

124
4

उत्थ

Shantikarna Mantra
Bhashyam

शारीरकमीमांसाभाष्यम्
श्रीशङ्कराचार्यप्रणीतम्

(अध्याय २ - ३ तक)

काकोपणः प्रोडशपणं नीलाः

124
4

928
8

यस्य ज्ञानं दृष्ट्या सिद्धो रघोः ध्यानं धाम्गुणाः सेवतामक्षरोधीरास्वस्तीये चाम्गुताय च ॥
गागर्था विवक्षापत्तेर्वार्यप्रतिपत्तये इत्यलक्षिते रोवेदे पावर्तिते परमेष्ठने

124/4

शा. त. लिंगत्वावधारणात् ॥ अस्थानमनलुसखनेतिनेत्यात्मायत्रनात्यत्यश्रुतिब्रह्मेवेदमष्टतं प्रस्ताता इदं सर्वं यदपमात्मा
 ८५ सवा एष महानज आत्मा जरो मरो मृतो ज्यो यो ब्रह्मा पञ्चत्वस्य सर्वमात्मैवाभूत्तत्वेन कं पश्येदित्यादिप्रुतिभ्यः ॥ अथ वि
 विद्यासाधने त्वदीर्घविशेषात्स्वफले विद्यार्थं विदतिरापमासं जेतानविद्याफलैर्मुक्तौ ॥ तद्यसाध्यं नित्यसिद्धं भावमे
 वविद्ययाधिगम्यते इत्यसह्यदिष्टं न च तस्यामशुत्कर्षनिकर्षात्मकोतिशय उपपद्यते ॥ निरुपपन्नं विद्यात्वाभावात् ॥
 अतश्चेव हि विद्यामवति ॥ तस्या तस्या विरा विरो मतिरूपोतिशयो भवनमवेताननुमुक्तौ काश्चिदतिशयसंभवोति ॥
 विद्यामेवमातीदपितत्फलनियमाभावः ॥ कर्मफलवतानहिमुक्तिसाधनभूताया विद्यया कर्मणापि वमेदोत्तिस
 गुणा सुतु विद्यां सुमनोमयः शान्ता शरीररक्षाद्या सुगुणावापो रुयवशाद्वेदोपपन्नो सत्तां मुपपद्यते ॥ यथा त्वं पूजा
 नियमः ॥ कर्मफलवत ॥ तथा च लिंगदर्शनमातं यथा यद्योपासते तदेव भवतीति नैवे निगुणायां विद्यायां गुणा
 भावात्तथा च सति ॥ नहि गतिरविकारिकस्य विसति हि गुणे प्रवदं सतु ल्यतामिति ॥ तदवस्था वष्टते तदवस्था
 वष्टते रिति पदभ्यासोऽप्यपरिसमाप्तिं द्योतयति ॥ ॥ इति श्रीमच्छाश्वकमीमांसाभाष्ये श्रीमच्छंकरभग
 वत्पादकृतौ तृतीयाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥ ॥ समाप्तश्चायेत तृतीयोऽध्यायः ॥ ॥ अथ संख्या २६२५ ॥ ॥

राम.

८५

शा. त. नवाविशेषेताविधायामनिसंधिर्नोपपद्यते ॥ इहामुत्रविधामेतायतामिति ॥ अमिसंधे निरंकुशताता ॥ अवरणादिद्वारेण
 ८४ विविधात्यघमानाप्रतिबंधरूपायेकपेवोत्पद्यते ॥ तथावश्रुतिर्दुर्बोधत्वात्मनोदर्शयति ॥ अचरायाविवक्षापि यो न
 लभ्यः श्रुतं तो विवहोयं न विदुः ॥ आद्ययोर्वक्ता कुशलोऽस्य लब्ध्वा आश्रयो जाता कुशलो नुशि ररति ॥ गर्भस्थ एव वा
 मदेवः प्रतिबुधेषु सभावमिति वदेतीजन्मांतरसंधितासाधनाज्जन्मांतरे विद्योऽसिं दर्शयति ॥ नहि गर्भस्थस्यैहिकं किंचित्सा
 धनं संभाष्यतां स्मृतावपि ॥ अथाय योगसंसिद्धिं कां गतिं ह्यगच्छतीत्यर्जुनेन एव न गवान्वासुदेवो न हि कल्पात्त ह्यलक्ष्मिं दु
 र्गतिं तात गच्छतीत्युक्त्वा पुनस्तस्य पुण्यलोक प्राप्तिं साधु कुलसंभ्रति वा विधापाने तत्र तं बुद्धिं संयोगं लभते पौर्वदेहिकमिच्छादि
 नाश्रनेकजन्मसंसिद्धस्ततो याति परं गतिमिति तेनैतदेव दर्शयति ॥ तस्यैहिकमाशुखिकं वा विधाजन्मप्रतिबंधरूपायेक
 पेति स्थितं ॥ एवं मुक्तिफलनियमस्तदवस्थावर्धते स्तदवस्थावर्धते ॥ ॥ यथा मुमुक्षोर्विधासाधनावलंबिनः साधनवर्षादि
 शेषादिघातकरो फले ऐहिकमुष्णिकत्वं हतो विशेषप्रतिपत्तिनियमो ह्येव ॥ एवमुक्तित्वात्तु पुनर्षनिकर्षकतः कश्चिदि
 शेषानियमः स्यादित्याशंकाह ॥ मुक्तिफलनियममिति ॥ न त्वनुमुक्तिफले कश्चिदेवं भूतो विशेषप्रतिनियम आशंकितयः ॥
 अतः तदवस्थावर्धते ॥ मुक्तावस्था हि सर्ववेदांतेषु एकरूपावधार्यते ॥ ब्रह्मेव हि मुक्तावस्थानवब्रह्मलो नैकोऽप्योगोऽस्ति ॥ एक

१॥ यत्र संतेन वासते नाश्रुतं न ब्रुतं न सुब्रुतं न दुर्ब्रुतं वेदकश्चित्समासाः। गुरुधर्माश्रितो विद्वान्नातव एतं चरेत्। अं
 धवक्ता वच्चापि सूक्तवक्त्रमहीचरेत्। अयं कृत्स्नो यत्राचारश्चित्तैवमादि॥ ऐहिकमप्रकृतप्रतिबंधतद्दर्शनात्॥ सचांवे
 कावपत्तादिभुतेरस्य तश्चाख्य उवाच चेविद्यासाधनमवधारतो तत्कृतं विद्यासिद्धं ती किमिहैव जन्म। न सिध्यति। उत्तक
 दविदमुक्तापाति विंशते। किं तावत्प्राप्तं हरेवेति। कंकाराणां अवगादिर्वि कारविद्यानचकश्चिदमुत्रमेविद्याजापामि
 ति। अपिसंधा यत्रवगादिषु प्रवर्तते समान एव तु जन्मनि विद्याजन्मापि संधाये प्रवर्तमानो हस्यते। यत्तादृश्यविश्वं तेषु
 एतादिदारेणो वविद्यो जनपंति। प्रमाणाजस्यत्तादिद्यायाः। तस्यादेहिकमेव विद्याजन्मे संवत्सरेभिधापते। ऐहिकं विद्या
 जन्ममवस्यसति प्रतिबोधयति। एतदुक्तं न वति यदब्रूतस्य विद्यासाधनस्य कश्चित्प्रतिबंधो न क्रियते। उपस्थितविपा
 केन कर्मोत्पत्त्या तदिहैव विद्याविषयते। यदतु त्वनुप्रतिबंधः क्रियते। तदा मुत्रेति। उपस्थितविपाकत्वे च कर्मलो
 देराकालनिमित्तोपनिपाताच्च वति पापि वैकल्पिकर्मलो विपाककालनिदेशकालनिमित्तान्नित्ये वा मस्यापीति निषे
 तुं शक्यते। पतो विरुद्धफलान्यपि कर्माणि भवंति। शास्त्रमप्यस्य कर्मणो रदफलमित्ये तावति पर्यवसितं। न देशकाल
 निमित्तविशेषमपि संकीर्तयति। साधनवीर्यविशेषाच्च तौ। एतावत्स्य विद्येति। राविर्भवति। तत्प्रतिबद्धं परस्यति श्रुति।

शा. न. रसाद्यतस्माच्चतुर्णामप्यप्रमाणा मुपदेशाविशेषानुव्यवहिकस्यसमुच्चयाभ्यां प्रतिपत्तिरितरेषां रतिद्वयोरप्यमयो
 ८३ लक्ष्यवचनं रतिमेव रूपानुष्टानमेव रूपवेति इत्यर्थः ॥ अनाविष्टुर्वन्नतयात् ॥ तस्याश्वासनाः फलित्यं निर्विघ्नं वा
 त्येन तिष्ठति सति वात्यमनुष्टेयतया प्रयते ॥ तत्र बालत्वमावः कर्म बाबाल्यमिति तद्धिते सति बालमावस्य बापो विशेष
 स्पष्टत्वात् संपादयितुमशक्यत्वात् ॥ यथा यो यथा दस्युः प्रहृष्टादिकर्म बालवदिति अंतर्गतावाभावशुद्धिः ॥ अहं हं द्विप वि
 काम च ~~व~~ दिरहिततावात्यस्यादिति संशयः ॥ किं तावत्प्रां कामचारं वा दंभद्वयं यो यथा दस्युः प्रहृष्टादिकर्म बालवदिति अंतर्गतावाभावशुद्धिः ॥ अहं हं द्विप वि
 या लोपुक्तेन ननु पतितत्वादितोषप्राप्तेर्न पुक्तेः कामचारतां प्रयत्नात् ॥ नाविवाततः समासितो वचनसामर्थ्यादोषनिवृत्तेः ॥ प
 श्रुत्वादिद्विवेक्ये वंशप्रेमिषा यते ॥ न वचनस्य गत्यंतरसंभवात् ॥ अविहृष्टस्य स्मिन्नुवात्यशब्दानिलयेन न्यमानेन वि
 अंतरव्याघातकल्पनापुक्ता ॥ प्रकृतोपकारापत्तिगोविधा यते ॥ ज्ञानाभ्यासश्च प्रधानं रह्यतीनामनुष्टेयं ॥ नवसकनायोका
 नवर्षायां अंगकिपमाणा योजनानाभ्यासः संभाव्यते ॥ तस्याश्वांतरोभावविशेषो बालस्याप्रहृष्टे द्विपत्वादीहवात्यमाश्रय
 ते ॥ तदाह ॥ अनाविष्टुर्वन्निति ॥ ज्ञानाभ्यासधार्मिकत्वादितिरात्मानमविष्टापयनं दंभदर्पादिरहितो भवेत् ॥ यथा बालो
 प्रहृष्टे द्विपतया न परित्यात्मानमाविष्टुर्माहते ॥ तद्वत् ॥ एवं स्वस्वकास्य प्रकृतोपकार्यार्थानुगम उपपद्यते ॥ तथा वाक्त्रस्तिका

नृपात्ततीर्थादिमौनं तानातिशयं विधीयते। यन्नुवाच्य एव विधेः पर्यवसानमिति। तथा च पूर्वत्वात् मुनित्वस्य विधेयत्वमाश्र-
 यते। मुनिः स्यादिति। **विधेः** नृपात्तत्वं निर्देशादपि मौनस्य वाच्यत्वं इत्यवधिषेयत्वाच्च परां। **तदतो** विधावतः स्यात्सिन्। **कथं**
 विधावतः स्यात्सिन् इत्यवगम्यते। **तदधिकारात्**। आत्मानं विदित्वा पुत्रायेषणाभ्यो मुखापायमिच्छा च यंचरंतीति। **ननु** स-
 तिविधावतेश्चोक्तो वतः श्रुतिशेषः किं मौनविधानेनेति। अतः श्रुतं पक्षेणेति। एतदुक्तं भवति। यस्मिन् नृपे ददर्शनं प्राबल्या-
 न्न प्रजोति तस्मिन्नेव विधिरिति। **विधा**दिवतः। यथा दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेतेत्येवं तातीयके विधादौ सहकारित्वे-
 नाग्राह्यानां दकर्मो गजातं विधीयते। एवमविधिप्रधाने यस्मिन् विधावाको मौनविधिरित्यर्थः। **एवं** वात्यादिविशिष्टेके-
 च ल्याभ्येष्टमिति विधमाने कस्मात्कंदो गे गृहीतो पसं हारोऽभिस्मावत्सु दुर्बल्यवतेन तु पसं हरेत्तद्विषयमादर्श-
 यति। अत उन्नरं पतिः। **हस्तमावा** नु गृहीतो पसं हारः॥ तु शब्दो विशेषणार्थः। हस्तमावो स्प विशेष्यते॥ वक्रनापासा वि-
 हि वक्रमाश्रम कर्माणि यत्तद्विहितं प्रतिकर्तव्यं तपोपदिष्टानि। अत्र मोतर कर्माणि वपय संनवं अहिंसें द्विपसंघमाद नि-
 तस्य विधेते तस्माद्गुरुमेधिनो पसं हारो न विरुध्यते। **मौनं** च दितरेषामप्युपदेशात्॥ यथा मौनं गार्हस्थ्यं चैतावा अमौ मुनि-
 मत्रौ। एवमितरावपि वान प्रस्य गुरुकुलवासौ। दर्शिता हि पुण्यं मुनिः तपश्च दत्ता यो ब्रह्म चार्पा चार्प कुलवासी ततो य-

तत्र संशयो मो न विधीयते न वेति न विधीयत इति तावत् प्राप्तं व्याख्येयं तिष्ठानेदित्यत्रैव विधीयते इति तत्त्वार्थः

[illegible]

अथ ते पुनः प्रायश्चित्तं न पश्यामि येन शुद्धोऽस्य आत्महेति । आह २ पतितं विप्रमं उनाच विप्रः स ते । उद्धवं ह्यपि दध्वं सदा
 वंशयत्तं चरेदिति चेन्न मादिनिंशयस्य निष्पत्तिः । शिष्टाचारो न हि यत्तथा यन विवाहादीनि तेः सदा चरति शिष्टः । स्वामि
 नः फलश्रुतेरित्यावेयः । अंगेष्टपासनेषु संशयः । किं तानि यत्तमानकर्माणि आहोस्ति ह त्वि कर्माणि । किं तावत्यासंयत
 मानकर्माणि । अतः फलश्रुतेः फलं हि श्रूयते । वर्षति ह सैव वर्षपतिरह एतदेव विद्वान्श्रोत्रेव विधं सामोपासनादित
 चेत्साविगामिन्यायं तस्य संगे प्रयोगे षड्भूतत्वात् अविहताधिकारत्वाच्च वेजातीयस्य फलं वक्तुं पुष्पासनानां श्रूय
 ते वर्षस्यैव उपपासनादित्यादि । ननु कतिजो विफलं दृष्टं । आत्मनेवा यजमाना एव यं कामं कामयते तमागयतीति । न
 तस्य वाचनिकत्वात् । तस्मात्स्वामिन एव फलवत्त्वापासनेषु कर्तृत्वमात्रेणैव कार्यं मस्यते ॥ अर्चयामि सौ दुजो मिस्त्वैर
 परिकीयते । नैतदस्ति स्वापि कर्माण्युपासनानां निरुत्तिकर्माण्येता निरुत्तिरसौ दुजो मिः आवाप्ये मस्यते । किं कारणं । तस्यै
 र्हागायकर्मणारतिरुत्तिकारक्यते । तस्यैव तः पाती मुग्धायुपासनानीति । अविहताधिकारत्वात् । तस्माद्वा दोह
 नादिनिषेधवत् । कतिजिर्नैवैत्येवं । तथा च तं रवको दाल्यो विद्वं चकार सह नैमिषा याना मुग्धा ता बधूवै सुमात्कर्त
 कत्वं वित्तानस्य दरीयति । यत्र कर्तृ कर्तृ प्रथं फलं श्रूयते तत्र तेव दोषः पार्यत्वाद्दृतिजः अथ च वचनात्फलसंवेधानुपपत्तेः ॥

सा. त.
८१

शुश्रूतदशानस्याप्रकाशत्वादिति। तदपि नैहिकस्य तमविनुमर्हति। किंकारणां। आरुढो नैहिकं धर्मं पस्तप्रव्यवतेऽनः।
प्रायश्चित्तं न यस्यामिये तुमुद्येत्यस्यात्मेति। अत्र निसमाधेयपतनस्मरणात्। द्विजशिरसरवप्रतिप्रिया नुपपत्तेः। उपकु
र्वासास्यता ह्यतनस्मरणाभावात्। उपपद्यते तस्यापि चित्तं। उपसर्गमपित्वे के भावमशनवन्नदुःखं। अपित्वे कथावार्ता उपपातक
मेवेतदिति मयंते। नैहिकस्य तु गुरुदारादिभ्यो यत्र सचर्षं विकीर्यते। नतन्यरूपातकं भवति गुरुतलादिगुमहायात केषुप
रिगतानात्। तस्याः उपकुर्वासावन्नैहिकस्यापि प्रायश्चित्तभावमिच्छंति। ब्रह्मचारिणो विशेषात्। अवकीर्त्तितो विशेषाच्च।
अशनवत्। यथा ब्रह्मचारिणो मधुमांसाशितो व्रतलोपः। पुनः संस्कारश्च। एवमिति। यो ह्यप्रायश्चित्तस्याभावमिच्छंति तेषां
नमूनमुपपन्नमते। ये तु भावमिच्छंति तेषां ब्रह्मचार्यवकीर्त्तितो विशेषः अवर्तमानः। तस्याः उपकुर्वासात्। तदुक्तं प्रमाणा
नक्तो। समाविशति पत्तिः स्यात्। सास्त्रस्यावातत्रिमित्वादि। प्रायश्चित्तभावस्मरणमपि एवं सति घटगौरवोत्पाद
नार्थमिति यावत्। एवं भिन्नुवैरा तस्योरपि। वान प्रसोदिरुपेदे लुब्धकादरात्रं वरित्तामहाकं वदयेत्। भिन्नुवैरा
प्रस्यवसो मरुदिवं जं स रास्त्रसंस्कारश्चेत्येवमादि प्रायश्चित्तस्मरणमपि स्मर्त्तव्यं। बहिस्तमयथा पितृते कावचं। पद्म
धरेतसोत्साप्रमेयः प्रव्यवनेमहापातकं यदि तोपपातकं उभयथा विशिष्टे त्वरि कर्त्तव्यः। आरुढो नैहिकं धर्मं पस्तप्र

तद्धतस्य नृना तद्वा बो जेमिनेर विनियमा तद्वा भावेभ्यः॥ संसर्धरेतस्य आश्रमा इति स्थितं। तं ल प्राप्तास्य कथं चित्रतः
प्रच्युतिरस्ति नास्ति वेति संशयः। पूर्वकर्म स्व नृणां न विकीर्ष पातागादिव शोन वा प्रच्युतो विष्णात्। विशेषाभावाद् इत्येवं प्राप्तं
उच्यते। तद्धतस्य प्रतिपन्नोर्ध्वरेतो भावस्य न कथं विदुष्यतद्वा बो न ततः प्रच्युतिः स्यात्। कुतः निघमा तद्वा भावेभ्यः। तद्वा हि असे
तमात्मानमाचार्यकुलेः वसादयत्ति। अरण्यमिद्यादिति च पदम्। ततो न पुनरेपादस्युपनिषदित्वा चार्पणाभ्युत्थानं भवतु
एतमेकमाश्रमं आसिमो कोऽहं एष सोऽनुतिष्ठेद्यथा विधीति वैवं जातीयकोऽप्यप्यप्रच्युत्य भावं दर्शयति। यथा च ब्रह्मवर्ष
परिसमाप्येह भवेत्तत्र सवर्षा देव प्रव्रजेदित्येव मा दीप्तारोह रूपान्तिवर्गोऽस्युपलभ्यते। नैवं प्रत्यवरोह रूपान्तिन वैव
माचारः शिष्टा विधेता यच्च पूर्वधर्मस्वनृणां न विकीर्ष पाप्रत्यवरोहणमिति। तदसत्। अथानास्वधर्मो विगुणः परधर्माश्च
नुष्ठेतादि निष्पन्नात्। न्यायवयोऽहं प्रतिविधीयते सतस्य धर्मः। ननु यो येन स्व नृणां तुं शक्यते चोदनं लकृतात्तद्धर्मस्य।
न वरागादिव शात्यच्युतिः। नियमशास्त्रस्य वली यत्त्वात्। जेमिनेरप्यपि शब्देन जेमिनिवादे रायता योरत्र संप्रतिपत्ति
रास्ति प्रतिपत्तिरर्था य। न वाधिकारिकमपि पतना उमानात्रदयोऽपाना। यादने हि कोऽस्य करी प्रमाद एव कीर्षत किंतस्य व
सवार्णवकास्मि नैर्कृतं गद्ममालते ते तत्प्राप्य अत्रैत्यादिति। नेत्युच्यते। यदधिकारलकृता निमित्ति तं प्राप्य चित्रं। अथ कीर्षिप

श्रु-८-किंविद्यायामधिकारोस्ति किंवा नास्तीति संप्रपेनास्तीति तावदासां आश्रमकर्मणां साहेत्यत्रावधारणं आ
 श्रमकर्मसंभवाच्च तेवामित्येवं प्राप्ते दूदमाह अंतरावोपित्वनाश्रमित्येन वर्तमानोपि विद्यायामधिकारो
 कृत्वा वक्रवीप्रभृतीनामेवंभूतानामपि ब्रह्मवित् श्रुत्युपलब्धेः ॥ अपि स्मर्यते ॥ संवर्तप्रभृतीनां वनप्रवर्ग
 दियोगादनपेक्षिताश्रमकर्मणामपि महयो गित्वं यत्तदिति हासेन ननु लिङ्गमदं श्रुतिस्मृतिदर्शनुमप्य
 स्तेका नुबलुप्राप्तिरिति सामिधीयते ॥ विशेषानुग्रहसंज्ञितेषामपि विधुरादीनामविरुद्धः पुरुषमात्रसंबन्धि
 मिर्जपोषवासेवताराधनादिधर्मविक्रयेन्युग्रहो विद्यायां संभवति ॥ तथा वस्मृतिः ॥ जपेनैव तु संसिद्धो
 ह्युक्तो नात्र शयः ॥ कुर्वाण्यत्र वा कुर्यान्मैत्रो ब्राह्मणोऽप्येतद्विषयसंभावदाश्रमकर्मणां पि जपभिकारदर्शय
 ति ॥ जन्मोत्तरानुष्ठितैरप्याश्रमकर्मभिः संभवत्येव विद्यायां अनुग्रहः ॥ तथा वस्मृतिः ॥ अनेकजन्मसंसिद्धस्तु
 तोपातिपरंगतिमिति जन्मोत्तरसंविदानपिसंस्कारविशेषाननुग्रहीतृविषयः दर्शयति ॥ दृष्टायां विविद्याप्रति
 षधभावसात्रेणाप्यचिनमधिकरोति अवगादिषु ॥ तस्मादिधुरादीनामप्यधिकारो न विरुध्यते ॥ अतस्त्वितरत्त्वा राम
 यो लिङ्गोऽयं अतस्तंतरात्तरत्वादि तत्त आश्रमवर्तित्वजापो विद्यासाधनेषु तिस्मृति संदृष्टत्वादाश्रुतिवि
 गाच्चेतेनेति ब्रह्मवित्पुण्यं ह्येतैजससंज्ञेति ॥ अनाश्रमी नतिष्ठेत्तदिनमेकमपि दिजः ॥ इति ॥ संवत्सरमनाश्रमी स्थिता
 वरं घा ४ लकुचरेदिति लिङ्गात् ॥

अनित्येन संयोगेन पुरुषार्थतत्तद्वत्त्वात् सर्वथापित एवोभयलिङ्गात् ॥ सर्वथाप्याश्रमकर्मत्वपदे विद्यास
हकारित्वपदे च त एवातिहोत्रादयो धर्माः अनुष्ठेयाः ॥ त एवेत्यवधारयन्नाचार्यः किं निवर्तयति कर्मभेदाशङ्का
मिति ब्रूमः ॥ यथा मासमग्निहोत्रं जुहोतीत्यत्र नित्यादग्निहोत्राकर्मोत्तरमुपदिश्यते ॥ नैव मिह कर्मभेदोऽस्ती
त्यर्थः ॥ कुतः ॥ उभयलिङ्गात् ॥ अतिलिङ्गात् स्मृति लिङ्गात् ॥ अतिलिङ्गात् वत्सातमेतं वेदानुवचनेन ब्रह्मराणा
विविदिषंतीति सिद्धवदुत्पन्नरूपा एव यद्वादीति विदिषा यो विनियुक्तो न जुहोतीत्यादि वत् अर्थमेवांरु
पमुत्पादयतीति स्मृति लिङ्गमपि ॥ अनाश्रितः कर्मफलं कार्यं करोति य इति ॥ विद्यातकर्त्रेयतात्मकमेव कर्मस्य
द्योत्कप्यर्थदर्शयति ॥ अष्टावत्यारिंशः संस्कारा इत्याद्यावत्संस्कारत्वप्रसिद्धिर्वैदिकेषु कर्मसु तत्संस्थितस्य
विकोत्पत्तिमभिप्रेत्य स्मृतौ भवति ॥ तस्मात्सा ॥ विदमभेदावधारणां ॥ अनभिभवचदर्शयति ॥ सहकारित्वस्य
तदुयोद्धमकं लिङ्गदर्शनात् ॥ अनभिभवं च दर्शयति ॥ ब्राह्मचर्यादि साधनसंपन्नस्य रागादिभिः क्लेशैरेव सात्मा
ननश्यति यंत्रयवैराणां विद्वत्तद्व्यादिना ॥ तस्माद्यद्वादीत्याश्रमकर्मणि च भवति विद्यासहकारीति वेति स्थि
ता ॥ अतएवापि तु तद्वत् ॥ विधुरादीनां द्रव्यादिसंपद्द्रव्यानां मन्यतराश्रमश्रुतिपतिहीनानामंतरात्त्ववर्तिनां -

उ

कुल्लपां शुखादप्रतुपां नतुतदी पसुकि एदोवाँ हे कारणावात्रो वाची नवाअजी विषमिमातं सादत्रि
 तिकामोमदं पानमिति चोपुनओत्रे घुल्लाने वसुपरो छिष्टान् पयुषिता वकु भाषान् भक्षो पंश्चवेति तदे
 तदु कि एपयुषितभक्षो दर्शयत्ता। अते राश्यातिशयो लेह्यते। प्राणात्पप्रसंगे प्राणसंवाणावामभू
 मापिभक्षुपितव्यमिति। स्वस्थावस्थायां तु तत्र कर्तव्यं विद्यावतापीत्यनुपानप्रत्याख्याना दुम्भते। तस्मादर्थवादो न ह
 वा एव विदित्येवमादिः। अत्राभावात्। एवं वसत्या होरशुद्धो सत्वशुद्धिरित्येवमादिभक्षो भक्षु विभागशास्त्रमवाधि
 तं भवति॥ अपि स्मर्यते॥ अपि चापदि सर्वो अभक्षो मापि स्मर्यते विदुषो विदुषा विरोधेणाजीवितोप्य
 मपन्नोपेन्नमन्नियतसूते। लिप्यते न स पापेन पं पत्रमिवां भवेति। तथा मद्यनित्यं ब्राह्मणं सुरापशु ब्राह्मणशोक्ता
 मासि वेमु। सुरमासे सुरापं कामपो भवति अभक्षो भक्षो। तिवस्मर्यते वर्जनमनन्तरं। अत्रातोऽकाम
 कारे॥ शब्दान्नवस्य प्रतिषेधकः॥ कामकारतिवृत्तिप्रयोजकादकानां संहितायां स्मर्यते। तस्माद्ब्राह्मणं सुर
 नयिवेदिति। सोपिन हवा एव विदित्यस्यार्थवादत्वादुपपन्नतरो भवति। तस्मादेवं जीतीपका अर्थवादो न विधुपइति॥
 विहितकाला अमकर्मणि॥ सर्वापेक्षा चेत्पत्रा अमकर्मणां विद्यासाधनत्वेन वधारितं इदानीं तु किममुमुक्षाया अममा

न४३
 स्वज्ञास्तरास्यास्ये सुरापान ४ दि ४

शान्त

७८

७

तदे गतेनेयं विमतिरु विरुपदिशपतेन वैवं सति मन्त्रा मन्त्र विभाग शास्त्र व्यायाना सादिति नैष दोषः सा
 मान्य विशेषमाह धीपपते यथा प्रोक्तं हि सा प्रतिषेध स्पष्टं यत्न विधिना यथा वन क
 कां वनसिपं परिहरेत्तु नूतमित्पनेन कामदेव विद्या विषये ता सर्वसा परे हारव वनेन सामान्य विधाय गम्या गम्य वि
 भाग शास्त्र बाध्यतो एवमनेनापि प्राण विषये ता सर्वोन्नमन् एव वनेन मन्त्रा विभाग शास्त्र बाध्यते तेनैव प्राप्ते
 मनेनैव सर्वान्ना नुज्ञान विधीयत इति न स्य च विधायक शब्द उपलभ्यते ॥ नैवैव विदि किं नाना नम्रं भवतीति
 नैमाना पदेनात्मानं वाऽसत्यामपि विधि प्रतीतो प्रवृत्ति विशेषकरत्तलोभने वा विधि रभ्युपगंतुं शक्यते ॥ अविच्छेद
 दिमर्षादप्राणस्यैवान्नामित्युक्ते दमुच्यते नैवैव दि किं नाना नम्रं भवतीति न व श्च दिमर्षादमन्त्रमात्रेण देहेनोपभो
 कं शक्यते शक्यते तु प्राणस्यैवान्नामित्युक्ते सर्वमिति चित्तपितृत्वात्मा ननु विदुः प्रशंसा र्थो यमर्थवादो न सर्वान्ना नु
 ज्ञाने विधिः ॥ तदुक्तं ॥ सर्वान्ना नुमति ॥ एतात्तु यदिति एतदुक्तं भवेति प्राणा तप एव हि परस्वामापदि
 सर्वमन्नमदनीयत्वेनानुज्ञायते तदुक्तं नह ॥ तथा हि श्रुतिश्चाक्रायाम् स्वपेः कृष्टायामवस्थापाममन्त्रमन्त्रो
 प्रवृत्तिदर्शयते मटवी हतेषु कुरुषित्पामिन्नात्मा चक्रायामः किल विराप हत इभ्येन सामिखादिताम्

परिकल्पनेन ह्यस्यैव तादात्म्यं विविच्य

या नियतादीन्यपि तु अवेक्षितव्याः

रेन २

तिप्रवृत्तप्रशंसपरिग्रहादविहितं प्रतीयते पश्येदिति व मा खं दि ना विप्रमेव विविमधा यतो तस्माद्यद्वा य
नपेक्षायां मादीन्यपि वेदितं न नीति यद्वादि श्रुतौ न नूतनै यद्वादि मिर्वि विदि षंतीत्यत्र न विधि पलेभ्य रु
तश्रुतिसापेक्षमुक्तं तथाप्यत्र पूर्वता संयोगादविधिद्विषा संयोगः पूर्वप्राप्ते येनात्र येत तस्मात्तथा प्रविष्टमात्रे दे
त्तो हीति एवमादिपुत्रा क्रतव विधेः अपि वा को पुत्र पूर्वता दिधि पौर्णिके पौर्णिके पौर्णिके पौर्णिके प्रतीयेते यदि
विचरः प्रथमे तत्रैव प्रवर्तते तया वा तं विधिर्वा धारणा वेदित्वा स्मृतिषु भगवद्गीता द्या सु अनामि संधा एफलम
नुष्ठितानि यद्वादीनि मुमुक्षोर्ज्ञानसाधनानि भवन्तीति सूचितं तस्मिन् द्वादीति श म द्वादीति वयथा श्रमसंघातपे
वशमकर्मणि विद्योत्पन्न वपेक्षितव्या नि तत्राप्येवं विदित्वा विद्या संयोगात् तस्या सत्ता नि विद्या साधना निशमरमा दी
नि विविदिषा संयोगात् तबा स्य त राणि या गा दी निति विवेकः सर्वा तानुमतिः प्राणात्यये तदुक्तं नात्र प्राण संवादेश्च
तेरुद्दोगानां न ह वा रं विदित्वा नाना भवतीति तथा वा जसने य तान् ह वा रं स्या नत्रं न भवति नानुप्रतिगृही
तमिति सर्वमस्या दनीयमेव भवतीत्यर्थः किमिदं सर्वं नानुद्धानं मदमा दिवद्दियां विधीयते इतरे
तयं संकीर्त्य न इति संशये विधिरिति तावदासं तथा हि प्रवृत्ति विशेषकर उ पदेशो भवति अतः प्राण विद्या संनिधान

शरादिना
लुप्तं

शोभते विविदिषंति यज्ञेन दानेन तपसा नाशकेति। यज्ञादीनां विद्यासाधनभावं दर्शयति विविदिषा संयोगाच्चेष्टामु
त्पत्ति साधनमात्रं वसीयते। अथ यद्यज्ञाद्यावदप्यते ब्रह्मवर्धमेव तदित्यत्र विद्यासाधनभूतं यज्ञादिभिस्तु
नेभावः सूर्यात् सर्वे दायत्यदममनंति तपांसि सर्वाणि वयं ददति यदि कुतो ब्रह्मवर्धकं तित त्रेपदं संग्रहे
प्रबन्धे इत्येवमाद्यावदश्रुतिगमकर्मणां विद्यासाधनभावं सूचयति। सतिरपि। केषां यद्यपि। कर्मोति। दाने
तपसा गतिः। कषाये कर्मभिः पक्वेततो दाने प्रवर्तते इत्येवमाद्या। अथ वदति योग्यता निरुद्धं तथा योग्यता वशे
नाप्येन लोका कर्षणे युज्यते। एवमाश्रकर्म। ति विद्याया फलसिद्धौ नोपेक्ष्यते। इत्य
नैतत्पेक्ष्यं तदिति। शमदमाद्युपेत। स्यात्तथापि तु नैवामवश्यात् एवमाद्या। ७ दिकश्चिन्मन्वेत
यज्ञादीनां विद्यासाधनभावो नन्यायः। त्रिद्विधा भावता। यज्ञेन विविदिषंतीत्येव जातीयकश्च तिरनु बोद्धव्यं रूपा विपादभि
ष्टवृत्तान्यज्ञादिविधिषु। इत्यमहमा गात्रं यज्ञादिभिरेनामवा सुनि कुंतीति। तथा पितुश्च माद्युपेत। स्याद्विद्यायां राम
तस्मादेवं विधीतो दीन उपरततितिन्दुः समाहितो भूत्वात्मन्येवात्मानं पश्यतीति विद्यासाधनत्वेन शमादीनां विधानात्
दिता नो नुष्ठे पत्वात्। न तु तत्राविशमदमाद्युपेतो भूत्वा पश्यतीति वर्त्तमाना पदशब्द उपलभ्यते विधिः। नेति प्रमत्तस्मादि

वावश्या।

नदिधेस्तदगता ५

वा २

त २ त्र २

आख्यातश्रुतप्रमाणतथाचैकवाक्यतोयबंधात् ॥ असतिरूपारिक्तवार्थत्वे आख्यातानां सति हितवि
 द्याप्रतिपादनोपयोगितैक्याया एकैकं नोपबन्धात् तथा हि तत्संनिहितमि विद्यो मिरेकवाक्यतादृश्यते प्र
 तेवतोपयोगात् ॥ अतिपतिसौकर्योपयोगात् सोमैत्रे पी अस्य एतावदात्मिका ओ दृष्टव्यं दृष्टाव्यविद्यो कं
 वाक्यतादृश्यते ॥ अतर्दने विप्रातो सिप्रवृत्तमेत्याद्यपि जातश्रुतिरपि वायुवीचसंतीति त्वाध्यायथावे
 सप्र/तमनोवृत्तामुद/विदादेत्येवमादीनां कर्तृश्रुतिगता नामाख्यानां सति हितविधिस्तुत्यर्थतातद्वत्तस्मा
 न्नोपरिस्त्वार्थत्वं ॥ अतएकश्रीधना नपेक्ष ॥ पुरुषार्थी त'शब्दादित्येतद्वद्विहितमपि संभवादत इति परामृश
 यतो अतएव विद्यायाः पुरुषार्थहेतुत्वा दमो धना दीन्यश्रमकृती तात्रार्थोपस्था र्थसिद्धौ नापेक्षितं न नीतिग्रा
 यस्ते वायिकं विवक्षुः ॥ अतोपेक्षावत्तादिश्रुते र'खत् ॥ इदमित्यनो विन्यता किं विद्याया अतस्तमनपेक्षा
 धर्मणा ॥ इतास्तिका विदषपेक्षेति तत्रातएवाश्रीधनामपेक्षाया प्राप्ताया मिदमुच्यते ॥ सवीपेक्षेति ॥ अवेक्ष
 तेव विद्याया अश्रमकर्मणि नाप्यतमनपेक्षेत्वा ननु विरुद्धमिदं वचनमपेक्षेत्वा अश्रमकर्मणि विद्यानापे
 क्षेतेवेति ॥ तेति श्रमः ॥ अतपन्ना हि विद्याफलसिद्धिप्रतिन किं विदपेक्षेत्वा उच्यते ॥ अतएव त्वेक्षेत्वा ननु वचनेन ग्राह्यता

द

मक

रणस्य क ८ ॥ ५ मलं हरत्यधिक ४
 छासकी २

६ आश्रमकर्माणि विद्यायाः स्वार्थसिद्धौ नापेक्ष्यते इत्येवमत्यंतमेव
 कुतो य हादिश्रुतेः सांस्कृतिकः तेषां

ननु

यपुनरेवप्रतीकाप्रतीकास्वातकोवास्वातकोनाडासन्नामिकोवेत्तादिताब्रह्मज्ञानपरिपाकांगं वृषादि
 वाग्यस्नानविष्णुर्पति। अथपरिव्रादिवर्णवासांमुडोपरिग्रहः। अचिरादोहाभेत्तुणा। ब्रह्मभूयापभवतीति।
 तस्मात्सिद्धाऽर्धरेतसआश्रमाः। सिद्धलोर्धरेतः। सुविधानादिद्यायाः। स्वातंयमिति॥ **स्तुतिमात्रमुपादानादि**
 तिवेत्ताहर्वात्त॥॥ स एषासानारसतमः। परमः। परार्थोऽमोयऽदीयऽयमेवार्गं। सामग्र्यंवावलोकं। प्रिष्टि एवो
 तस्तदुदमेवोक्तं। यमेव। यिवीत्येवंजातीयकाः। श्रुतयः। किमुदीयादेस्तुत्यर्थः। आहोस्तिदुपासनाविध्य
 र्थादिति। अस्मिन्संरापेस्तुत्यर्थेदित्युक्ते। उदीयादीति कर्मांगत्पुपादायश्रवणात्। पथेयमेवजुहुरादि
 त्यः। कर्मः। स्वर्गोक्तोक्तआहवनीयऽत्याद्याः। जुहुरिस्तुत्यर्थः। न हृदितिवेत्तनेत्याह। नस्तुतिमात्रमासांश्रुतीनां
 प्रयोजनंयुक्तं। अश्वत्वात्। विध्यर्थतायांस्वर्गोर्ध्वेविहितोभवतिस्तुत्यर्थतायां। अत्रार्थकमेवस्यात्। विधाय
 कस्यदिशरुच्यवाक्येषामावप्रतिपद्यमानास्तुतिरपुत्रतइत्युक्ते। विधनालेकवाक्यत्वात्स्तुत्यर्थेन
 विधीनोस्तुतिरत्र। प्रदेशांतरविहितानामुदीयादीनामिदं प्रदेशांतरेपठितास्तुतिकेवशेषभावमप्रतिपद्य
 नानानर्थिकेवस्यात्। इयमेवजुहुरित्यादितुविधिसंनिधानेनाश्रानमितिचेष्टम्। तस्मादिध्यर्थस्वजा

स्वेवेति विवेक्यं॥ पदिव ब्रह्मवर्षे तेष्वाग्रमेव परामृश्यमाने उपरि ब्राजकोपि पुरामृष्टस्तस्मिन् तन्निमग्न्या
 अमाणा परामृष्टाविशेषादमाग्रमिवानुपपन्नेऽप्येकः कश्चित्तुर्धाग्रमेव ब्रह्मसंस्थो भाविष्यति॥ अथतः परा
 मृष्टः जातिरिष्यमाणः परिब्राडेव ब्रह्मसंस्थ इति संस्थितिः॥ तत्र तपःशब्देन वैखानसग्राहिणा परामृष्टः परि
 ब्राडेति केचित्॥ तदपुनः॥ नवसत्यां गतौ वानप्रस्थविशेषतो न परिब्राजको ग्रहणमिति पथा ब्रह्मचारिगृहं न
 मे विना वसाधारणो नैव स्वेन स्वेन विशेषतो नैव विशेषितो एवमिह वैखानसावपीति पुनः॥ तेषां साधारणो धर्मो
 वानप्रस्थानां काप्यं केशप्रधानत्वात् तपःशब्दस्य तत्र रूढेः॥ मिकौ सूधर्मद्वयसंयमादिलब्धो नैव तद्वशे
 नामिलप्यते॥ वतुष्टु न च प्रसिद्धा अथ मास्त्रित्वेन परामृश्यंत इत्यप्याप्यं॥ अपि वृष्ट्यपदेशोऽत्र भवति॥ एते त्रयं पुत्राः
 लोकभाजः एको मृतमवाप्नोति॥ पृथक् केवयपदेशो वक्तव्यतः॥ न त्वेवं भवति देवदत्तपुत्रो मंदप्रदो अ
 न्यथा स्वतपोर्महाप्रद इति॥ भवति त्वेवं देवदत्तपुत्रो मंदप्रदो विष्णुमित्रसुमहाप्रद इति॥ तस्मात्पूर्वत्र प
 रमं॥ अमिणा पुण्यलोकभाजः परिशिष्यमाणः परिब्राडेते भावक्यं पुनर्ब्रह्मसंस्थः शब्दो योगात्प्रवर्तमानः
 सर्वज्ञसंभवात् परिब्राजक एवावतिष्ठेत्॥ रूढं भुपगमेवाग्रमेव मात्रा रूढतत्त्वप्राप्तेर्ज्ञानार्थकप्रसंग इति॥ अ

२५१-१२ तरामिधानसंख्यमिति नैष दोषः। निश्चयकारणं सङ्कावात् त्रयो धर्मसंख्या इति हि स्वं त्रिवं प्रतिज्ञातं नवप
 तादपो भूयो सो धर्माः। ७५ त्रिभिः त्रैस्तो न्यत्राश्रमसंबन्धे धात्रिबेत्तभीविपितुं कर्तव्यं तत्र यज्ञादिलिङ्गोऽहो अमर
 ७४ को धर्मसंख्या निदिष्टः ब्रह्मवर्तीति वस्य एवाश्रमनिर्देशः। तप इत्यपि को न्यस्ये प्रधानादाश्रमाहर्मसंख्याभ्युपगम्य
 तो। ऐवे मेरापदं तिकारणं लिङ्गं कृद्वा तपोभ्यामाश्रमगृहीतिः। तस्मात्परामर्शे विनुष्टे यमाश्रमांतरं विधीयते धारणा
 वेत्तः। विधीयते यमाश्रमांतरस्य न परामर्शमत्र न तु विधित्वा भ्युपगम एकवाक्यता प्रतीतिरुपरुध्येत प्रतीयते वात्रे
 कवाक्यता। पुनः लोकफलोन्मुखो धर्मसंख्या ब्रह्मसंस्थता त्वमृतत्वकलेति सत्यमेतत् सती मध्ये कवाक्यप्रतीति ता
 पति न्यत्र विधिरेवाभ्युपगंतव्यः। अथर्वत्वादि ध्यंतरस्यादर्शनात्। विस्पष्टाश्रमांतरस्य प्रत्ययादुक्तत्वाद्वा दकभ्यन
 ये कवाक्यत्वयोजना नुपपत्तेः धारणा वत्ता पथा धस्तात्समिधं धारयन्तुद्वे दुपशि हि देवेभ्यो धारयतीत्यत्र सत्याम
 प्यधस्तात् नैकवाक्यता प्रतीतो विधीयत एवोपरि धारणा अथर्वत्वात् तत्तथा चोक्तं शेषलक्षणे विधिस्तु धारणां
 र्वत्वात् इति तद्वादिता प्रामाण्यमपरामर्शे अतिविधिरेवेति कल्प्यते यदापि परामर्श एवाश्रमांतराणां तदपि ब्रह्मसंस्थ रसम
 तोतो वस्तुवत्तामर्थ्यादवश्यं विधेयाभ्युपगंतव्या। सच किंवदुषी अमेपुपय्य कथं विना आहोस्वित्परिब्राजक

तुवे ब्रह्मवर्षादेव प्रव्रजेति विस्मयमेवेदं वारं ब्राह्मणं धर्मावाकां न

इत्युक्तं

वीर

तं

इति

श्रुतिराश्रमांतरैर्होवाएषदेवाः ज्ञोपोमिमुद्रासयति। आवायापप्रियंभूतमाहस्यप्रजातंतुमाववहेसीनाह
ब्रह्मलोकोहितसर्वपशवो विदुरित्येवमाद्याः। धापेवेमेरापेअद्रांतपसंतो। तपःश्रद्धेयेद्युवसंतिअपेअसि
वेदेवयातोपदेशोनाश्रमांतरोपदेशः। संदिग्धंवाश्रमांतरमिधानंरूपएवद्वितीयइत्येवमादिषु। तथैतमेवप्र
ब्राजिनो लोकमिहंत। प्रव्रजंतीति लोकसंस्तुकोयंनपारिब्राज्यविधिः। नतदनयेत्पुत्रेतांश्रुतिमयंविचारु
तिरूपंय॥॥ अतुष्टेयंकादरापणा। सम्पश्रुते॥॥ अतुष्टेयमाश्रमांतरंवादां। आचार्योमन्त्रतोवेदेअवशांत
अग्निहोत्रादीनांवावशांतुष्टेयवीनद्विरोधादनाधिकृतानुष्टेयमाश्रमांतरमिति। मांमतिनिराकरोतिगाह
स्थावदेवाश्रमांतरमपीकृताप्रतिपन्नमिति। मन्त्रमातः। कुतः। सम्पश्रुते। समाहिगाहंस्थेनाश्रमांतरमप्यार्ष
श्रुतिर्ह्यपते। त्रयोधर्मविधास्तथाया। पथेहश्रुत्यंत
नकापथावशांतरासपोरेवनिवीतप्रवीनावी। तयोःपरामर्श उपवातविधिपरवाको। तस्मात्
अमृतंष्टेयंगाहंस्थेनाश्रमांतरस्यातथैतमेवप्रब्राजिनो लोकमिहंत। प्रव्रजंतीत्यर्थवेदानुवृत्तनारिभिस
नामिवाहारेयेवेमेरापेअद्रांतपइत्युपासतद्रस्यवपंवापिविद्यया। पत्न्यं कंतमएवद्वितीयइत्यादिषु आश्रमा

रहितमेवगहंस्वयं ४

ब्रह्मवर्षा

एवमुक्त्वा आश्रयं प्रपते। त्रयोधर्मस्त्री वा दत्तकपुत्रे

उ३

कृति ३३

शभट

७३३

सुपवसापरापे एतमेव पुत्राजितो लोकमिच्छति प्रजंति ब्रह्मवर्षादेव प्रज्जेदित्येवमादिषु प्रतिपत्ता प्रतिप
 त्वाग्राह्यतामपाकृतानेपा हतस्य त्रयाणां चो धरितस्त्वश्रुतिप्रसिद्धं। तस्मादपि स्त्रोत-यं विधासति।
 समं जेमिति रदो दत्ताचा पवदति हि॥ त्रयोधर्मस्त्री वा दत्ता दयापेशवा धुरंतसाग्रा माणा सद्भावो
 दाहता तेतत्यतिपादनाय प्रभवन्ति। पतः परामर्शमांतराणां ज्ञेयमिति निरावर्तयन्त्येव न विधिः। कुतो न तत्र बलिडा
 दीनामन्यतमस्त्री दत्ताश्रयेति। अर्थांतरपरत्वे च युक्ता ये पुत्रपत्येकमुपलं
 पत्येव पतंसनमिति प्रथमं स्त्रियैव द्वितीये प्रदत्तवो धर्मकर्पकृतवासी तृतीयाया तप्यंतां चार्पकृतैव साप
 एतु सर्व एतेषु अपलोका भवेतीति परामर्शपूर्वकमाश्रमाणा मना तं
 हासं सस्यो मृतत्वेतीति तनुपरामर्शेण आमागमंत एवासा तप्यंतां तं स्त्रियां चारभ्यां तेषां प्रसिद्धिः
 मत्प-रुक्तेः। अतश्च प्राप्य श्रुतिविरोधे सत्पतादराणीया ह्येव विधेयं तिस्रस्तु विधेयं वा तनुमाह
 स्यान्मपि सहेवो धर्मो मिः पराष्टं मृपशो ध्ययनं दानमिति। प्रथमं इति। सत्यमेवंत थापि नु गृहस्थं प्रत्येवा
 निरोकादीनां के सिद्धमेव तदस्ति त्वत्तस्मात्सुप्यर्थे वा यं परामर्शो न बोधना अपि वा पवदति हि प्रत्येवा

स्त्रोतस्त्रयते ३४

मैली विधाना दश्रुति प्र९

निकप्रकृतिसंकीर्ण ५

ध३१

राम. ७३

मिलेन कं स्म वेतस् वे विदोः ५

बुधानमेतत्तद्विदोः ५

५१

अपरोक्षे पञ्चास्यपते यद्यत्र प्रकराणामर्थादि द्वेव कुर्वन्ति तिसं वधेता तथापि विदुः स्तुतयेक
 म्मांसां तस्मिन् लिप्यते न इति द्वि-ह्यजि एतदुक्तं भवति पावस्ती वेकर्म कुपैत्य विपुरुषे विदुषितकर्म
 लेपाय भवति विद्यासामर्थ्यादि तितदेवं विद्यास्तुपते ॥ कामकारेण वेके ॥ अपि वेके विदोः स' प्रत्यक्षी एत
 (विद्या फलाः संततत्वे वष्टभा फला तस्मात्तने पुत्रजादि पुत्रयोजनेनाभावे परासुखंति कामकारेणेति
 अतिर्भवति वाजसने। पितो प्रजां न कामयंते किं प्रजया करिष्यामो येषां तऽयमात्मा यंतो क इति अतुभ
 वारुहमेव विद्याफलं तत्रैवाफलवत्कालां तस्मात्वीत्यसकृद्वोचो माश्रितौ न विद्यायाः कर्मशेषतनादि
 तद्विषयायाः फलकृतेरयथार्थत्वमाश्रितं शक्यते ॥ उपमर्दव ॥ अपि वकर्मो विकारहेतोः क्रियाका
 रकफलेन रूपाद्यं प्रपचर्थं विद्या सामर्थ्या विकारासिद्धिं प्रत्याशासानस्य कर्मो विकारोऽसिद्धिरेव प्रसज्ये
 तस्मादपि स्वातंत्र्यविद्यायाः ॥ कुर्वरेता सुपुत्रा ॥ कुर्वरेतः सुवाश्रमे पुत्रिद्याश्रयते न वेतत्र कर्मो गत
 विद्यायाः कर्मो भावात्तन्मिहोच्चादीनि वैदिकानि कर्मणि तेषां संति स्फादेतत् ॥ कुर्वरेत सः श्रमना सुयंते वेद
 इति तदपि नोस्ति ते हि वैदिके पुत्राश्चैव वगम्यंते त्रयो धर्मस्त्वं धा ॥ पंचमेतत्तपश्चतुष्टयं सतं तपः श्रद्धे

५

५

जातु पपद्यते २

समस्तस्य ४

विद्याकृतस्य ४

तस्मिन् को जमर्दने नाम नति यत्र तस्य स वै मासे वा भूतत्वेन

५१

ओ २

कं पश्यत् के न वै ज्ञेयादित्यादिना

विदोः स' प्रत्यक्षी एत

शास्त्रे मन्त्रं भववनम स्यात्तर्हि विद्यायाः सिंगमिति तत्प्रत्युच्यते विमाजोत्रद्वयो विद्याज्यं पुरुषमारुमते कर्म्मन्यनि
 ति शतवत्स। पयाशतमाभ्यां दीपतामि। पुक्ते विभज्यदी पतेयचो शोदे कस्मै पंचाशदपरस्मै तद्वत्। नवे दंसन
 ७२ चारं भववनं मुमुक्षु विषयं इति तु कामयमान इति संसारविषयत्वे पसंहातत्वात्। अथा कामयमान इति वमुमु
 क्षुः। एष गुणकमात्रात् तत्र संसारविषये विद्या विहितप्रतिषिद्धावपरिहृत्य तैश्चि शेषमावात्। कर्म्मपि विहितप्रति
 षिद्धत्वात्। यथा प्राप्ता नुवादित्वात्। एवं सत्यविभागेनापीदं समन्तारं भववनमवकथ्यतो प्रपुनतत्तद्वतो विधाना
 दित्यत उक्तं यदिति। अध्ययनमात्रवत्।। आचार्यकुत्सादेदमधीत्येध्ययनमात्रस्य श्रवणात्। तत्र अध्ययनमात्रवत् तत्रा
 तरेण कर्म्मविधिर्नियमव्याप्तम्। ननु एवं सत्यविद्यात्वादन। धिकारः कर्म्मसु प्रसज्ये तो नैष दोषः।। नवयमव्ययन
 भवं कर्म्मवकी धनमधिकारकारणं कारणम्। किं तं।। निषेधमात्मज्ञानं स्वातंत्र्यं तैव प्रयोजनवत्प्रतीत्यमा
 नं न कर्णात्। प्रतिपद्यत इत्येतावत्प्रतिपादयामः।। एथा च न कृत्यंतरत्वात् न कृत्यंतराधिकारेणापेक्ष्यतो एवमि
 तदपि निपमात्रेति अत्राभिधीयते।। नादिशेषात्।। कुर्वन्नेवेह कर्म्माणि जिजाविषेदित्येवमादिषु निपम
 यत्ते पुन विदुष इति विशेषोक्तिः। अविशेषेण नियमविधानानोक्तम्।। स्तुतयेऽनुमतिर्वा।। कुर्वन्नेवेह कर्म्माणि।।

श्री धि कार कण्ड
 १९ वी पद पुर २

— ४ —

मृत्युमत्तेति परं ज्योतिरूपसंपद्यत्वेन रूपेणानि द्युतेः स उत्तमः पुरुष इत्येवमादिभिर्वाक्यशेषैः सत्यामेवाधिको
परिदिच्छाम्यतपतामेदाभिप्रायमित्यत्रोभयपारमेश्वरमेव हि शास्त्रास्परमार्थिकं स्वरूपं उपाधि कृतं त
शास्त्रत्वं मासिना न्यदतोऽस्ति दृष्ट्यादिश्रुतिभ्याः सर्वं वैतद्विस्तरेण स्माभिः पुरस्तात्तत्र तत्र वर्णितं ॥ तुल्यं तु द्युतेः ॥
पक्षेऽत्राचारदर्शनात्कर्मसंज्ञाविद्येति अत्र क्लृप्तं ॥ तुल्यमाचारदर्शनमकर्मसंज्ञाविद्येति विद्यायाः ॥ तथा
हि श्रुतिर्भवति ॥ एतद्वैतद्विदोऽस्य आहुः स्वयं कावयेयाः ॥ किमर्थं वयमप्येषा महि किमर्थं वयमप्येषा
हो ॥ एतद्वैतद्विदोऽस्य आहुः स्वयं कावयेयाः ॥ किमर्थं वयमप्येषा महि किमर्थं वयमप्येषा
ध्यायाश्च लोकेषु पाप्मन्युत्पापप्रथमिन्हावर्ष्यं वरंतीत्येवंजातीयकाः ॥ पादवल्क्याः प्रवर्ज्यादिश्रुति
भ्याः अपि च पक्षमाणा ह वै भगवतोऽहमस्मीत्येतद्विद्मं गच्छं न वै श्रानाविद्याविषयः संभवति न सोपाधि
का फलद्वयविद्यायां कर्मसाहित्यदर्शनान्न तत्रापि कर्मगत्यमस्ति प्रकरणाभावात् ॥ द्युतेः न ह कृतं कृतो रिति अ
त्र क्लृप्तं ॥ असावधिकी ॥ परदेवविद्यायां करोता तेषां श्रुतिर्न सर्वविषया प्रकृतं संवधात् ॥ प्रकृतं चोद्गीशविद्या ॥
मित्येतदन्तरमुद्गीथमुपासीतेत्यत्र ॥ ॥ विभागः शतवत् ॥ ॥ परंपुक्तेः तं विद्याकलासंनवारभते इत्येतत्स

दानमपि ब्रह्मविदमकर्मसंज्ञं लं दृश्यते एतावदरेखत्वं न तत्समिति हो श्वाया हवकः ५
विद्या २ द्युते विद्या २

शा-
७१

तदेजरा मयं सत्रं यदग्निहोत्रं जरपावात्थेरास्मान्मुच्यते मनुना वेति। एवं जाती एकानियमादपि कर्मशेषत्वमेव
विद्याया इत्येवं प्राप्ते प्रतिविधन्ते। अधिकोपदेशात्पुनराप्येतत्सर्वं तत्तद्विनाशः॥ तु शक्यत्वं विप्रवित
तो यदुक्तं शेषत्वात्पुरुषार्थवादइति तत्रोपपद्यते। कस्मात्तत्र अधिकोपदेशात्। पदिसंसारं वात्मा शरीरकामो मोक्षो
वशात्मात्रव्यतिरेकेण वेदांतेषु परिष्टः स्यात्। ततो वार्ति तेन प्रकारेण फलश्रुतेरर्थवादत्वात् तत्र अधिकं सु
वशात् शरीरात्मनोऽसंसारश्रुतौ कर्तृत्वादिसंसारिधर्मरहितोपहतपाशत्वादिविशेषणः। यामात्मा वेद्यत्वेनोपदि
श्यते वेदांतेषु। न वतद्विज्ञानं कर्मणाः प्रवर्तकं भवति। प्रत्युत कर्माण्ये किं नोति वेद्यत्वात्। इदमर्थं वेत्यत्रात्मा
पुरुषार्थोक्तः शब्द इति यस्मिन् भगवतो वादराएण सततं येवतिष्ठति। न शेषत्वप्रभृतिसिद्धिर्वा भासिष्यात्। यि
तु शक्यते। तथा हि। तमधिकं शरीरादीन् देवरात्मानं दूरीयन्ति श्रुतयः। यः सर्वदेः सर्ववित्तभीषा सादृतः पवते म
हद्व्यं वज्रमुद्धतो। एतत्स्य का अन्तरस्य प्रशासनेण गितरे कृतवक्रम्या प्रजायेति॥ तत्रैवोऽस्तु न तत्त्वे वमा द्या॥
यत्र विद्यादिसंस्मृत्यसंसारोपात्तनो वेद्योपायानुकर्षणः। आत्मनस्तु कामाय सर्वं प्रियं भवति। आत्मा
का अरे दृष्टव्यः। यः प्राप्नोति प्राप्नोति तिस्रस्तरो य एषो हि। तेषु पुरुषो दृश्यते इत्युपक्रम एतत्त्वेव तेभूयो नुशा
ख्यामा मातिवैवमादि। तदपि अत्र महतो भूतव्यतिश्रुतमेतद्वद्वेदोपाशनायाध्यासेन कर्मो हजरा

सु

राम

७१

सुत आत्मा २

नः कामाधि कैरूपमुपनिषत्सु पदि श्रुतं इति। संत्यं प्रसा धितं। तच्चैव तु स्यात्। निखनन कफनं ह्यवेगादेर्बलं
माधने क्रियेते दाह्याप॥ **आवाह** र्शनात्॥ जनको हवेरे हो व रुद द्धिरा न यहेने जे यन्मारा हवे न गंव तो ह्य
स्मिद त्वेवमादा निवृत्त विदमप्यन्य परेषु कर्म संबंध र्शना ति भवंति। तेषां ह्युक्त कादा नामापि युक्ता नुशासना रिद
शीना त्वा ह स्प्यं संवंधो गाम्य तो केवल नुत्तु इना तु रुपा श्रसि डि। स्यात्। किमर्थमने काया ससमन्विता नि
कर्मणि ते कुपुः। **अर्चु** वेन भु विरे त किमर्थ पर्वतं ब्रजे दि तित्या यात्॥ **तस्मात्**॥ पदेव विद्या करोति श्रद्धये प
नि पदा तदेव की र्य वत्तं भवतीति च कर्म शेषत्व अत्रात् विद्याया न केवलायाः। पुरुषार्थ हेतुत्वं। **समत्वा** रभतात्॥
ते विद्या कर्मणा सम स्यात्। तेनैव विद्या कर्मणोः फलारंभे स ह्यकारित्व दर्शनात् न स्वातंत्र्यं विद्यायाः॥ **तद्वतो** वि
द्यानात्। **आवा** र्धकुलादेरु मधीत्य यथा विधानं गुरोः कर्मणि शेषेणाभि समावृत्त्य कुटुंबेषु बौदे ये स्वाध्यापन
धीयान इति वैकंतीती पिका श्रुतिः। समस्त वेदा र्थानवतः कर्मणि कारं दर्शयति। तस्मादपि न विद्या नय स्वातंत्र्यं
फलहेतुत्वं। तच्च वा धीत्येव ध्ययनमा नैव द स्प्ययतो नार्थ विद्वान्ते षो षे॥ दृष्टार्थत्वादेरु ध्ययन मर्थव बो धयर्थ
तमिति स्थितं॥ **निपमा** च॥ कु र्वन्नेवेह कर्माणि जिजा विषे रू तं समाः। एवं त्वपि नान्य ये तोस्ति न कर्म नि पतेन इति पू
तथा

शा. ८

७०
स्या

ज्ञेनात्मनः कर्मशेषत्वात् विज्ञानमापेत्री हि प्रोक्तं ता विवक्षितं यद्वारेण कर्मसंबन्धे वेति अतस्तस्मिन् वगतं प्रये
 जने प्राप्ता नानेन फलश्रुतिः सार्थं वादयति जैमिनिरुक्ता कर्मसंन्यते यथान्येषु द्रव्यसंस्कारकर्मसु पश्य यथा तपः
 कर्मवति न स पापं क्लृप्तं क्लृप्ताति यदा केन नुरेव नो ह्यस्य च देवप्राजा न पाजा रूपं तै रमवा एत च द्रव्य
 क्रियते वर्मपजमानस्य भाव्यौ मिभूपा इत्येवं जातीयका फलश्रुति र्पि वादस्तु कथं पुनरस्या नारम्भाधीत स्या
 मज्ञानस्य प्रकरणा दीनामन्यतमेनापि हेतुना विना क्रतुप्रवेश आशं क्येता कर्तृद्वारेण वा क्वात्र हि ज्ञानस्य क्रतुसं
 बंध इति चेत्ताना वाक्यादिति योगानुपपत्तेः अव्यसिवादि ता हि केन विद्वारेण नारम्भाधीतानामपि वाक्यमिति चेत्
 क्रतुसंबन्धो यकल्प्यते कर्ता तु यथैवेदिकेभ्यः कर्मभ्यो न्यत्रानुपयोगात् न हि देहव्यतिरिक्तात्मज्ञानं नो किकेपु
 कर्मसंस्पृज्यते सर्वपादपार्थ प्रवृत्तुपपत्तेः वैदिकेपु तु देहपातो न्नरकोलेषु देहव्यतिरिक्तात्मज्ञानमन्तरेण प्रवृ
 त्तिर्नोपपद्यत इत्युच्यते व्यतिरेकविज्ञानं नैव पदतपा मत्वा दिविशेषणादसंसार्यमिति विषयमोपनिषदं दर्शनं
 प्रवृत्तसंगस्यात्ता प्रियादिसंख्यवित्त्यासंसारिणश्चात्मनो दृष्ट्यत्तोपदेष्टव्या अपहर्तव्या पण तु स्तुत्यं
 भविष्यति ननु तत्र तत्र प्रसाधितं एतद्विद्वत्संज्ञितं एतदधिकं मसंसारि जस्रजगत्कारणं तदेव वसंसा विताम
 विचार्य हारं लेखिके वैदिक कर्मसाधारण्यं तस्मान्न तद्वारेण तस्मान्न स्य क्रतुसंबन्धसिद्धिरिति नाव्यतिकरे विज्ञान ५
 पृष्ठ ३ न ३ ७५४ अत्रादि विशेष ३

राम.

७०

देवीवर्धिता दालकानां तैव तत्पुरुषार्थः सिध्यति

अथा कामर

सर्वे ३

अतिर २

नां आश्रयं तं ज्ञात्वा पितृदुपासना निका ममाश्रयाभावे मा भवत् न त्वाश्रयसहभावे न सहभाव नित्यममर्ह
 जितसहभावाः श्रुतेः तस्मात्मेवोपासना न्यतुष्टीयेत् ॥ दर्शनाच्च ॥ दर्शयति च सहभावं प्रयान्ता एवं विदुर्वे
 ब्रह्मापरे यजमानं सर्वो भूविजो मि रुरुतीति । सर्वप्रत्ययोपसंहारे हि सर्व विद इति । न विज्ञानवता ब्रह्मणोप
 रिपात्यमिति तरेषां संकीर्णतः तस्माद्यथा काममुपासनां न समुच्चये विकल्पो वेति ॥ इति श्रीशारीरकमीमांसाभा
 ष्ये शांकरभगवत्पादस्तोत्रतीयाध्यायस्य तृतीयापादः ॥ पुरुषार्थोक्तः शब्दादिति वादरायणः ॥ अथैदं मोपनिष
 दमात्मज्ञानमाधिकारिद्वारेण कर्मण्येवानुप्रविशति । आहो विदुश्च तत्र मेव पुरुषार्थसाधनं भवतीति मीमांसमानः । सि
 द्धोते नैव तावदुपक्रमते पुरुषार्थोक्त इति । अस्मात्तदिति वादरायणः । आचार्यो मन्यते कुत एतत् शब्द इति पादः ॥ तथा हि ॥ अवगम्यत
 तरेति शो कमात्मवित् । स यो ह वै तत्परं ब्रह्म वेदं ब्रह्मैव भवति । ब्रह्म विदुः ॥ त्रिपरं । आचार्यवान् पुरुषो वेदतस्तत्तावदेव वि
 रयावन्न विमोक्षेण संपत्स्येति । य आत्मा पहतपाभे तु पक्रम्य सर्वो भूलोकानामोति सर्वो भूतानां पालकः । अनेमनु
 विद्यविजयतीति । आत्मा वामोऽदृष्ट्यस्तु पक्रम्य एतावदरेखित्वमृतत्वमिति एवं जातीयका श्रुतिः । केवली
 पाविधायाः पुरुषार्थहेतुत्वां आवपति ॥ अथात्र प्रत्यवतिष्ठते ॥ शेषतापुरुषार्थवादे यथान्ये धितिर्जैमिनिः ॥ कटि

८

ना

अवगम्यत

प्रो

ति २

मा ३

शभरु २ वर्तते। उँ मित्या आवपति उँ मितिं सति उँ मिति गायतीति वा ततश्चाश्रयसाधारणपादाश्रितसाधारणपमि
 तिलिङ्गदर्शनमेव प्रपवागुणसाधारणश्रुतेति पदी मे कर्मगुणा उद्गीथादयः सर्वे सर्वप्रयोगसाधारणा
 नस्य॥ नस्यो ततस्तदाश्रयाणां प्रत्ययानां सहभावः॥ तेषां उद्गीथादयः सर्वांगग्राहिणा प्रयोगवचनेन सर्वे सर्वप्रयो
 गसाधारणाः प्राञ्ज्येते। ततश्चाश्रयसद्रवात्प्रत्ययसहभाव इति॥ न वा तसहभावोऽस्तीति॥ न वेति पन्थ्यावर्तनात्तप
 याश्रयभावआश्रितानां मुपासनां भवितुमर्हति॥ तसहभावोऽस्तीति॥ यथा हि त्रिवेदविहितानां मंगानां स्तोत्रा
 दीनां सहभावः॥ ग्रहवाग्गृहीत्वा च मंसवोऽप्येवमुपाकरोतीति॥ सामग्ये होतरेतद्व्यजेत्पादिनैवमुपास
 नानां सहभावश्चुतिरस्ति। ननु प्रयोगवचन एषां सहभावो प्रापयेत्। नेति ब्रूमः॥ पुरुषार्थत्वादुपासनां प्रयोगवच
 ने। हि क्रत्वर्थानां मुद्गीथादीनां सहभावो प्रापयेत्। उद्गीथासुपासनां क्रत्वर्थानां अथापि पिङ्गोरोहतादिवत्पु
 रुषार्थानां त्वोवा म ए यद्य् प्रतिबंधः फलमित्यत्र अपने वत्वोपदेशाश्रयो विशेषाधानां तदा त्वन्तातां वी श्रु
 पासनानां यदेकेषां क्रत्वर्थसंरक्षेण पुरुषार्थत्वमिति। पञ्चलिङ्गद्वयमकाराण्डपासनसहभावश्च नित्याया
 भावात्। नै प्रतिप्रयोगमाश्रयकात्स्न्यापसंहरादाश्रितानामपि तथा त्वविद्रुतं शक्यं। अतएव उक्तत्वादुपासनां

श्रु २
 राम.
 ६१

क्रिया न न्यायेन सहकारिणा ह ता स्व स्वरूपेण व्यर्थः
वि ४

य २

मिति॥ काम्यास्तु यथा कामं समुच्चीयेरन्तर्वा पूर्वहेत्वभावात्॥ ॥ अविशिष्टफलत्वादित्यप्रत्युदाहरणं॥ या
मुमुक्षुः काम्यास्तु विद्यासु सैतमेवं वा युंदिशो वत्संवेदनपुत्रोदरोदितिसंकोनामत्र स्तेषु पास्ते यावन्नामो गतं तं
त्रास्य यथा कामं वा भवतीति वैवमाद्यासु क्रियावद्दृष्टेनात्मनात्मीयफलं साधयतीषु साक्षात्करणापेक्षानास्ति
तासु यथा कामं समुच्चीयेरन्तर्वा न वा समुच्चीयेरन्तर्वा पूर्वहेत्वभावात् पूर्वस्पर्शोऽपि फलत्वादित्यविकल्पहेतोर्वा
वात्॥ अंगेषु पथा अयमाव॥ ॥ कर्मो गेषूदीयादिषु यथाश्रिताः प्रत्यया वेदत्रयविहिताः किं ते समुच्चीयेरन्तर्वा यथा
कामं सूरितिसंशये पथा अयमावदुत्पादयैषामाश्रयास्तोत्रादयः संभूय भवन्ति एवं प्रत्यया अपि आश्रयतंत्र
तात्पर्यवानाः॥ शिष्टे अ॥ पथावाश्रयास्तोत्रदयस्त्रिषु वेदेषु शिष्यन्ते॥ एवमाश्रिता अपि प्रत्ययाः नोपदेशकतापि
कश्चिद्विशेषोऽज्ञानात्तदाश्रयाणां प्रत्ययानामित्यर्थः॥ ॥ समाहारात्॥ ॥ हो च षडनङ्गे वापि दुर्गतीतमकुस
माहरतीति वप्रणावोद्गीयैकत्वविज्ञानमाहात्म्यादुद्गातास्तु कर्मण्युत्पन्नं कृतं हो वा कर्मणः प्रतिसमाधत्तातिव्रव
नृवेदातरोदितप्रत्ययस्य वेदांतरोदितपरार्थसंबन्धसामान्यात्सर्ववेदेदितप्रत्ययोपसंहारस्वरूपतामिलिङ्गैर
रिने॥ ॥ गुणसाधारणपशुतेऽपि॥ ॥ विद्यागुणोवविद्या अपसंज्ञोकारं वेदत्रयसाधारणं आवयति तेने यंत्रयोविद्या

शर-१० मेदादिति स्थिते वैतस्मिन् अधिकरणे सर्ववेदांत प्रत्ययमित्यादि दृष्ट्या विकल्पो विशिष्ट फलत्वात् ॥ स्थिते वैतस्मिन्
 वायते किं सा सामिदृपा समुच्चय विकल्पो वा स्यात् ॥ अथ विकल्प एव नियमेनेति तत्रैव स्थितत्वात् तद्विद्यमाने दृष्ट्य
 न समुच्चय नियमे किं विकाराणामस्ति ननु मित्रा मय्यदि हे तदर्थं पूर्णमासादीनां समुच्चय नियमो दृश्यते नैव
 दोषः नित्यता श्रुतिर्हितकारणं नैव विद्यानाकांक्षिते तत्ता श्रुतिरास्ति ॥ तस्मात् समुच्चय नियमः नापि विकल्पानि
 यमः ॥ विद्या तत्राधिकृतस्य विद्या तत्राप्रतिषेधात् ॥ पा रीशो घ्राद्यया काममाप्नुते ननु विशिष्ट फलत्वा
 दासा विकल्पो न्यायः ॥ तथा हि मनोमयः प्राणशरीरः कं ब्रह्म खं ब्रह्म सत्यकामः सत्यसंकल्प इत्येवमाद्याः तुल्य
 वदाश्वराणां फलान्भूते तेषां दोषः समानफले अपि स्वर्गादि साधनेषु कर्मसु यथा काम्यदर्शनात् ॥ तस्माद्
 या कामप्राप्तावुच्यते ॥ विकल्प एव साधनं विदुमहेति न समुच्चयः ॥ कस्मात् ॥ अविशिष्ट फलत्वात् ॥ अविशिष्टत्वा
 साफल्यं तर्प्य विषयसाक्षात्करण एकेनैवोपासनेन साक्षात्कृत उपास्य विषय ईशो द्वितीयमनर्थकं अपि च
 च संभवासाक्षात्करणस्य समुच्चयपुनरेव विदुमहेति नैव साक्षात्करणं यथासाध्यं विद्याफले दर्शयति श्रुतं
 यः स्यादहं न विचिन्तसीति देवो भूत्वा देवान् पृथेतीति वैवमाद्याः ॥ सत्यपश्चसदा तद्भावमावित इत्येवमा
 द्याः ॥ तस्मादविशिष्ट फलानां विद्याना मन्यतमा मादाय तत्परः स्याद्वैदुषास्य विषयसाक्षात्करणेन तत्फलं प्राप्ते ॥

राम
६

स्प

मवजिहिशुमेदोवेदउपासीतसकृत्कुर्वीतेत्येवमादिः शब्दमेदस्यकर्ममेदहेतुःसमभिगतःपुरस्ता
 तशब्दांतरैकर्ममेदःकृतानुबंधत्वादितिआदिग्रहणमुक्त्वादेवोपेयथासंभेदहेतवोयोजयितव्याः।ननुवेदेत्या
 दिषुशब्दमेदएवगम्यते।नयजतात्यादिवदर्थमेदः।सर्वेषामेवैकमनोवृत्त्यर्थत्वाभेदादर्थोतरासंभवात्तत्क
 थंशब्दमेदाद्विद्यामेदइति।तैषदोषः।मनोवृत्त्यर्थत्वाभेदेपिअनुबंधभेदाद्वेदप्रभेदेसतिविद्याभेदोपपत्तेः।एकस्या
 योश्चास्योपास्यप्रतिप्रकरणाद्यावृत्तगुणाः।शेषतोतथैकस्यापिप्राणस्यतत्रतत्रोपास्यत्वाभेदेपिअन्यादृगु
 णोऽन्यत्रोपासितव्यः।अन्यादृगुणास्मान्मेवमनुबंधभेदाद्विधिभेदेसतिविद्याभेदाविद्याप्रतीनवात्रैकीविद्या
 विधिः।इतरेगुणादिभ्यस्तद्विज्ञाकां वक्तुं।विनिगमनायाहेत्वभावात्।अनेकत्वप्रतिप्रकरणानांविद्यातु
 तादेनविद्याताउपपत्तेः।वासिन्पुनरेकसमानाःसतस्तत्त्वकामत्वादवोगुणाःअसक्यवपितव्याःप्रतिप्रकरणा
 वेदकामेनेदमुपासितव्यंइदंकामेनवेदमिति।राकांन्यावगमात्।नेकवाक्यतापत्तिः।नेवात्रवेदान्नविद्यापामि
 वसंस्तद्वेदनापरास्ति।यद्वेदेनप्रतिप्रकरणावतीत्यवपवोपासनाभिन्तत्वेकवाक्यतायापुः।वेदेकत्वनिमित्ते
 चविदेकत्वेतत्त्वतिरंकुशेप्रतिज्ञायमानेसमस्तगुणोपसंहारोशक्यःप्रतिज्ञायते।तस्मात्सुष्ठुच्यते।नानाशब्दि
 मर

लीगु

दा१

श. त.

६७

ती. नु.

सोपासनविधानार्थं तस्मात्समस्तोपासनपद्धत एव श्रेयानिति। कोवेत्तत्र तमस्तोपासनपद्धत्याप्यं संप्रति
प्राप्यमापस्त्ववनादेव किञ्च यस्तोपासने यद्गमयिष्ये त्रकारानुमन्यत इति कथयंति। तदयुक्तं। एकक
कर्मणो सत्या वा कर्मभेदकान्यनया ध्यायत्वा तां पद्धतं तेन अपि परिदिति वैरमादि निरु विरोधात्। स्पष्टे
वोपसदो ह्येतावत्पर्यं पद्धतेव तु मशक्यत्वात्। सत्रं न्याय स्थववनस्य प्रमाणं ब्रह्मविद्यायां
सुपपद्यमानत्वात्। नानाशब्दादिभेदात्। एतन्मन्त्राधिकारो सत्यामपि सुते ज' प्रभृतीनां फल
भेदश्रुतीनां न्यायिभिर्ननु 'पासना' समस्तोपासिण्यं तदिति अपि वने ववेद्यामे देविद्या भेदादिना तु श
क्यते वेद्यं हि रूपं विद्यायाः। दृष्ट्यदेव तमिद्यया गत्यवेद्यमेव। प्रवरः श्रुतिना तात्त्व्यवगाप्यते फलमपि प्रा
प्यशीराकं ब्रह्मरव ब्रह्मसर्गकामास तसकल्पदत्तं वमादिप्रातश्चक एव प्राणः प्राणे वावसवर्गः। प्राणादो क्ये
ष्वश्वमेव श्रुतिना हपिता प्राणो मातेत्येवमादिपु विद्येकत्वाच्च विद्येकत्वं श्रुतिना तात्व्यमथ स्मिन्नपद्धतु
एतत्परमद्वीनानर्थकं। तस्मात्तत्त्वपरशाखा विहितमेकवेद्यं पाश्र्वद्युत्पात्ता तमुपसंहर्तुं च विद्याया
कर्मणोपेयेवै प्रतीपद्यते। नानेति। वेद्यमेदेयेव जीती एका विद्यामिन्नामवितुमर्हति। शब्दो विमदात्ता

स्य

राम

६७

ब्रह्मात्मा तस्मान्नृव सतं प्रसुतमा सुतं कुले दृश्यत इत्यादि फलभेदश्रवणाद्वा व्यस्तान्यप्युपासना निसुः इति प्राप्तं
तोमिधीयते। भूम्नः पदार्थे पत्रयात्मकस्य वैश्वानरोपासनं यज्यापस्वप्राधान्येनास्मिन्वाक्ये विवक्षितं भवितु
मर्हेति न प्रत्येकमवपकोपासना नाम वि। कृतवत्। यथा कृतपुदर्शं पूर्णमा मासं भुक्तिपुसामस्य न सीमा प्रधा
नप्रयोग एवैको विवक्ष्यते। न व्यस्तानामपि प्रयोगः प्रयाजादीनां नान्येकदेशां गपुक्तस्य प्रधानं यत इत्त
कृत एतत्तत्त्वे सैव ज्ञायानिति। तथा हि भुक्तिः भूम्नो ज्ञापस्वदर्शयति। एकदा कृतावगमात् एकं वाक्यं वैश्वानरा विद्या
विषयं पौर्वाय लोचनपात्रती पते। तथा हि प्राचीनशालप्रभृतपुद्गलकावसानाः पदपदं भूम्नरा विद्यायां परि
निष्ठा मप्रति पदमा नाभूत्प्रपत्तिके के एरा जानमप्या जलसुरित्यु पञ्चम एके कस्य त्वेव पास्वदुप्रभृतीनामेके
स्तथाव पित्वा मूर्द्धा त्वेष आत्मन इति होवावेत्यादिना मूर्द्धा विभावेते वा विदधाति। मूर्द्धा तेव प्रति पत्त पन्ना नाम मिथ्य
तादिना व्यस्तोपासनमपवदति पुनर्सेवा स्तोपासनं यावन्मिसमस्तोपासनमेकानुवर्त्तं सर्वेषु लोकेषु सर्वेषु भूतेषु
सर्वेषां तत्त्वन्मज्ञाति भूमा अयमेव फलं दर्शयति। यन्नु प्रत्येकं सुतेजः प्रभृति पुफलभेदश्रवणो तदेवं संत
गफला निधान एवाभ्युपगता नानातिदृष्टव्यं तथोपे इत्यपि प्रत्यवयवमाख्यातश्रवणपरामि प्रायानुकारार्थं तथा

रुद्र
वे
र

शा.ह.
६६

तो दृश्यते॥ येषामपिशाखिनांकुटंरसीत्पश्माहानमंत्रोनाम्नाताः। तेषामस्यविनियोगोदृश्यते॥ कु.कु.रोसी
 तस्मादमारुतेकुटंरसीतिवोति॥ ये तथा येषामप्यजोयीपोमोयशतिजातिविशेषोपदेशोनास्मिन्तेषा
 मपितद्विषयोमंत्रवर्त्मपुत्रम्यतेकागस्यवयापामेदसोवृत्तीति तथा वेदांतरोत्यज्ञानामपिअनेवेही
 त्रंवेरधरमित्येवमारुमंत्राणांवेदांतरेपारेयहोदृष्टः॥ तथाव ह्येवपावेतस्यसूक्तस्ययोजातरवप्रयमोमन
 स्वानित्यस्याधयमिसृजनीयंशस्मान्मंत्रपरिग्रहोदृष्टः॥ तस्माद्यथाअपाणंकर्मोर्गानांमर्वत्रातुहतिः एवमा
 श्रितानामपिप्रत्ययानामितिआविशोवः॥ भूयःत्रातुवत्सायस्वतथातेदृश्याते॥॥ प्राचीनशालाश्रौयमन्य
 वश्यस्यामारुत्यायेकायां व्यस्यस्यसमस्तस्यच वैश्वानरस्योपासनंअचते॥ व्यसोपासनंतावदोपमन्यवके
 तमात्मानमुपास्यशतदिवसेवभगवोरजत्रितिहोवावरषवैसुतेजाआत्मावैश्वानरोयंतमात्मानमुपास्य
 इत्याह॥ तथासमस्तोपासनमपितस्यद्वारतस्यात्मनोवैश्वानरं मूर्ध्वमुखतेजाश्चकुर्विष्वरूपः प्राणः
 एयवर्त्मात्मासंदेहोदुजोबलिरेवराशिः इत्येवंपारावित्यादि। तत्रसंशयः किमिहोभयथापुपासनंसा
 ना॥ व्यस्यस्यसमस्तस्यच॥ उतसमस्तस्येवेति॥ किंतावत्प्राप्तप्रत्यवपवंसुतेजः प्रश्नैस्सयास्मदतिक्रियापदश्च

दैतिनादेदमेवोऽपि ॥ यमेतदपि दीअये वावलोकएवोऽशिक्षितः सेवमाघाय उद्गीयादिकर्मागाववहाः प्रत्ययाः
 प्रतिवेदं स्वशाखाभेदे सुविहिताः ते तस्मात्स्वागतेष्वेवोद्गीयादिषु भवेयुः ॥ अथवा सर्वशाखागतेष्विति वि
 शयः ॥ प्रतिशाखं स्वशाखाभेदे उद्गीयादिभेदे सुपाठ्यपन्यासः ॥ केन वत्सासां स्वशाखागतेष्वेवोद्गीयादिषु वि
 धीयेरतिरिक्तता ॥ संनिधानात् उद्गीयमुपासीतेति हि सामान्याविहितानां विशेषाकांक्षायां संनि कृष्टेनैव
 स्वशाखागतेन विशेषेणाकांक्षानिर्वृत्तेः सति लघ्वेन शाखांतरा विहितविशेषोपादाने कारणं नास्ति ॥ तस्मा
 द्प्रतिशाखं व्यवस्थेयेवंप्राप्तेऽप्युक्तिः ॥ अंगववहाः क्षितिः उशब्दः ॥ पक्षे व्यावर्तयति नैते प्रतिवेदं स्वशाखास्य
 व्यववर्तिष्ठे रन ॥ अपि उ सर्वशाखास्व उवर्त्ते रश ॥ कुत उद्गीयादि क्रमविशेषात् ॥ स्वशाखा व्यवस्थायां सुद्गी
 यमुपासीतेति सामान्यक्रान्तिरविशेषप्रवृत्ता सती संनिधानवशेन विशेषेण व्यवस्थायमाना पीडिता स्यात् ॥
 नैवेतः अप्यंसां निधानाच्च पुनर्लौक्यसी ॥ न च सामान्या अयः प्रत्ययो नोपपद्यते ॥ तस्मात् स्वशाखाभेदे सत्य
 उद्गीयत्वाद्या विशेषात् सर्वशाखागतेष्वेवोद्गीयादिषु एव तातीयकाः प्रत्ययाः सुः ॥ अत्रादि वहा विरोधः ॥
 अथवा नैवात्र विरोधापपन्नः ॥ तथा हि मंत्राणां कर्मण्युक्तानां च शाखांतरोत्पन्नानामपि शाखांतरोत्पन्नसंयु

विरोध आशंकितव्यः ॥ कथमन्य शाखागतेष्वुद्गीयादिष्वन्यशाखागताः प्रत्यया भवेयुरिति ॥ मंत्रादिवद ॥

शा.ह.
६५

य करणे

तच्चैतन्यमिति वेत्तुं तद्वाहिविषयित्वात्नेषां न ननु मत्तमश्रुवी तां स्वात्मनि क्रियाविरोधात् ॥ नहि भूतमौतिकधर्म एव
 नावेतन्येन भूतमौतिकानि विषयीक्रियेरन् ॥ नहि रूपादिभिस्त्वरूपं परं रूपं वा विषयीक्रियते विषयीक्रियते
 उवाद्याध्यात्मिकातिभूतमौतिको वेतन्येन ॥ अतश्च यद्येवास्या भूतमौतिकविषयाया उपलब्धेर्भावाभ्युप
 गम्यते तदव्यातिरेकोपस्थास्तेभ्योभ्युपगंतव्यः ॥ उपलब्धिस्वरूप एव च न आत्मेत्यात्मनो हेतव्यातिरेकत्वं
 नित्यत्वं चोपलब्धेरैकदूष्यावहमिदमहाकृमिति वावस्थां तदयोगोपुपलब्धत्वेन प्रत्याभिज्ञानात् तत्
 ताद्युपपत्तेश्च ॥ यत्तत्कं शरीरोभावाकरीरधर्म उपलब्धिरेति ॥ तद्वर्णितेन प्रकारेण प्रत्युक्तं ॥ अपि च सत्सु मदी
 पादिषूपलब्धिर्भवत्यसत्सु न भवति ॥ न चैतां प्रदीधर्म एकोपलब्धिर्भवति ॥ एवं सति हेतु उपलब्धिर्भवति प्रसाते
 न भवति ती न हेतुधर्मो भवति नुमहीति ॥ उपकरणत्वमात्रेणापि प्रदीपादि बदे होपयोगोपपत्तेः ॥ न चासंते हे
 तव्योपलब्धौ संप्रयोगो दृश्यते निश्चेष्टव्यासिद्धे हेतुप्रेना नाविधीयतां चिदर्शनात् ॥ तस्मादनवधंदे
 ह व्यातिरेकस्यात्मनो सित्वं ॥ अगाधवहास्तनशाखासु हि प्रतिवेदं ॥ समासं प्रासंगिकीकया ॥ संजातं
 प्रकृतमेवाववर्तीमहे ॥ इति तेन दत्तमुक्ती उपसीत लोके पुनंच विधिसामोपासीत ॥ उपपत्तिमिति वैपजाव

राम.
६५

वक्ष्य पादि ५
५१

पा २

कम १

न्यदेहेस्यावदेहएवसुवेतनश्चात्मावेतिप्रतिजानतेहेतुंवाकुरुते।शरीरेभावाहिति॥यादियास्मिन्नतिभवतिअसु
तिवेनभवति॥तत्रद्वर्मतेनाध्यवसीयते॥यथाग्निर्वर्मीवोत्पप्रकाशौषाणाचेष्टावेतन्यस्यसादयश्चात्मधर्म
तेनाग्निमनाआत्मवादिनातेयंरेवदेहउपलभ्यमानावाहेत्यानुपलभ्यमानाअसिदेहेत्यतिरिक्तेधर्मिणिदेहधर्मी
एवतर्हिनुमहति॥तस्मादव्यतिरेकोदेहात्मनइत्येवंआसेज्जम्॥॥व्यतिरेकस्तद्वाभावावि॥त्वात्रनूपलक्षिवत्॥नख
तेदस्ति॥यउक्तेमन्यतिरेकोदेहात्मनइति॥व्यतिरेकएवास्यदेहात्मावेनुमहति॥तद्वाभावावि॥यादेहे
हभावेभावादेहधर्मसमात्मधर्माणामन्येत्॥ततोदेहभावेव्यभावादेतद्धर्मत्वमेवैषांकिंनमन्येत्॥देहधर्मवैल
क्ष्यात्॥योहिदेहधर्मरूपादयस्तेयावदेहंभवन्ति॥प्राणवेष्टादयस्कसम्यपिदेहेनृतावस्थायांनमन्ति॥
देहधर्मरूपादयःपरैरुपलभ्यतेनत्वात्मधर्माश्चेतन्यस्यसादयःअपिचसतिहितावदेहेजीवदवस्थाया
मेषांभावःशक्यतेनिश्चेतुं॥नतसत्यभावः॥यातिनोपोहेकहावेदस्मिन्नेहेदेहांतरसंचारेणात्मधर्मावुवर्तते
न॥संशयमात्रेणापेपरपक्षःप्रातिव्यत्ये॥किमात्मकंत्वेपुनरेदंचैतन्यमन्यते॥यस्यभूतेभ्यउत्पत्तिमिच्छतीति
परःपर्यनुयोक्तव्यः॥नहिभूतवत्पृथग्यत्यतिरेकेणलोकायातिकःकिंचित्प्रत्येति॥यदनुभवनंभूतमौतिकानां

शा. ८

६४

आत्मानि पल्लो कं फलाशौ दना उपपद्ये नृका स्य ता प्रसक्तमुप दिश्येता नशा स्त्रप्रमुख एव प्रथमे पादौ शा
 ल्पकलोपभोगयोग्यस्य देह्यतिरिक्तस्यात्मनोऽस्ति त्वमुक्तां सत्यमुक्तां भाष्य कृताननुतत्रात्मास्ति त्वेसत्त्वमस्ति
 इह तु स्वयमेव सत्त्वकता तदस्ति त्वमन्ते पुरःसरं प्रतिष्ठापितं इत एका रुपाद्यो र्पेता प्रावरणमिना प्रमाणा
 लक्ष्मीदिति तं अत एव भगवतोपवर्षेता प्रथमे तं वे आत्मास्ति त्वामिधान प्रसक्तौ शारीकेन नृमः पुद्गल
 कृतः इह वेदो दना लक्ष्मी शपासनेषु विचार्यमाणे बुद्ध्यात्मास्ति त्वं विचार्यते कृत्स्न शास्त्रोपलब्धप्रदर्शनाया
 पितृ पूर्वस्मिन् विचारणे प्रकृतो लक्ष्मी भुवगमेन मनसि दीदीना पुरुषार्थवर्गाति तं को सो पुरुषो यदर्थ
 एते मनसि दादव इत्यस्या प्रसक्तौ विदं देह्यतिरिक्तस्यात्मनोऽस्ति त्वमुच्यते तदस्ति त्वान्के यार्थमिदमादि
 स्त्रप्रमुखे पप्रविका हि परिहारे किं विवक्षिते र्यस्या निखनन्या येन दृढा बुद्धिमुत्पादयति ॥ अत्रैके
 देहमात्रात्मदक्षिणेनालोकायति का देह्यतिरिक्तस्यात्मनो भावं समानाः समस्त च संपुष्टयि वा दिव्य राम
 दृष्टमपि वेतन्य शरीराकारपरिणातेषु स्यादिति संभाव्यते तैः प्रसक्तैः तन्यं मदका किवदिदं न वेतन्य वि
 शिष्टाकायः पुरुष इति वाहु ॥ न स्वर्गिगमना पापवर्गिगमना पवासमर्थो देह्यतिरिक्तस्यात्मास्ति एतत्तै वैत

त्वपुरुषार्थोपलब्धे ॥ नहि किं चित्कस्यचित्के न विस्वामात्यं न संभवति । न वत्तं पृथक् संवेष्टम्यंति वर्तते मृपुव
 त्पृथक् स एव एकमस्यैव तस्मिन्मंडले पुरुष इति ग्रन्थिर्बुध्दुत्पु रिति वाग्यादित्यपुरुषयोः समानेपि मृत्पु
 श्वप्रयोगेनात्यंतसाम्यापत्तिः ॥ पृथक् चैवैत्रोको जेतमस्य स्यादित्यपुनरपि सति तत्र न समिरासु
 सोक्तो न्याद्वैक कथाभिभावापत्तिः । तदुक्तं ॥ परेण वृक्षे स्पृशति ध्वंभ्यस्तत्त्वत्तु वं ॥ ॥ परस्मादप्यपेक्षा
 लोकरूपो मिश्रित इत्यस्मिन् तरे वा द्योतेतद्ध्वं केवलं विद्याविधित्वं प्रयोजनं न लभ्यते न मुहु
 कर्मो गविधित्वं तत्र हि विद्यया तदो हंति पुरुषा मापरागता ॥ न तत्र दक्षिणापंतिना सिद्धा सप्तपत्तिन इत्य
 तेन केवलं कर्मनिर्दिष्टं वा प्रशंसन्निदं गमयति ॥ अपुरस्तादपि यदेतन्मंडलं तपत्येतीति स्मिन्वाह्ये न
 गोविद्या प्रनवमेव लब्धते सोमृतो भवति मृत्पुत्र्यश्चात्मभवति तो विद्याफलेनैवोपसंहरात् न कर्मप्र
 धानता । तस्मात्मान्यादिहापि तथा तंभूपांस्तस्मिन्प्रवपकाः संपादयितव्या विद्यापातिहेतुस्मात्कारणाद
 प्येनानुवर्त्यते विद्यानकर्मो गत्योक्तस्मान्न न हि द्यादीनां केवलं विद्यात्मवसिद्धिः ॥ एकमुक्तं न ॥ शरीरे
 भावोत्पत्तिरुच्यति रिक्तस्यात्मनः सद्रूपसमर्थते । बंधमोक्षकारिसिद्धौ न सति देहव्यतिरिक्त

केन
 धा

मा-८

६२

रोप्यत इति दुष्टं। एवमनुबंधास्वातंत्र्यमनमिदादीनां आदिशदादातिदेशाद्यपियथासंभवं प्रोजयितव्यं। त
 याहितेषां मेकैक एवतावा न्याकानसोऽर्थ इति क्रियामपस्यात्मेर्मादात्मेऽनमयाकामेकैकस्या निश्चयः
 क्रियायामनादरं दर्शयति। वससेवक्रियासंबन्धे विकल्पपूर्वत्वात्। एषामिति शक्यं वक्तुं। न हि येन विषयेन विषयपारेषा
 दृवनाप्यनुबंधोऽर्थः। क्रियायामुपकरोति तेनोत्तरे उपकरोतुं शक्नुवन्ति। पशुः पूर्वपक्षेऽपि तिदेशोऽप्युक्तं
 कदुत्पुक्तस्य हि सामान्येति देशः। प्रवर्तत इति। तदस्मत्पक्षेऽपि त्वसामान्येनातिदेशसंभवेऽप्युक्तं। अ
 स्ति हि सापेक्षिकानामप्यत्रानामपित्वमिति श्रुत्यादीनि प्रकारानि दर्शितानि। एवमनुबंधादिभ्यः कारतो
 न्य। स्वातंत्र्यमनमिदादीनां प्रज्ञांतर एव तत्पथा प्रज्ञांतराणि शास्त्रेण विद्याप्रभृतीनि स्वेन नाना
 नुबध्यमानानि दृश्येव कर्मभ्यः। प्रज्ञांतरेभ्यश्च स्वतंत्रातिभवंति। एवमिति मिदं दृष्ट्वा वेष्टे राजस्य प्रकरणे
 टितायां प्रकरणादुक्तं धर्मावयवतुल्यं धातु राजपतत्वाच्च राजस्य यथा तदुक्तं प्रथमेऽंशे। के त्वर्थायामि
 ति वेत्तवत्प्रत्ययसंयोगादिति॥ न सामान्यादप्युक्तं हेतुत्वं न हि तत्कापत्तिः॥ पशुत्वं मानसवदिति। तत्पुत्रं राम
 वदन्तीति नानासप्रहसामान्यादपि मनमिदादीनां क्रियाशेषत्वं कल्प्यादकोक्तेभ्यश्चुत्यादि हेतुत्वं नानाभावेन
 वदन्तीति ननु॥

स्वे२

६३

दिरुपलभ्यते युक्तं तत्र संकीर्तनमात्रस्यार्थवादत्वाद्द्रुतुविषयविध्यंतरानुपलब्धेः संकीर्तनादेवैषां विज्ञान
 विधानं कल्पनायां तदुपस्थासंकीर्तनमेव कल्पयितुं शक्यत इति दर्शनात्तथाभूतमेव कल्प्यते तस्य सापेक्षी स्य
 देवास्तान् च सिद्धिः ॥ एतेन तद्यत्किंवेमा निभूता निमनसा संकल्पयति । तेषामेव सा कृतिरित्यादि व्याख्या
 तेषां ककामये व विदुः । पुरुषविशेषसंबंधमेवैषां सावका एनक्रतुसंबंधं च यते । तस्मात्स्वातंत्र्यप
 र एव सापानिनि ॥ अनुबंधादिभ्यः प्रज्ञातर एषा सावका दृष्ट सत दुक्तं ॥ इतः प्रकरणा मुं यत्कृतं च मनुष्यं यम्
 हादीनां प्रतिपत्त्यापक्रियावपवा मनसा दिव्यापारेषु अनुबंधात्तिते मनसैव बोधयते मनसा बोधयते मनसै
 यहा अगस्त्यं मनसा क्तं मनसा शंसन्पत्तिवित्तयदेकं कर्म कियते यत्किं दयदायं कर्म मनसैव तेषु तन्मम मये
 पुमनसिस्तु मनोमयमेव कियत इत्यादिना संपत्फलोत्पद्यमानुबंधः ॥ न च प्रत्यक्षाः क्रियावयवाः संतः संपदाति
 सितया पुनत्रात्रोद्गीयाद्यपासुनवत्क्रियांगसंबंधात्तदनुप्रवेशितमाशंकितव्यं । श्रुतिवैरुप्यात् न ह्य
 त्रक्रियांगं किंचिदप्यतस्मिन्नेदं नामा भ्यसितयमिति वदति । षड्विंशोऽसहस्राणि मनोऽर्हन्निर्भेदानेनोपतेष्वग्नि
 त्वं प्रहादी संकल्पयति पुरुषयदा दिवत्संख्या वैधं पुरुषायुषसा ५६ हः सुदृष्टा सती तत्संबंधिना पुमनोऽतिश

मा १८
६२

राप्यत इति दुष्टं। एवमवबन्धात् स्वातंत्र्यं मनसि दादीनां आदिशदादादिदेशाद्यपि यथासंभवं योजयितव्यं। त
याहितेषां मे केषां एवतावान्पाका न सोऽर्थ इति क्रिया मयस्या तेषां तात्पर्यं न मनयानां मे केषां निदिशन्
क्रियायां मनादां दृश्यति। वससेव क्रिया संबंधे विकल्पः पूर्वोक्तो ज्ञेयमिति शक्यं वक्तुं। न हि येन ~~विशेष~~ व्यापारेणा
दृक्ता यन्वन्धात् पूर्वः क्रियायां मुपकरोति तेनोत्पन्नं कर्तुं शक्नुवन्ति। एतु पूर्वपक्षे यतिदेशोऽप्योक्त
कदुत्पन्नं सति हि सामान्येति देशः। प्रवर्तत इति। तदस्मात्पक्षे ~~दृष्टं~~ त्वसामान्येनातिदेशसंभवोऽत्युक्तोऽत्र
ति हि सा पादिकानामप्यत्रानामप्यतिष्ठति। नित्यकारणानि दर्शितानि। एवमनुबंधादिभ्यां कारणा
भ्यां स्वातंत्र्यं मनसि दादीनां प्रज्ञांतर एव तत्पथा प्रज्ञांतराणि शास्त्रेण विद्याप्रभृतातिस्तेन ~~न~~ स्वेन
नुबध्यमानानि दृष्ट्यो वकर्मभ्यां प्रज्ञांतरेभ्यश्च तत्रातिभवंति। एवमिति। दृष्टमावेष्टे राजस्य प्रकरणे
दितायां प्रकरणादुक्तं। धर्मावयवानुबंधात् राजपतत्वाच्च राजस्य स्यात्तदुक्तं प्रथमे कोटि। कर्तृभाषा मि
ति। वेत्तवत्तत्र यत्तयो गतिः॥ न सामान्यादप्युक्तं। हेतुवन्न हि लोकापत्तिः॥ पदुक्तं मानसवदिति। तत्पक्षे राम
व्यतीतना न सप्रहसामान्यादपि मनसि दादीनां क्रियाशेषत्वं कल्प्यादौ के केभ्यश्चुत्यादि हेतु ~~न~~ भ्यां केव

स्वे २

राम

६३

न भेना तु ४

त

सवितानैतद्युक्तं स्वतंत्रं वा एव तेन पोतन्यशेषं प्रकृतं इति पूर्वस्य क्रियामप्यस्याने। प्रकाराणां तद्विषय एवायं
 किंकल्यविशेषोपदेशः सा तान् सवितं ३। ननु प्रकरणात् किं गंवत्सीपां सत्यमेतत्पुनरिति गमयित्वेवं नोक्तं
 पकेन प्रकरणादुक्तं पोतवति। अन्यार्थदर्शनेत्येतरा। सां पादिकां प्रशंसा रूपत्वात् अन्यार्थदर्शने
 वोक्त्या मन्यसां सां सोऽप्युक्तं वादेनाप्युपपद्यमानं न प्रकरणात्। अतस्तस्मात् इति। तस्मात् सां पादिकां अथेति
 मयः। प्रकरणात् किं पानुप्रवेशेन एव सां मानसवत् ॥ यथा दश एव दशमे हन्यविवाक्तेः पदव्याप्य
 वेणुसमुद्रस्य सोमस्य प्रजापतये देवतायेत्येवमाणस्य ह्यसादृशं हवत् हरतोपद्वानमन्त्राणि
 मानसो नोक्तं यते ॥ स्वतंत्रं नोक्तं पितृहकल्यः। क्रियाप्रकरणात् किं पाशेष एव भवति ॥ एवमप्येवमप्यति क
 ल्पमस्य ॥ अतिदेशः ॥ अतिदेशे पां मन्त्राणां क्रियानुप्रवेशमुपोद्धृत्यति पद्विंशत्सहस्राण्य
 यकोक्तं। तेषां मेकैक एवतां वा नोक्तं पूर्व इति सति हि सामान्येऽतिदेशः प्रवर्तते ॥ तत
 स एव तां एकावितेन क्रियानुप्रवेशेन नोक्तं सां पादिकां नोक्तं इति द्विक्रियानुप्रवेशमेवैकं द्योत
 यति ॥ विधेयवत् निर्धारणम् ॥ ॥ तद्वत् पद्विंशत्सहस्राण्यवर्तयति विधेयत्वात् एवैते सूतं त्रामनसि द्युः ॥ न कि

२१

श ४
 ता दश ५ त्वर्थः ३

देवो नमः १

ज्ञाने का कर्तव्य तत्त्व ३

४ ग्रे सप्तमी देवता

तत्त्वार्थ ५

शास्त्रे ज्ञानादिति तत्र तद्व्यभिचारिणो विद्यते नैव मिदं विद्या मेदो सिद्धिप क्रमो एसं द्वाभ्यामध्यात्मा धिदे
नो यदेदो बुद्धि विद्या विधान प्रतीते विदे कये पितृध्यात्मा धिदेव मेदात्प्रवृत्ति मेदो भवति आनिदेव
वसायेंतावदभि प्रत्येदानव दिगुक्तं ॥ लिङ्गभूयस्मात्तद्विवर्ती यस्तदपि वाजसतेयिनेमिर
स्त्र नैव वा इदमं सत्त्व दित्यस्मिन्नास्तीत्यमनो धिदे त्वाधीयते तत्र प्रवृत्ति सत्त्व सत्त्व सत्त्व सत्त्व
मत्तं ये त्वं वाक्चित् प्राणचित् सत्त्व चित् श्रोत्रचित् आचित् इति पृथग्वर्तीनामनेति सांपादि
कोवतेषु संशयः किमेते मनश्च दृश्यः क्रियानुप्रवेशिनस्तस्यैव भूता ॥ उत स्वतंत्राः केवलविद्याम
का इति तत्र प्रकरणात् क्रियानुप्रवेशो ज्ञाने स्वातंत्र्यं तावत्प्रतिजानीते लिङ्गभूयस्त्विति ॥ अथा
सिद्धि लिङ्गात्पि सिद्धास्ते केवलविद्यामके त्वमेवामुपोद्धृत्य पतिदृश्यं तत्त्व किमेवमनिभूतानि
मनसा संकल्पयन्ति तेषामेव सा कृतिः केतानेवं विदे सर्वदा सवाति भूतानि न त्वं त्वपि स्वरूपत इति
वेवं जातीयकानि तद्वि लिङ्गं प्रकरणात् स्वीयः ॥ तदपु केद्वे स्मिन्कांडे मुक्ति लिङ्गात्वात्प्रकरणा
स्यानसमारब्धानां समवाये पारदोर्बलमर्थविप्रकर्ष इति ॥ पूर्वविकल्पप्रकरणात्प्राक् क्रियमानं

श्रीमानकीमनो
नकासनश्चित्
इत्यादि

द्वितीया ३
३२

वि

एत-
द्वि

व्रत

यद्यद्यमानस्य ह्यर्द्धदित्येयभेद निराकरणात् सार्थभावात् सप्रथेयां प्राणानां मध्यमः प्राणो देवता
नां वापु रिति वीर्यमेव करणात् एतेन व्रतोपपत्त्या सा चार्यातः एकमेव व्रतमिति वैवकातो वपारि
व्रतनिवर्त्तनेन प्राणा प्रतिपत्त्यर्थः भग्न व्रतानि विवकागादी युक्ता मितानि मृत्सुः प्रमोभूतो पयमश्रुते
कृतो न वायु व्रतनिवृत्त्यर्थः अथातो व्रतमीमांसेति प्रस्तुत्य तुल्यवदायु प्राणयो रभमव्रतत्वस्य निरुक्ति
त्वात् एकमेव व्रतं वरेदिति वीर्योक्ता तेनोक्तस्यैव देवताये सा ज्यं सलो कृतं जयता तिकुयु प्राप्तिफलं व्रुव
त्रायुवतमिति देवतापदयुक्तिः तथा तौ कएतौ द्वौ सर्वो वायु खदेवेषु प्राणः प्राणो व्रितिभेदेन च
विनाति । ते वा एते पंचात्वे पंचान्ये दशसंतस्तु कृतमिति वनेदेने कोपसंहरति । तस्मात् एव गोपगमनं प्रादा
नवधयेन्द्रा परादे पुरोडाशमेकदशकपालमिद्रा पाप्मिराजायेन्द्रा यस्त्रा द्वादति अस्याद्रिपुरे इन्द्रिया
मिष्टिः सर्वेषामभिगमपन्न वद्यत्तु वदकारमिति अतो वचनादिंद्रा मेदाच्च सह प्रदानं क्रोशं राजा
दिद्रुणमेदाद्या ज्ञानुवाक्या चत्यासविष्मता ब्रुवथान्यासमेव देवता एषकात्प्रदानं पथ क्तमवति ॥
एवंतत्याभेदेपि आधेदेवता

निर्वर्त्तितं दर्शयति । देवतेत्यत्र वायुः स्यात् । अवरिद्धेन । तस्य प्रेष्टुः तत्वात् पुरस्तात् योगावसेनां स्त ६
पौष्ट्ये च स्त ६ वा नृथ क्तमि ।

शा.ते वित्तं न्यायं दर्शयति रंध्या समधिदेवतं वतत्वा मे दं अग्निर्वा इत् त्वा सु रवं बुवि रा दित्याभ्या तथा
 त एतं सर्व एव समाः सर्वे न ता इत्युक्त्वा मिकानो प्राणानामा (विदे विकी विस्तिनात्प्रभो दर्शयति। तथा न
 जायते तत्राया समाधि देवतं वत इधा तत्वा मे दं दर्शयति न भवति। कथि सुपः प्राणं मेव वा पुत्रा एवेकं क
 रोति। तथा सा ते पि द्रो ह्यो यतश्चो देति स्वर्य इत्युक्त्वा संहारं सा के प्राणा एव पड देति प्रातोऽस्त
 मेती ति प्राणे नैवोपसंहारं नैकं दर्शयति। तस्मादेकमेव वतं वरेत् प्राणपा वापा म्यावेति च प्राणसु वै
 ते नैकं नैव पंस ह रन्नेत देवद परस्मान्नैव स तु रा देव एकः क हो जगार भुवनं य गो पा इत्येकमेव स वगं ग म पा न
 नैव ब्रवीत्येक एके वाच तुर्म संवर्गः परो परे प्रा मिति तं स्माद एथ क्क ल्य ग म न स्पे। ऐवं प्रा
 सत्रमः। एथ गोक्वायु प्राणा वुप गंत्या विति। कस्मात् एथ गुप देशात्। आ नो दी स्य पम ध्या म्या वि
 देव विभागा पदेशः केनैव एकः स्यात्। न नूक्त म एथ गनु चित्तं न तत्वा मे दं दिति नैव शेषः। तत्वा मे दे
 या वस्या मे दे नो पदेश मे द व शो ना नु चित्तं न मे दो पपत्ते॥ हो कोप न्या सस्प वतत्वा मे दं मि प्राये ताण्यु

दृष्टति तथा आदौ गे पि ५

ध्या ३

लो ३ सत्वा ध्या न च थ २ हस्त ५

तेन

६०

वे १

शा. ८. ५२. इति यादिकर्मगुणपर्यायानि दीरणा निरसतम आसि स नृ हि मु र्वा प्रा ता आदित्य इमे व मा दीनि नैतानि
 नित्यवत् कर्मसु नियमो रत्ना कुतः तदुच्यते ॥ तथा स्यति पतत्तमे वं जीती य कानां दरी यति श्रुतिः ॥ ते ते ते कुरु तो य
 म्नेते रं वेद य म्ने वेदे नैत्य विदुषो पि क्रिया म्पनुज्ञा ना ता प्र स्ता वा दि देव ता वि ज्ञाना वे ही ना नाम पि प्र स्तो त्रा दीना
 पा ज ना ध्य व साने र श ना त ॥ प्र स्तो त पो दे व ता प्र स्ता व म न्वा य त्ता वे वि द्वा न् प्र स्तो ष्य सि ता वेद वि द्वा न् हा स्य
 सि ता वेद वे द्वा त्प्र ते हरि ष्य सी ति ॥ अपि चै व जी ती एक षा कर्म क्वा अप ष्य वि द्वा न् स्य पु य म्ने व कर्म क
 मु प लभ्य तो कर्म फल सि द्ध प्र ति व क्ष ४ त स नृ द्विर ति श प वि शो षः क ष्मि ते नो मो कुरु त ॥ य म्ने त दे व वेद य म्ने
 न वेद ॥ ना ना तु वि द्वा वेद वि द्वा या क रे ति अ द्भु या य नि र्घे हा त दे व की र्प व त्तरं प व ती ति ॥ तत्र ना ना त्वि ति वि
 द्वा र वि द्वा त्प्र पो ग यो ॥ ए य क्क र ता त्की र्प व न्ना मि ति च त र प्र त्य य प्र यो गा दि द्वा वि ही न म पि वी र्प व दि ति ग
 म्य ते ॥ तच्चा नि स त्वे वि द्वा पा उप प ध ते नित्य त्वे तु क थ त वि द्वा न् कर्म की र्प व दि त्प नु द्वा पे ता स र्कां गो प स हारे ही
 र्प व क्क र्मे ति स्थि ति ॥ तथा लो क सा मा दि षु प्र ति ति य ता नि प्र तु पा स न फ ला नि शि ष्यं ते क ल्पं ते हा स्मै लो का
 ऊ र्ध्वा र ता मि त्प व मा दी नि ॥ न वे र फ ल अ व ण म र्थ वा द मा त्र यु क्तं प्र ति प ल्नुं ॥ तथा हि गु णा व द मा प ध

ल ४ फ ४

तम.
५८

विद्यावयव ५

ति कर्मणि व्यपाश्रु ५

21

६२ एवंमुनीधाय १ प्रि एवंनाक्षत्र १

कादि २

शा. ६.
५२

दुःखादिकर्मगुणार्थात्मनिर्द्वासाग्निरसतमआसिसमृद्धिर्मुखप्राणाआदित्यइत्येवमादीनिनेतानि
 नित्यवत्कर्मसुनियमोपेक्षाकुतःतदुष्टे॥तथात्यतिपतत्तमेवंजीतीयकानांदरीयतिश्रुतिः॥तेनोक्तोक्तोप
 श्रितेरेवंदयश्चनवेदे॥तपविदुषोपिक्रियामनुज्ञानात्प्रक्षावादिदेवताविज्ञानावेहीनानामपिप्रक्षोत्रादीना
 पाजनाध्यवसानदर्शनात्॥प्रक्षोतपोदेवताप्रक्षोवमन्वायततावेविद्वान्प्रक्षोष्यसितावेदविद्वानुद्गास्य
 सितोवेदवेद्वान्प्रतिहरिष्यसीति॥अपिचैवजातीएकस्यकर्मव्याप्यप्रपञ्चविज्ञानस्यपुण्यमेवकर्म
 मूपलभ्यतेकर्मफलसिद्धप्रतिबद्धतत्समृद्धिरतिशयविशेषःकश्चित्तेनोक्तोक्तुरुतः॥यस्यैतदेवंवेदपश्च
 नवेद।नानातुविद्यावेदेवविद्ययाकरोतिअद्वैतानिषेदात्तदेवकीर्णवत्तरंभवतीति।तत्रनानात्वितिवि
 द्दुर्द्वैतप्रयोगोः।एथकुराणात्कीर्णवन्नामितिचतरप्रत्ययप्रयोगादिद्याविहीनमपिवीर्यवदितिग
 म्यते।तच्चान्निसत्वेविद्यापादपपद्यतेनित्यत्वेतुकथतद्विहानकर्मकीर्णवदित्यनुज्ञापेतासर्वंगोपसंहारोहीवी
 र्यवत्कर्मतिष्ठति॥तथा लोकसामादिषुप्रतिनियतानिप्रत्युपासनफलातिशियंते।कल्प्यंतेहास्मैलोकाः
 ऊर्ध्वोऽप्युत्तरोऽप्येवमादीनि।नवेदफलश्चवामर्थकादमात्रपुक्तप्रतिपक्षं।तथाहिगुणकदमापद्य

ला० फ. ४

राम.

५०

विद्यानय ५

शा. ल. ३
५०

ति

अशब्दात्कौडपापिनामयनवतद्वर्मप्राप्तौ सत्याभक्तद्वयतागुणाविशेषविधानादीनि दवाक्यंतद्वक्तृमिति
 तोयुतालोपे नमुख्यस्येते के प्रा संभोजनलोपेपि द्वितीयेन का व्येता विरुद्धेन प्रतिनिधानन्यायेन प्राणादि
 होत्रस्यानुष्ठानमित्येव उतरं पठति ॥ उपस्थिते तस्मिन् वनात् ॥ उपास्तु भोजने ॥ तस्मादेव भोजनद्वयात्प्रथमेपि नि
 पत्तिता प्राणादि होत्रे निर्वर्ते पितर्यो कस्मात्तद्वचनात् ॥ तथा हि ॥ तच्च दूतं प्रथममागच्छेत्तद्वामीयमिति सिद्ध
 वदुक्तोपनिषत्परा मश्रीनयार्थद्वयसाध्यतां प्राणा दुतीयां विदधाति ॥ तां प्रयोजकतन्तुणापन्नाः सत्यः कथं भो
 जनलोपेद्वयान्तरं प्रतिनिधापयेयुः न वा त्रप्राकृताग्नि होत्रधर्मप्राप्तिरस्ति कुडपापिनामयते मासमहोमि ॥ अहुहो
 तां विध्युद्देशगतोऽग्नि होत्रशब्दस्तद्वद्विधाययेदित्युक्ता तद्वर्मप्राप्तिः ॥ इह पुनरर्थवादगतोऽग्नि होत्रशब्दो न त
 द्दुर्वि विधायपितुमर्हति तद्वर्मप्राप्तौ काभ्युपगम्यमाना पाशुमुद्राणां दपो पि प्रापेरन्तान्वाक्षि संभवः ॥ अमुद्र
 रतां लवद्वा माधिकरतां भावापान्वापमश्री होमः भोजनार्थताया वा तत्प्रसंगात् भोजनोपनीतद्वयसंबंधात्
 स्पष्टं होमः ॥ तथा च जावालश्रुतिः ॥ इकोऽतिथिभ्योऽश्रीपादिति आस्था धातुमेवेमां होमनिर्वृतिं दर्शयति ॥ अतए
 वेहापि सां पादिकान्ये काग्नि होत्रांगानि दर्शयति ॥ उर एव वेदितो मा निवर्हि हृदयंगार्हपत्यो मनो ब्राह्मणं

मम
५०

५३ होतीति यथेह सुवितावाळा मातेरं वरुणासतेरं नैसर्गिताय
 तीर्तुया ॥

प्रायश्चित्त ३ स्थ ३

जे २

शास्त्रेति उपायवस्थैव युक्तेति ॥ कामादीतत्र च यतनादिभ्यः अर्थपरिहमसिबुद्धपुरेदहरंयुडरीकंवे
 समदहरोस्मिन्ननकाश इति प्रस्तुत्यकुंदो गा अधीयते एव आत्मा पहतपाप्मा विजोस्मिन् विनः सवाए
 समहानं आत्मा पोयं विद्वानमपः प्रातोपुष्ट एवांतर्दय आकाशसिद्धेते सर्वस्वावशात्त्यादितत्र विद्येकं त्वं
 पस्यगुणयोगं किं कानेति संशये विद्येकं त्वमिति ॥ तत्रेदमुच्यते कामादीतिसत्यकामादीत्यर्थः ॥ यथादेवद
 त्रोदन्नः सत्यमा मा मा मेति मदतं द्योदो गे हृदया काशसत्यकामत्वादि गुणजातमुपलभ्यते तदितत्र
 वाजसनेपके सवा एवमहानज आत्मा इत्यत्र संवध्यते यच्च वाजसनेपके वशित्वा घुपलभ्यते तस्यीतर
 त्रयोदो ग्ये एव आत्मा यदहं पोत्यत्र संवध्यते आपतनादि सामान्या तसमानं स्वभप कपि हृदयमापतते स
 मानं च वेद्य ईश्वरसमानं वत स संतुलं लोका समेदप्रयोजनमित्येवमादि वदु सामान्यं दृश्यते ननु
 विशेषो दृश्यते द्योदो गे हृदया काशसगुणयोगा वाजसनेपके लोकाशस्य ब्रह्मा इति कोशशब्द
 हेवेति प्रतिष्ठापितत्वात् अयं तत्र विद्यते विशेषः ॥ सगुणा हि ब्रह्म विद्या द्योदो ग्य उपदिश्यते अथ यद्वा
 त्मानमनुविद्यत्र जंतेती भसत्या कामानि ता मव कामा काममपि वेद्यं तत्रावात् वाजसनेपके तु निगुणमेवैव
 ह्योपदिश्यमानं

५७

त

प

तमुत्प्रेर

राम

५७

दहरउत्तरेभ्य इत्यत्र द्योदो ग्ये व्या

३ परे

36226 1945-1946 1947-1948 1949-1950 1951-1952 1953-1954 1955-1956 1957-1958 1959-1960 1961-1962 1963-1964 1965-1966 1967-1968 1969-1970 1971-1972 1973-1974 1975-1976 1977-1978 1979-1980 1981-1982 1983-1984 1985-1986 1987-1988 1989-1990 1991-1992 1993-1994 1995-1996 1997-1998 1999-2000 2001-2002 2003-2004 2005-2006 2007-2008 2009-2010 2011-2012 2013-2014 2015-2016 2017-2018 2019-2020 2021-2022 2023-2024 2025-2026 2027-2028 2029-2030 2031-2032 2033-2034 2035-2036 2037-2038 2039-2040 2041-2042 2043-2044 2045-2046 2047-2048 2049-2050 2051-2052 2053-2054 2055-2056 2057-2058 2059-2060 2061-2062 2063-2064 2065-2066 2067-2068 2069-2070 2071-2072 2073-2074 2075-2076 2077-2078 2079-2080 2081-2082 2083-2084 2085-2086 2087-2088 2089-2090 2091-2092 2093-2094 2095-2096 2097-2098 2099-2100 2101-2102 2103-2104 2105-2106 2107-2108 2109-2110 2111-2112 2113-2114 2115-2116 2117-2118 2119-2120 2121-2122 2123-2124 2125-2126 2127-2128 2129-2130 2131-2132 2133-2134 2135-2136 2137-2138 2139-2140 2141-2142 2143-2144 2145-2146 2147-2148 2149-2150 2151-2152 2153-2154 2155-2156 2157-2158 2159-2160 2161-2162 2163-2164 2165-2166 2167-2168 2169-2170 2171-2172 2173-2174 2175-2176 2177-2178 2179-2180 2181-2182 2183-2184 2185-2186 2187-2188 2189-2190 2191-2192 2193-2194 2195-2196 2197-2198 2199-2200 2201-2202 2203-2204 2205-2206 2207-2208 2209-2210 2211-2212 2213-2214 2215-2216 2217-2218 2219-2220 2221-2222 2223-2224 2225-2226 2227-2228 2229-2230 2231-2232 2233-2234 2235-2236 2237-2238 2239-2240 2241-2242 2243-2244 2245-2246 2247-2248 2249-2250 2251-2252 2253-2254 2255-2256 2257-2258 2259-2260 2261-2262 2263-2264 2265-2266 2267-2268 2269-2270 2271-2272 2273-2274 2275-2276 2277-2278 2279-2280 2281-2282 2283-2284 2285-2286 2287-2288 2289-2290 2291-2292 2293-2294 2295-2296 2297-2298 2299-2300 2301-2302 2303-2304 2305-2306 2307-2308 2309-2310 2311-2312 2313-2314 2315-2316 2317-2318 2319-2320 2321-2322 2323-2324 2325-2326 2327-2328 2329-2330 2331-2332 2333-2334 2335-2336 2337-2338 2339-2340 2341-2342 2343-2344 2345-2346 2347-2348 2349-2350 2351-2352 2353-2354 2355-2356 2357-2358 2359-2360 2361-2362 2363-2364 2365-2366 2367-2368 2369-2370 2371-2372 2373-2374 2375-2376 2377-2378 2379-2380 2381-2382 2383-2384 2385-2386 2387-2388 2389-2390 2391-2392 2393-2394 2395-2396 2397-2398 2399-2400 2401-2402 2403-2404 2405-2406 2407-2408 2409-2410 2411-2412 2413-2414 2415-2416 2417-2418 2419-2420 2421-2422 2423-2424 2425-2426 2427-2428 2429-2430 2431-2432 2433-2434 2435-2436 2437-2438 2439-2440 2441-2442 2443-2444 2445-2446 2447-2448 2449-2450 2451-2452 2453-2454 2455-2456 2457-2458 2459-2460 2461-2462 2463-2464 2465-2466 2467-2468 2469-2470 2471-2472 2473-2474 2475-2476 2477-2478 2479-2480 2481-2482 2483-2484 2485-2486 2487-2488 2489-2490 2491-2492 2493-2494 2495-2496 2497-2498 2499-2500 2501-2502 2503-2504 2505-2506 2507-2508 2509-2510 2511-2512 2513-2514 2515-2516 2517-2518 2519-2520 2521-2522 2523-2524 2525-2526 2527-2528 2529-2530 2531-2532 2533-2534 2535-2536 2537-2538 2539-2540 2541-2542 2543-2544 2545-2546 2547-2548 2549-2550 2551-2552 2553-2554 2555-2556 2557-2558 2559-2560 2561-2562 2563-2564 2565-2566 2567-2568 2569-2570 2571-2572 2573-2574 2575-2576 2577-2578 2579-2580 2581-2582 2583-2584 2585-2586 2587-2588 2589-2590 2591-2592 2593-2594 2595-2596 2597-2598 2599-2600 2601-2602 2603-2604 2605-2606 2607-2608 2609-2610 2611-2612 2613-2614 2615-2616 2617-2618 2619-2620 2621-2622 2623-2624 2625-2626 2627-2628 2629-2630 2631-2632 2633-2634 2635-2636 2637-2638 2639-2640 2641-2642 2643-2644 2645-2646 2647-2648 2649-2650 2651-2652 2653-2654 2655-2656 2657-2658 2659-2660 2661-2662 2663-2664 2665-2666 2667-2668 2669-2670 2671-2672 2673-2674 2675-2676 2677-2678 2679-2680 2681-2682 2683-2684 2685-2686 2687-2688 2689-2690 2691-2692 2693-2694 2695-2696 2697-2698 2699-2700 2701-2702 2703-2704 2705-2706 2707-2708 2709-2710 2711-2712 2713-2714 2715-2716 2717-2718 2719-2720 2721-2722 2723-2724 2725-2726 2727-2728 2729-2730 2731-2732 2733-2734 2735-2736 2737-2738 2739-2740 2741-2742 2743-2744 2745-2746 2747-2748 2749-2750 2751-2752 2753-2754 2755-2756 2757-2758 2759-2760 2761-276

912

卷一百一十五

65

[illegible]

6/10/1901

हास्ते जेतिरमिति स्वतन्त्रा ४
सर्वेतिरोहिस्व आभोजयकार

वाक्यहयमे १
५३

इति ११ हितात्मानमनर्थकमेव स्यात् तस्माद्यथाभ्यासात्कर्ममेव ॥ एवमभ्यासादिद्यामेव इत्येवं प्रार्थनाया हो अंतर्गता
नाविशेयात् तस्मान्नापि द्वैकत्वमिति विविदि ॥ ४ ॥ अतएव प्रसूयते न हि द्वावात्मानावेकसिद्धे हे सवीत
रौ संभवत ॥ तदात्येकस्यां जं सर्वेतिरत्वमवकल्पितं एकस्य तु भूतग्रामवत् नैव संवीत रत्वं स्यात् पथां च भूतसम
हेदे हे पृथिव्या आपोतरा अं ॥ ५ ॥ ये हि केतरे नैव संवीत रत्वं भवति तथेहापीत्यर्थः ॥ अ
थवा भूतग्रामवदिति श्रुत्यंतरं निदर्शयति ॥ एको दे भूतेषु गृह ॥ सर्वध्यापी सर्वभूतान्नरोत्तम इति ॥ अस्मिन्नेव
समक्षे सुभूतग्रामेषु एक एव सर्ववीत आत्मा प्रापते ॥ एवमेतयो रपि ब्राह्मणयो रित्यर्थः ॥ तस्मादेवेकस्यो हि
द्येकमिति ॥ अन्यथा भेदानुपपत्तिरिति चेन्नोपदेशात्तरवत् ॥ अथ पदुक्तमन एव गममाने विद्यामेदेत्या
न भेदानुपपत्तिरिति ॥ तैत्तिरीयैर्हि हर्तव्यां अत्रोच्यते नाप्यं दोषः ॥ उपदेशात्तरवदुपपत्तेः ॥ एवातां दिनमुपपत्तिरिति
पष्ठे प्रपां के स आत्मा तत्त्वमसि कृतं के तो इति न वक्तव्यं पुपदेशो न विद्याभेदा भवति ॥ एवमिहापि भविष्य राम
ति ॥ कथं वन वक्तव्यं पुपदेशो विद्याभेदा न भवति ॥ उपक्रमोपसंहाराभ्यामेकार्थता ॥ वगमात्रा भूय एव
वमा गवान् विज्ञापयति त्वैकस्यैवा र्थस्यापुनः पुनः प्रति ॥ त्वेनोपकृपात् ॥ आशकांतरनि ॥ ५५

वः सर्व
५५

४

भा १

विद्यादधिष्ठितव्य १

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय । श्री कृष्णार्जुनसंवादे अर्जुन उवाच ॥
 द्रुपद उवाच ॥ धर्मक्षेत्रे कुरुक्षेत्रे समवेता युयुत्सवः ॥
 मामकाः पांडवश्चैतानि महाबाहो नमस्कृत्य ॥
 तान्प्रवृत्तान्सूयते स देवकीपुत्रः ॥

शा.त.

५४

त्रय्याख्यातां तत्र विविधरूपाणि विशेषाणि निवृत्तिता निरूपयति येष्वरूपाणि तत्र विविधं ॥ प्रपंचार्थं श्राव्यं
 तामेदं प्रोक्तं एव दिति निदर्शितं । यथा जामदग्न्येही ने पुरोडाशिनी धूपसक्तुं चोदिता सुपुयेडा शप्रदानमंत्रा
 णामग्रेर्वहोत्रं वेदमित्येवमादीनामुक्तात्वेदोत्तममप्यधुनं भित्ति संबंधोभवति अत्रैकतत्कत्वात्पुरोडा
 शप्रदानस्य प्रधानतया त्रयाङ्गाणां एवमिहाप्येतत्त्रयत्वाच्चिह्नो यत्ता नोपत्रकचिदप्युक्तानामनुरेण
 सर्वत्राभिसंबन्ध इत्यर्थः ॥ तदुक्तं प्रथमे कोडे । गुणमुत्पद्यति क्रमेतदर्थं त्वानुत्पन्नवेदसंयोग इत्यत्र ॥ ॥
 इयमामननात् ॥ दासुर्गर्हसपुजासखापासमानं च ह्यपरिष्वक्तं जाते । तयोर्न्यः पिपलं च ह्यमनश्च
 न्नन्योऽभिवाकुर्यात् इत्यध्यात्माधिकारेण त्रयाथर्वणि काश्चेताश्च तारापठंति तथा कुर्यात् । शतं पिबं ॥
 तौ सुकृतस्य लोकं गुहं प्रविष्टौ परं ॥ मया ह्येवाया तपो ब्रह्मविदो वदंति पंचानयो
 येव त्रिणी विकेता इति । किमत्र विद्यैकत्वं उक्तं विद्यामेद इति संशयः किं तावत्प्राप्तविद्यानां तात्पर्यमिति
 कुतः विशेषदर्शनात् । दासुर्गोत्पन्नस्यैकस्य मोक्षत्वं दृश्यते । एकस्य मोक्षत्वं शतं विवृता वित्यत्र
 उभयोरपि मोक्षत्वं मेव दृश्यते ॥ तदेव मिथमानं विद्यामिद्यात् इत्येवंप्राप्तं प्रतीतिविद्यैकत्वमिति

राम.

५४

रूपं

विशंति यं यदमिति स्मरणात् प्रायः कृपलत्वाच्च दानस्य कृपलविरहाशंकानुपपत्तिः। कर्मफलसिद्धिर्मात्रं तु
भवेत्। देसादाशंता भवेद्वनवेति अनुभवाच्च दंतु शीनफलं पत्ता कृदपरोन्हा द्रुतेति श्रुतेः। तत्त्वमस्य तिव
सिद्धवेदुपदेशात्॥ न हितवनसीत्पस्वात्स्यार्थः। तत्त्वमस्य विध्यसीत्येवंपरीतोऽंशकृतं तत्त्वमस्य नृपिकी
मदेवः प्रातिपेदे अहं ननु भवं सूर्यं चेति वसम्यग्दर्शनकालमेव तत्फलं सत्त्वं। तत्त्वदर्शयति। तस्मादैकांतिका वि
दुषः। त्वेवत्यसिद्धिः॥ अत्रापि यो त्ववरोधः। सामान्यतद्वाक्यामोपसद्वत्तु दुःखं॥ वाजसनेयकेऽप्युपते। एतदेतद
रुंगाभि ब्राह्मणा अभिवदंत्यस्य सूनमन एव दूस्वमदीर्घमलो हितमस्त्रे ह मित्यादितथाऽयं चोत्तेष्टुपते। अथप
रायपातदन्तरमधिगम्यते यत्र देशमया त्वमगोत्रमवर्त्ममिस्यादि। तथान्यत्रापि विशेषनिराकरणाद्वारेणाहं पर
ब्रह्म श्रीयते। तत्र च क्वचित्के विद्यति रिक्ता विशेषा प्रतीति विध्यते। तासां विशेषप्रतिषेधबुद्धिर्न किं सर्वोत्तमं
त्रयासिः। उत्तमस्थेति संशयैकं विभागानुव्यवस्थाप्राप्तौ उक्तौ अन्तरविषयास्तु विशेषप्रतिषेधबुद्धिः।
सत्त्वं। सर्वत्रावरोद्धुयाः। सामान्यतद्वाक्यामोपसद्वत्तु दुःखं॥ वाजसनेयकेऽप्युपते। एतदेतद
वसर्वत्रावतिपाद्यब्रह्मामने प्रत्यभिज्ञायते। तत्र किमित्यन्यत्र हतो बुद्धकोन्यत्र न स्यात्। तथा वानरादयः प्रधानस्यैव

समानमेव सामान्यमिति सूत्रपर्यायः ३
ननु वदन्त्येव

मनितमस्मिन् देवरावर इति स्मृतिर्लभे सर्वत्र धीनी वि ३

शा. १३

५३

देहोत्तारंभकाराणां विमवेततो न्यस्य दग्धवीजं कर्मांतरं तद्देवप्रसज्येतेति ब्रह्म विद्यायाः पान्दिकं मेन्द्रहेतुत्वं
महेतुत्वं वा शंकोत्तमं त्विपमा शंकायुक्तं। तान्ता कर्मवाजसाहस्य स्मृतिस्मृतिप्रसिद्धत्वात् तथा वश्रुतिः। मिद्यते ह
दयं यिष्णुं चेतं सर्वसंशयाः। नदीयं ते वास्य के। प्रमोह इति वैतमाद्याः स्मृतिरपि। पथे धांसि समिद्धे
ग्नयं स्यात्कुस्ते जित्ना। शान्तिः। सर्व कर्माणि भस्मसात्कुरुते तथैति। तान्ता न्यग्युप दग्धा निनरो हति यथायुक्तं।
ज्ञानदग्धे स्तथा के शीर्तात् संपद्यते पुनरिति वैवमाद्या नवा विद्यादिके प्रादा हे सति के श्वाहा जस्य कर्मा
शपसे के देश दा ह एक देश प्ररो ह्मस्तु पपद्यते। तत्प्रमिदग्ध स्यात्। त्वीजसे के देश प्ररो हो दश्यते॥
प्रचनफलस्य कर्मा शपस्य के पेरिवगे न्क या विद्युतिः। तस्य तावदेव विरमिति शरीरपातं देवकरणा
त्। तस्मादप्यत्रा पावदधिकारमाधिकारिकार्णमवस्थितिः॥ न व ज्ञानफलस्या नैकांतिकता तथा वश्रुति
एव शेषे तो व सर्वे वा ज्ञाना मोन्दं दर्शयति। तद्यो पो देवा नी प्रत्यबुध्यत स स एव तदभवत्तथा धी तां तथा म
नुथ्या ता मिति। तान्ता तरेषु वैश्व दीदिषु उग्र सक्ताः। सुर्म ह प्रयः। ते यस्या देभ्युर्देवदरी ने तन्निर्हिताः। प
रमात्मज्ञाने परिनिष्ठा य के वलं प्रयु रित्यु पयद्यते। ब्रह्मणा सहते सर्वे संप्राप्ते प्रतिसेवरो। परस्मिन्ते कताम्। न प्र ५३

पठे २

वधि

राम.

न प्र ५३

श.०८० यथाभावः क्वचिदर्थवती गतिः। क्वचिन्नेति। तत्तत्कृणार्थोपलब्धेः गतिकारणम्। क्वचिदर्थः पर्यंकविद्यादिषु सगुणो
 द्यासनेऽप्यलभ्यते। तत्र हि पर्यंकारो हतां पर्यंकस्येन ब्रह्मण संवदनं विशिष्टगंधादिप्राप्तिश्चेत्येवमादिदेशांतरप्राप्त्या ब्रह्म
 ५१ यन्नूपलंश्यते तत्रार्थवती गतिः॥ न हि सम्पदंशने तत्तत्कृणार्थोपलब्धिरस्ति न ह्येतैकत्वदर्शनात्। सकामानामिहै
 वदग्धाशेषल्लेश्वीजानामारब्धभोगकर्माश्रयकृपा यतिरेकेण पेक्षितं किंचिदस्ति॥ तत्रानर्थिका गतिः॥ ॥
 लोकवृत्तैर्विभागोऽप्युच्यते॥ यथा लोके ग्रामप्राप्तौ देशांतरप्रापणं पंथाश्रयेण ते। नरोऽप्यप्राप्तौ। एवमिहापीति॥
 भ्रयश्चेत विभागे वतुर्धा ध्यायेन्निपुणतरमुपपादयिष्याम॥ ॥ अनिपमः। सर्वात्मविरोधः। शब्दरूपा
 नाम्नाः॥ ॥ सगुणा सुविद्या सुगतिरर्थवती न निर्गुणा। पापरमात्मविद्या यामित्युक्तं सगुणा स्वपिविद्यासु
 का सुविदुतिश्च पते॥ यथा पर्यंकविद्यायां उपकोशलविद्यायां वाग्निविद्यायां स्वरविद्यायामिति नान्यासु
 यथा मधुविद्यायां शोडित्यविद्यायां चैव भूतविद्यायामिति॥ तत्र संशयः॥ किं पक्षेऽपि गतिः। अतएव तत्स्वनिय
 म्येत॥ ॥ ५॥ नानिपमेन सर्वमिदं जातोपकीर्तिविद्याभरमि संवध्यते। किं तावत्प्राप्तिपम इति॥ पत्रैव श्रूयते त
 त्रैव भवितुमर्हति॥ प्रकरणास्ति यामकत्वात्॥ ॥ यद्यन्यत्र अपमानादिविद्यातरंगेति कृत्वा दीना प्राप्ताप्यं ही
 योकोऽहं क्वचिदर्थो
 गति

राम.

५१

Handwritten text in Devanagari script, likely a manuscript page. The text is arranged in approximately 12 horizontal lines. The script is dense and appears to be a form of Sanskrit or a related language. The ink is dark, and the paper is aged and slightly discolored.

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय

ॐ

ॐ

ॐ

ॐ

ॐ

ॐ

ॐ

सु२

अ३

च

शा. ८

५०

ति

सनिधु पापनं प्रपमती कुशां सुदक्ष सुप गानव विधनन प्रुत्पा सर्वशयेरुमातां सार्वत्रिकं नितोयकारां संय
 घतेन व लाननं धना प्रवतं कत दुष्कृतयो मुखं संभवति। अद्वयतात्। अश्व श्रोमाति विधु नानस नर रज
 सुदेवते नरो माण्य पिजातीने शातयति। अद्वरो माति विधु यपापमिति च ब्राह्मणां अनेकार्थं त्रा सुपगमा वधे।
 त्नां नसारणा विरोधः। तं दुःकृतमिति यावत्। सापरोपेतं तं भावात्तथा त्वाये॥ ॥ देवपातेन पथा पंथे कस्य व्रत
 मिप्रस्थितस्य बधनि उक्तं दुष्कृतं विपोगं कौपीतं किं पंथे कविद्याया मामनंति। स एतं देवपातं पंथं तमां छाः प
 लोकमा गकुती सुपक्रम्य स आ गकु विरजं नदीतां मंत से वात्पे तितु उक्तं दुष्कृतं विधु नुते इति। तं विधु या प्रु
 तं यक्षमेव विपोगं वचनं प्रतिपत्तं चं ह्यो सिद्धा हावेव देहादप सर्वता इति विचारणं यो अस्ते पथा इदं न भवतीति प्र
 तितो न ते हेतुं चावये। तर्तं भावादिति तं विदुः। संपरे तेस्य विद्यया ब्रह्म प्रे सते। तं तं ले सुकते दुष्कृतं। म्यां किं
 विप्रपद्यमस्ति पदं कति विं कृतो ते कल्पेतां विद्या विरुद्ध फलतात्। विद्या सामर्थ्यं नत कोः रुपः। स च पदैव
 विद्या फलामिमुखीत देव भवितुमर्हति। तस्मात्प्रागे वसुधं उक्तं दुष्कृतं रुपः पस्मात्पते। तया सत्ये पिशाहि
 नः। तां डिनः। शाद्यापनि नमः। गवस्यापामे व उ हतं दुष्कृतं तं नि मम नति। अश्व इवो माति विधु यपापमिति त

तिमा माण्य घभा अत अति प्रसक्तो पठत सी वरा य हते सो परोय ग मन एव देहा वेदे
 एतान् २५। ३

३० प्रोत्वे
 ५२

विनासा
 मध्यं सु
 दंतं दुष्टं

गुप्तं

५०

Handwritten text in a script, likely Indic, arranged in approximately 12 horizontal lines. The script is dense and appears to be a form of Devanagari or a related Indic script. The text is written on aged, slightly discolored paper.

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय

शा. ८
४९

धेयं किं विदुष्यत्र श्रुतमनुवर्तिनी येतानां विदुषा नमुयायतं चानुष्ठेयत्वेन संकीर्त्यतो विद्याक्त्यर्थं तनयोः
 संकीर्तनं इत्यंमहाभागाविद्यायत्र सामर्थ्यं रसविदुषा मुकृता दुःकृते संसारकाराभास्ते विक्षये तोते वा स सु
 दुर्हृत्सु निविशेते इति। सुसर्पे वासि संकीर्तने होदयत्रा। ऐहानुश्रुता वुपायतानुवृत्तिमन्यते। स्तुतिप्रकर्ष
 लाभाय प्रसिद्धिर्वा यवादांतराये कार्यवादांतरा प्रवृत्तिः। एकविंशो वा इतो सावादित्य इत्येवमादिषु। कथं
 ही हेन विंशतादित्यस्याभिधीयेत। त्रयेण मातो र्थवादांतरे द्वादशानामा। पञ्चद्वय पदमे लोकाः असा सादि
 त्पु एकविंशो भवता संदिप्यतायेपेवमादिता देहं दुःखं विदुषि चित्तवमो यथं वादांतरायेकाः शर्पते। विद्या
 क्तात्पथेतावा स्योपापन तादृशकथमन्यराये मुकृत दुःकृते अन्यैः उपेयैते इति नातीवामिति वेष्टय। उपय
 नशब्दः शब्दादिति वशब्दः समुच्चरपक्षतप्यामेव हानावुपांता नुवृत्तिस्त्वपति। गुणोपसंहारविवन्हा
 यं विदुषोपनायस्येव हानावुवृत्तिरुपात्ता तस्माद्गुणोपसंहारविचारप्रसंगेन स्तुत्युपसंहारप्रकारदर्शनाय
 मिदं सूत्रं। कुशाकरस्तुपगानवदित्युपमोपादानतश्च यामाध्वविनां कुशावानस्यत्यास्यतामापातेत्यत
 निगमे कुशानामे विशेषणवत्तत्पतियो नित्यं श्रेयणोपाधाय निनामो दुबरा इति विशेषवचनादोदुव
 राइतास्मिन्नभा विदुषः

राम.
४९

Handwritten text in Devanagari script, oriented vertically on the page. The text is written in a cursive style and appears to be a continuous passage. The script is dark and the ink is slightly faded in some areas.

Handwritten text at the bottom of the page, likely a signature or a concluding note.

110

111

587

11

3

शा-
६८

मेणासर्वप्रविधेत्पद्यमंत्रस्यापि संवधः॥ तंश्चादेवसावेत! प्रसुययद्रुमितस्य यद्रुप्रसवलिङ्गत्वात् प्रदेनक
मेणासर्वधः॥ तद्विशेषसंवधसु प्रमाणांतरादत्तसर्तव्यः॥ एवमन्येषामपि मंत्राणां केचिद्विहितानि केचिद्वि
चनेन केचिद्विप्रमाणांतरेणैव मन्त्रांतरेषु विहितयुक्तानां ह्यपठितानामपि सतो न सन्निधिमात्रेणाविद्याशेष
लोपपत्तिरुर्वलो हि संनिधिः॥ अस्यादिभ्य इत्युक्ते प्रथमे तत्रैकं हित्तिं गवाक्षप्रकरास्था न समालोच्य न समवायेपा
रहोर्वल्यमर्थं विप्रकर्षादित्यत्र तथा कर्मणामपि प्रवर्गादीनां अन्यत्र विहितयुक्तानां न विद्याशेषलोपपत्तिः॥ न च
सांविद्याभिः सहैकाग्र्ये किं विदसि॥ काजपेये तु ह स्पति स रस्य ए वि नियोगांतरं काजपेयेनेष्टु ह स्पति स देन प
जेतेति॥ अथिदेकोपं प्रवर्गः॥ सकृदुत्पन्नो बलीयसा प्रमाणो नान्यत्र विहितयुक्तो न दुर्वलेन प्रमाणेन न्यत्राशिवि
नियोगमर्हति॥ अगृह्यमाणविशेषत्वे हि प्रमाणापोरेतदेवं स्यात् न तु वलवद्वलपो॥ प्रमाणापोरेतस्य माणा
विशेषता संभवति बलवद्वलत्वविशेषादेव॥ तस्मादेवं जातीयकीर्तनमंत्राणां कर्मणां वा न निधिमात्रेणाविद्या
शेषत्वमाशंकितव्यं॥ अस्यानुवचनादिधर्मसामान्याहुः सन्निधिपाठइति संतोष्य॥॥ हा नो ह्यप्यनशब्द
शेषत्वात्कुशाग्रदक्षत्वात्मानवेत्तुक्तं॥॥ अस्मितादिनां श्रुतिः॥ अस्मिन्स्वरोमाणां विधूयवाचं इद्वराहो

राम
४८

वैतेर्य भवति अकस्माद

नेवाविद्यार्थतया विधानं नोपजामाहो बाहुं अनुपलभमाना अपित्व मुना स्पामहो से निधिसामर्थ्यात् न हि स
निधेरथ विद्यार्थं नोपजामाहो बाहुं अनुपलभमाना अपित्व मुना स्पामहो से निधिसामर्थ्यात् न हि स
वर्ग्यादीनि कर्माणि अन्याथैव नैव विनियुक्तानि सति विद्यार्थेनापि प्रतिपद्ये महि नैव दोषः सामर्थ्यात् वन्त
त्राणां विद्याविषयमपि किं विषयकं कल्पितुं हृदयादिसंकीर्तनात् हृदयादीनां हि प्रयोगोपासने प्रापतेनादिभाव
नोपदिष्टानि तद्वारेण हृदयप्रविष्टो वेजाता पक्वाता मत्राणां उपपन्नमुपासनां गत्व हृदये उपोपासनेषु पि मत्रमप्यो
भूः प्रपद्ये मुना मुनेत्यादि । तथा प्रवर्ग्यादीनां कर्माणामन्यत्रापि विनियुक्तानां सतां मरिक्क द्वे विद्यासु वि
नियोगः । वाजपेयबृहस्पतिं सवसेत्सेवं प्राप्ते ब्रूमः । नैषा सुपसंहारो विद्यास्त्विति । कस्मात् त्वेवार्थमेदात्
हृदयप्रविष्टो वेजातां हृदयवेधादपो भिन्ना अनृक्षु भिंसव धासु उपनिषदुक्ता भिर्विद्याभिः । न तेषां तासि
संज्ञा तु सामर्थ्यमस्ति । ननु हृदयसोपासनेषु यूपोपासनां तद्वारक उपासनां संवेध उपन्यस्तः । नैत्युच्यते । त
ह्यप्यत्र संकीर्तनस्यैव उपपन्नः । कथं विदुषो ह्येताननु हृदयमात्रमत्र मत्राणि । हृदयं प्रविष्य धमनीः । प्रविष्य
त्वेवं जातो प्रकोहिनसकला मत्रार्थे विद्याभिरभिसंवध्यते । आभिवारविषयो ह्येषोऽर्थः । तस्मादाभिवारिकेता क

पक्वाता हि मे त्राणां पे ४ त भादेव सवित ४ प्रसुज म तमि त्पस्य म ह म स व ल न लो घ ह म क म त्ता न ली वे ध ३ र वि त म

शत १२ तौ सत्तायुक्तं स पञ्च भावं आत्मादीनां च यजमानादि भावं प्रति पितृसमानस्य वाक्यभेदः स्यात्ता अपि वसन्त्यासा
 मात्म विद्यां पुरा स्ता दुपदिशानंतरं तस्यैवं विदुष इत्येवंक्रमणं पश्यंतः हर्षो व एवेषु आश्रयो न स्वतंत्रः
 ति प्रतीमः ॥ तेषां वैकमेव फलं उभयोरप्यनुवाकः पुरुष जन्ममहे । ब्रह्मणो महिमानमाप्नोतीति । इतरेषां वा
 न्यप्येषः पुरुषविद्यायाः अपुरमिह दुःखलोत्थसौ हर्षोऽश्वत्थं शतं जीवन्तीति पश्यं वेदेति सममिह हर्ष
 तः तस्माद्वा इति तरो धीतांता पुरुषविद्या धर्मो नामाशीर्मां प्राप्तिमप्राप्तिश्चैविरपके ॥ वेदाद्यर्थभेदात् ॥
 अस्माद्यर्थिका नानुपनिषदारं मे मंत्रसमासायः सर्वं प्रविध्य हृदयं प्रविधमना । पुरुषाशिरामिह प्रवृत्तिः
 विष्ट कृत्वादि ॥ तं हि न देवसवितः प्रसुवयत्तमित्यादिशायापुनितो मेताश्च हरितनालोसीत्यादिकं नानो
 राणां शत्रो मित्रं शं वरुणा इत्यादिका जसनेपितो तू पतिषदारं मे प्रवर्णं ब्रह्मणा पश्यतो देवा हवे सत्रं निषेडित्वा
 दि तौ पितृ किनामप्यग्निं एम ब्राह्मणं ब्रह्मवाग्रं चोद्येत दह ब्रह्मणे वने ब्रह्मत्वमाप्नुवंति पुरतः हउपपत्तीति कि
 मिम सर्वं प्रविध्यादपोमंत्राः प्रवर्णीही निवृत्तीति विद्या संप्रतिपे रन् किं वा तो पसं द्विपेरमिति मांतामहे । किं
 तावन्नः प्रतिपाति । उपसंहार एवेषां विद्यास्त्विति कुतः ॥ विद्या प्रधाना नानुपनिषं यानां समीपे याता न

मोत्र ३

अमृतमपुनितः ३

३१

राम ४७

शास्त्रेण इति उपकोशविद्यायां तु अस्यायतनं पण्यो हि। ति पुरुषो दृश्यः तस्मात्तत्र तत्र तत्र दध्यात्मिकमायतनमे
 तासु विद्यासु प्रतीयते। अथिदैविकस्तेनाविभूतपासंभृतिषु व्याप्तिप्रवृत्तपासां सा कुत एतत्तु प्राप्तिः। ननु तासु
 ४६ धिदैविको विभूतयः। श्रूयंते ज्ञायान् दिवो ज्ञानेभ्यो लोकेभ्यः। एष उ एवमात्मना। एष हि सर्वेषु भूतेषु विद्यमानः संविद्यमानः
 सुभाति। पावनवायमाकाशस्त्वावनेषां तर्ह्यय आकाश उभे अस्मिन् घावाटयिकी अंतरे च समाहितेऽप्येवमा
 घाः। संज्ञिकायाः आयतनविशेषहीना अपि ब्रह्मविद्या। षोडशकमाद्याः सत्यमेव तत्तात्तथाप्यत्र विद्यते विशेषः। स
 भूताद्यनुपसंहारहेतुः। समानगुणान्नातेन हि प्रत्युपद्रुष्टापित्तसु विप्रकृष्टदेशसु विविद्यासु विप्रकृष्टदेशसु
 उपसंक्षिपेरन्निति पुक्ता संभृत्पादपक्षेऽपि शब्दित्वादिवाक्येण च गुणापरस्परव्यावृत्तस्वरूपत्वात्तत्र देशत्ववति
 विद्याप्रत्युपस्थापनद्वयमाः। ननु ब्रह्मसंबन्धमात्रेण प्रदेशंतरवर्तिविद्याप्रत्युपस्थापमुच्येत विद्याभेदेऽपि तदुपप
 न्ने। एकमपि ब्रह्म विभूतिभेदेनेकधोयास्य तद्वत्तिस्थितिः। पतेदरीपस्त्वोदेदेनात्तस्माद्वीर्यसंभृत्यादीनां शब्द
 ल्पविद्याद्विषयसंसारइति। पुरुषविद्यायामिवेतरेषामनामानात्।। अक्षितान्तिनां वैगिनां वरहस्यब्राह्मणोप
 रूपविद्या। तत्र पुंशो यज्ञकल्पितः तदीयमायुश्चेधाविभुजसवनत्रयंकल्पितमशिश्रुदीनिवदीक्षादिभार

卷之四

सर्वज्ञानसिद्धिस्तु

612

[The page contains approximately 18 lines of handwritten text in Devanagari script, which appears to be a continuation of the Sanskrit text from the previous page. The handwriting is dense and characteristic of traditional Indian manuscripts.]

154

2

अथैवमवि ३
तत्रैव

रु ५

शा. ८०. एषोपनिषद्मिषध्यात्ममिषयः किंमविभागेनैवोमेअणुपनिषदावुमयत्राउ संधातंयोऽतविभागेनैका
विदेवतमेकाध्यात्ममिति। तत्रैव त्रैणोवोपक्रमते। यथा शांडिल्यविश्रांया विभोनाथधीतापोगुणपसंहारउक्तः॥
एवमप्यत्राच्येवंजातापके विंठमर्हति। एकविद्यामिसंवेधात्। एकाहीयसत्यविद्याविदेवतमध्यात्मचधीताउप
क्रमाधेदात्रयातिपक्रपाठाच्चकयंतस्या षडितो धर्मसुच्यामेवनस्यात्। पोत्यावाप्येकाश्चिदनुगमनदि
रशोदिता। सत्रामातेअशपगतेतुत्यवदेवभवति। तस्मादुभयोरप्युपनिषदो भयत्रप्राप्तिरिति एवंप्राप्तेमतिवि
धने॥ नवाविशेषात्। तत्रोभयोउभयत्रप्राप्तिः। कस्माद्विशेषात्। उपासनस्यानविशेषोपनिषदादित्यर्थः। क
यस्यानविशेषोपनिषदइति। उच्यते। यत्तस्मिन्मंडलेपुरुषइतित्वाधिदेविकपुरुषमकृत्यतस्योपनिषदइति
तिप्रावयति। योयंदद्विणेकचपुरुषइति। ध्यामिकंपुरुषंप्रकृत्यतस्योपनिषदइति। तस्येतिवेतस्यवि
तांलवनंसर्वनामतस्मादापानविशेषव्यप्रापेत्तौवैतेउपनिषदावुपदिश्येतेकुतउभयोरुभयत्रप्राप्तिः।
नैकएवापमधिदेवतमध्यात्मवयुषः एकस्यैवसत्यव्यवस्थानप्रापतनदपमतिपादनात्। तत्तमेवमेतत्तएकस्य
पत्ववस्थाविशेषोपादानेनैवोपनिषद्विशेषोपदिश्यात्। तदवस्थस्यैवसाभवितुमर्हति। अत्रिकापेदृष्टोतः

वा ४ दे १

य ४

शा. न. ११ कप प्रवृत्तेः सर्वत्रैवैकरूप्यात् तस्माद्वा सो विज्ञानमेवैह विधीयते नानमनमिति न्याय्ये ॥ समान एव कानेदीव ॥ ॥
वाजसनेयिशाखाया मग्निरहस्ये शांडिल्यनामा कितौ विद्या विज्ञाता ॥ तत्र वसुताः श्रूयन्ते स आत्मानमुपा
सीत मयं प्राणशरीरं भारूपमित्येवमादयः ॥ तस्यामेव शाखायां रुहदाराण्यके पुनः पयतो मनोमयो यं पुरुषो मः ॥ १ ॥
तद्गुप्तिं च तद्दिश्ये पथात्रा हि रीपवो वा स एव सर्वस्येशानः सर्वस्यो विपत्तिः सर्वमिदं प्रशस्ति यदियं केवेति ॥
तत्र संशयः किमियमेका विद्या गिरहस्पृष्टहदाराण्यके पोर्गुता पसंहारश्च ॥ तद्देवमेविषे गुणान्यसंहरस्ते
ति किं तावत्प्राप्ता विद्या भेदे गुणा व्यवस्थितेति कुतः ॥ यो नरुत्तमसगात् ॥ मित्रासु दिशाखास्तथैतवेदि तन्
शतौ नरुत्तमपरिहारमात्रे च विद्यैकत्वं मध्यवसाय एकत्रातिरिक्त गुणा इतरत्राप्यसंश्रियंते प्राणसंवादादिभि
त्युक्तं ॥ एकस्यापुनः शाखाग्रामभ्ये तवेदि तन्भेदाभावाद्दशक्यपरिहारं यो नरुत्तमेन विप्रकृष्टदेशे ॥ को विद्या स्ते
मविमहन्ति ॥ ननु त्रैकमात्राने विद्या विधानार्थं अपरं गुणविधानार्थमिति विभागः ॥ संभवति तदास्यतिरिक्त
एकगुणा इतरस्वेतरत्राभ्यापेरन ॥ न समानाः ॥ समाना अपि तत्राप्यत्रा मयं ते मातो मयत्वादयः ॥ तस्मात्तान्योन्यं
गुणापसंहार इत्येवं प्राप्ते न महे ॥ यामित्रासु यामवासु विद्यैकत्वं गुणापसंहारश्च भवति ॥ एवमेकस्य

शा. न. ११
४४
३

४१

राम.
४४

विधीयते इति। कुतः ३ अथस्याप्यवगम्यमानत्वात् उच्यते न च पूर्वोक्तं अर्हं अथ वा अवमनमेव विधीयते।

यपद्यते का ३

शाब्दा

४३

विधीयते। उता वमनमेवाऽतानयता विनमनेवेति विचार्यते। किं तावत्प्राप्तमुभयमपि विस्मयशक्तिस्मिन्निधिति
मक्तिः। तस्मादेवोपदेशिष्यन्नाचामेदृशित्वा वाचामेदृशिति। तस्यैव कृत्यार्थं ममयता संकीर्त्तनमित्येव प्राप्तेऽयमः॥
नावमनस्याविधेयत्वमुच्यते। प्राप्तेमेव हीदं कार्यत्वेनावमनं प्राप्यार्थं स्मृतिप्रसिद्धमवाख्यायते। नेत्रियं
कृतिरस्याः स्मृतेर्मूलं स्यात्। नेत्रियते विषयमानत्वात्। सामान्यविषया हि स्मृतिः। युरुममात्रसंबन्धं प्राप्येति
मावमनं प्रापयति। कृतिस्तु प्राणविधा प्रकरणे यथित्वात्। इषयमेवावमनं विदधतीति विदध्यात्। न च भिन्नविषय
ययोः श्रुतिस्मृत्योर्मूलमूलिभावो वक्तव्यते। न वेयं श्रुतिः। प्राणविधा संयोगोऽप्यपूर्वमावमनं विधासतीति शक्य
माश्रयितुं। सर्वस्यैव पुरुषमात्रसंयोगिन आवमनस्येह प्रत्यभिज्ञापमानत्वात्। अतएव नोभयविधानं॥ ३॥
भयविधाने च वाक्यं भिद्येतात्तस्मात्प्रसमेकादि। शिवतामशितेऽभयत आवमनमनूद्यस्तमेव तदनमन
जंतुर्वैतो मत्पतदति प्राणस्यानयता करणं संकल्पोऽनेन वाक्येनावमनतायास्तु प्राणाविद्यासंबन्धितेनाह
र्तुं यथादिश्यते। न वावमनयता वाद आवमनकृत्यर्थ इति न्यायः। आवमनस्याविधेयत्वात्॥ स्वपदानयनता संक
ल्पस्य विधेयत्वप्रतीतिः। न चैवं सत्येकस्यावमनस्याभयार्थतश्चुयता भवति प्राप्यार्थतापरिधानार्थता

वता ४
प्यं २

राम-
४३

शा. तं.
४२

दोषे तु सदेवसोम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयमित्यंतरोक्तमशब्दमुपक्रमं कुर्यात् स आत्मा तत्त्वमसीति त
 दात्ममुपदिशति। तत्र संशयः॥ तुल्यार्थं तं किमनयो रामानयो! अतुल्यार्थत्वं वेति। अतुल्यार्थत्वमिति ता य
 त्रा सं अतुल्यत्वादा मानयोः नस्यामानवैषम्ये सत्यर्थसाम्यं युक्तं प्रतीयतुं। आमानतंत्रत्वादर्थपरिग्रहस्य
 वो जसने यके चात्मशब्दोपक्रमादात्मतत्त्वोपदेश इति गम्यते। कादो ग्येत्पक्रमविपर्ययादुपदेशविपर्य
 यः। ननु वरुं दोगानामस्य सिद्धिर्दुर्लभा। तदात्मोपदेश इत्युक्ते सत्यमुक्तं उपक्रमतंत्रत्वाद्युपसंहारोत्पत्ति
 ति। सेति मन्यते। तथा प्राप्तेऽभिधीयते। आत्मगतीति। सदेवसोम्येदमग्र आसीदित्यत्र सं दोगानामपि भवितु
 मर्हति इतरत्र। यथा कतम आत्मेत्यत्र वा जसनेपि नात्मा गृहीतिः। तथैव कस्मात् इतरास्तदात्मोपदे
 शात्॥ अथ पादिति चेत्स्यादवधारणात्॥ पदुक्तमुपक्रमानूयात् उपक्रमे चात्मशब्दश्रवणाभीवात्तात्मे
 हातिरिति। तस्य कः परिहार इति चेत् सोभिधीयते। स्यादवधारणादिति चेत् न तात्मे गृहीतिः॥
 अवधारणात्। तथा हि येनाकृतं भवति अमृतं मतमविज्ञातं विज्ञातमिति एकविज्ञानेन सर्वविज्ञान
 मवधार्यतत्संविपादगि एवासदेवैतयो हा तत्त्वात्म गृहीतौ सत्त्वां संपद्यते। अन्यथा हि यं मुख्य आत्मा स

रस्य नास

राम-

४२

शा.तं.

४१ मपि

त्यन्नेः स्वविकारपेक्षुपययते। ईकतामपितस्य वेतनत्वाभ्युपगमादुपपन्नोऽपि ताभ्यो गामानपन्नाभ्योऽप्यमन्य
 न्नाभ्यः पुरुषमानपन्ना अभवत्। इत्येवं जातीयको भूपा नव्या पारविशेषो लौकिके बुविशेषवत्त्वात् सप्रसि
 द्ध इत्यनुगम्यते। तस्मादिशेषवानेव कश्चिदिहात्मा स्यादित्येव प्रसिद्धमप्यपरत्वात्मेहात्मशब्देन गृह्यते। इतरव
 त्। यथेतरेषु सृष्टिप्रवर्णेषु तस्मादा एतस्मादात्मन आकाशः संभूत इत्येवमादिषु परमात्मनो ग्रहणापथाव
 तास्मिं लौकिकोक्तशब्दप्रयोगे प्रत्यागात्मेव मुख्य आत्मशब्देन गृह्यते। तथैह पि भवितुमर्हति। अत्र आत्मेवेदमप्य
 आसादित्येवमादौ पुरुषविध इत्येवमादिषु शेषांतरं श्रूयते भवेत्तत्र विशेषत आत्मनो ग्रहणं। अपुनः परमात्मप्र
 हणानुगममेव विशेषांतरं। अत एव न भ्यते स ईकतलौकिकानुसृज्यते। इति स इमा लोका न सृजतेत्येवमादितस्मान्नस्येव
 ग्रहणमिति न्यायः॥ अत्रापि दिति वेत्त्यादवधारणत्वात्। वाक्यान्नुपदर्शनात् नू परमात्मग्रहणमिति पुनर्यदुक्तं तत्परि
 हर्त्यमिति अत्रोच्यते। स्यादवधारणदिति भवेदपपन्नं परमात्मनो ग्रहणं कस्मादवधारणत्वात् परमात्मग्रहणो हि प्रागुक्त
 तस्य सिद्धमस्ति। अत एव न तस्मिन् तस्मिन् योजयिष्यामि। पथा तन्नेजो सृजतेत्येतत्कुत्संतरप्रसिद्धविषयापुस्तकं
 इतरं सिद्धमहाभूतं सृष्ट्यनंतरमिति योजयिष्यामि। पथा तन्नेजो सृजतेत्येतत्कुत्संतरप्रसिद्धविषयापुस्तकं

त्रेण लोकत्वावधारणमिति समवक्यते अन्यथा
 ५१

४१

64: 6 12 5 7 10
95

七

93

[illegible]

1

शे ७१

त ३

तर बदल ३

द ३

शा.वे.

तुव कुरुषं परत्वेन प्रतियोगादधिष्ठिते वा कर्मभेदः स्यात् नैष दोषः वाक्यबहुत्वोपपत्तेः । बहून्नेव त्वेता निवाक्या
 निभवंति बहून्नेव परतो येतन् प्रतियोगादधितुं स्मात्प्रत्येकमेतेषां परत्वप्रतियोगादनमित्येवं प्राप्ते क्लृप्तम् ॥ पुरुषप
 वत्त्वेभ्यः परः प्रतियोगे इति श्रुत्वा न प्रत्येकमेतेषां प्रतियोगादनं कस्मात्प्रयोजनाभावात् न हीतरेषु परत्वेन प्रतिय
 नेषु किं चित्प्रयोजनं दृश्यते श्रूयते वा पुरुषेति धियादिभ्यश्चरस्मिन्सर्वानर्थं ज्ञाता ताते प्रतियोगे दृश्यते प्रयो
 जनमेव क्लृप्तिरिति । तथा वस्तुतिः । निवाच्यतं मृत्युमुखात्प्रमुच्यते इति । अपि वा परप्रतियोगेन काष्ठाशब्देन वपु
 रुषविषयमादां दर्शयन् पुरुषप्रतियोगार्थे वपुर्वी परप्रवाहोक्तिरिति दर्शयति ॥ आध्याना येन ध्यानसर्वका
 यसम्पदं दर्शनायेत्यर्थः सिम्पदं दर्शनार्थमेव हीहा ध्यानमुपादिश्यते न ता ध्यानमेव सूत्रप्रधानं ॥ ॥ आत्मशब्दात् ॥
 इतस्तु पुरुषप्रतियोगार्थे वेपमिंदियादि प्रवाहोक्तिः । प्रकाराण एष सर्वेषु गृह्येता न प्रकाशते । दृश्यते त्वय्या बुद्ध्या
 स्वरूपसदृशदर्शिमिरिति । प्रकृतं पुरुषमात्रमेत्याह । अतस्मान्न तत्त्वमितरेषां विवक्षितमिति गम्यते । तस्मै व वदु
 विज्ञानतां संस्तुतमिति गम्यतां वक्ष्यति । विज्ञानार्थे वच्यते हास्य न सी प्राज्ञदत्ता ध्यानं विदधाति । तच्छास्त्रात्तं आ
 नुमानिकमप्येकेषा मित्यत्रा एवमनेकप्रकारकाशयति शेषः श्रुतेः पुरुषे लक्ष्यते । नेतरेषु । अपि वा सोक्ष्णतया

६०

राम.

५६

६२

अनेषु ४

शा. २७
 विशेषाश्चर्यान्तरं पास्याऽणां शारवांतरे यस्यैरना॥ तस्मादेकप्रधानसंवेहाधर्मा एकत्राश्रयमात्राः सर्वत्रैवोपसंहर्त
 व्याप्तिः॥ आनंदस्य प्रधानस्याः॥ अस्य स्वरूपप्रतिपादनपरमसुश्रुतिश्रुत्यानंदस्वरूपत्वं विलक्षणं न त्वं सर्वगतत्वं स
 त्वात्मत्वमित्येवंजातीयकाब्रह्मणो धर्माः क्वचित्क्वचिद्व्यंते॥ तत्र संशयः किमानंदारभो ब्रह्मधर्मा यत्र वा क्वचिदश्रयं
 तेनावंतएव तत्र प्रतिपन्नव्याप्तिं वा सर्वं सर्वत्रेति तत्र प्रथमाश्रुतिविभागाधर्मप्रतिपत्तौ प्राप्ता यामिदमुच्यते॥ आनंदार
 यः प्रधानस्य ब्रह्मणो धर्माः सर्वे सर्वत्र प्रतिपादयितव्याः कस्याऽप्यतीमेवादेवा सर्वत्रैवादेव तदेकं प्रधानं तदशेषं ब्रह्म
 नमिच्छते तस्मात्प्राज्ञैर्विकल्पकं ब्रह्मधर्माणां तेनैव परकीयविकरणोदितेन देवदेवैर्गौर्यादिनां दर्शनेन॥ नन्वेवं सति प्रिय
 शिरस्वाद्योमिधर्माः सर्वे सर्वत्र संकीर्येरन्॥ तथा हि ते त्रिरीयकाः आनंदमयमात्मानं प्राकन्याप्रापते॥ तस्याप्रियमे
 व शिरः मोहोदहिएण पक्षमोदउत्तः पक्षः आनंदस्यात्मा प्रलप्य च प्रतिष्ठेति॥ प्रियशिरस्वाद्यप्राप्तेरुपचयापच
 योहिमैरे॥ प्रियशिरस्वादीनां धर्माणां ते त्रिरीयका आज्ञातानां नान्यत्र प्राप्तिः यत्कारणां प्रियमोदः प्रमोद आनंद
 इमे ते परस्परपेक्षया भोक्तृतरापेक्षया बोधवितापचितरूपा उपलभ्यंते॥ उपचयापचयोचसमिभेदे संभवतः॥ नि
 र्दिवु ब्रह्म एकमेवादिनीयमित्यादिश्रुतिभ्यः न चैतो प्रियशिरस्वादयो ब्रह्मधर्माः कोशधर्मास्ते तदुपादिष्टमा
 नंदमयोभ्यासादित्यत्र॥ अपिच परास्मिन् ब्रह्मणि चित्तावतारोपायमात्रेणैते परिकल्प्यंते॥ न इह व्यतिनैवमपि

۱۲۵۱۵۲۶

प्राणस्पन्दसुद्राद्वैवादिर्ह्यधिष्ठितस्य प्राणस्य सर्वात्म्यप्रतिपादनाय मिति न विधेयं कलमावहति। सकलमात्राविषय
 एव तत्रा पुद्गीयशब्द इति वेदमप्यनुवप्राणस्योद्गातव्यमसंभवेन हेतुना परिमज्जते॥ उद्गीयमावदुद्गातमावस्योपासनाय
 देनोपरिष्कारमात्रं॥ प्राणवीणोववोद्गातोद्गातं करोतीति नास्ति संभवः॥ तथा च तत्र आतिष्ठो वावात्येवमप्राणो न वो
 गा यहीतानवविवाहं तां मेदेः वगम्यमाने वा कश्चाप्यनुसारमात्रेण समानार्थत्वमभ्यवसानं युक्तं॥ नमो ह्युद्गीय
 कोत्रेवातेऽन्तान् विनयेत यमुकाभवस्मिन्नेवमेवमस्युक्तान् प्रये ह्यत्रेपुरेऽशमश्चकपात्कुर्यादित्यादिनिर्देशसाम्ये
 पुण्ड्रममेव दभ्युद्गीयवाकोदेवतापनयोऽयवसितः पशुनामदाकोऽनुपासात्विधिः॥ अथेहापुपक्रममेशादि विधौ भेदः॥
 परोवरीयस्त्वादिव ता यथापरात्मदृष्ट्यास साम्येभिश्च काशोत्येवैवेत्यायानाकाशः परमेशः स एव परो वरीया
 उद्गीयः स एवो नैतद्विपरीयस्त्वगुणादिशिष्टमुद्गीयोपासनमस्यादित्यादि गतादि एवममुक्तं हि एषा
 विशिष्टोद्गीयोपासनाद्भिन्नानेव तदेतद्विपरीयसंसार एकस्यापि शारदायां नद्रूपत्वांतरस्यैव व्येवंतातीत्येके
 प्रपासनेऽपि॥ संज्ञातस्यैव उक्तं मन्त्रिमुत्तमम्॥ अथोत्तमसंज्ञैकत्वादि धेकत्वमत्राप्युद्गीयविद्येतेषु
 मन्त्राण्येकासंज्ञैर्निरूपितोपपद्यते॥ उक्तं ह्येतत्॥ नवाधुकरणमेशसरोवरीयस्त्वादिवदिति तदेवात्र न्यायतरं मु

संस्कृत-सूत्र-संग्रह-प्रारम्भः

तथेति ५

विशेषाणामभिहोत्रादि धर्मीणां तदेवैकमात्रे होत्रादिकर्मसर्वत्रैवार्थीने दाडयसंहारं ॥ एवमिहापि ॥ यदिहाविज्ञा
नमेहोत्रवेत्ता ॥ ततोविज्ञानांतरानिवहत्वा दुष्कानां प्रकृतिविकारभावात्तानां न स्यादुपसंहारः ॥ विज्ञानैकात्वे तु न
वन्निति ॥ अस्मैव उपयोजनसूत्रस्य प्रपञ्चः सर्वमेवादि स्यात्प्रभाविष्यति ॥ अन्यथा तदाहोत्रेति चेन्न विशेषात् ॥ कर्त्तुं सने
यको ते ह देवा ऊचुः ॥ हंता सुतान यज्ञ उद्गीथेनास्यया मोक्षिते रवावमृचुस्त्वेन उज्जयेति प्रक्रम्य वागाही आणान् मुरपा मवि
धुमत्वेन निहित्वा मुरपा प्राणपरिग्रहः पठ्यते ॥ अथ हेममासस्य प्राणमृचुः त्वं न उद्गीथेति तेभ्य एव प्राण उद्गीयते ॥ तथा
होत्रोपयोजित ह देवा उद्गीथमाज कु रनेनैना नाभि भाविष्याम इति प्रक्रम्येत्तदा प्राणान् मुरपा मविधुत्वेन निहित्वा
तथैव मुरपा प्राणपरिग्रहः पठ्यते ॥ अथ ह य एवायं मुरपा प्राणस्तु उद्गीथया सां चक्रि र इत्युभयत्रापि प्रशंसया
प्राणविद्याविधि रध्यवसीयते ॥ तत्प्रशंसय ॥ किमत्र विद्यामेह स्यात् ॥ आहोस्विदि धैकत्वमिति किं नावत्प्रशंस
वेण म्यायेन विधे कत्वमिति न च न युक्तं विधे कत्वं ॥ प्रक्रम्येह ता ॥ अन्यथा हि प्रक्रम्येते वा ज सनेयिनः अन्यथा च
होगा ॥ त्वं न उद्गीथेति वा ज सनेयिना उद्गीथस्य कर्त्तृत्वेन प्राणमात्मनोति ॥ उद्गीता उद्गीथत्वेन तेषां सां चक्रि र इति
तत्तथैव विधे कत्वे स्यादिति चेन्न ॥ नैष होषः ॥ नस्यो तावता विशेषेणा विधे कत्वमय गच्छति ॥ अविशेषस्यापि उक्तं

दि

थ

शा. द.

३५

रायवर्णोहितै काष्ठाभिसंबंधाद्यवर्णिका नामेव नियम्यते॥ तथा यमादि धर्माः स्वाध्यायविशेषसंबंधात्त्रैव
नियम्येता तस्मादेकैव न वक्ष्ये विधेयकत्वं॥ दर्शयति वा॥ दर्शयति च वेदो विधेयकत्वं सर्ववेदांतेषु वेधे कवोप
देशात्॥ सर्ववेहाय तदमा मन्त्रीति तथेति॥ तं ह्येव वक्ष्याम ह तु कथेमीमांसांत एतमत्रावधेयवत्तमहावते
कं होमा इति॥ तथा स ह्येव वक्ष्यामि तिकाठ कउक्तस्येश्वरगुणस्य मय हेतु तस्य ते त्रिरीय केने ददर्शनाने
हाये परामर्शो दृश्यते॥ परास्ते वैषयतासि सुदृशमत्रं कुते अथ तस्य मयं भवति तस्मैव मयं विदुषो मन्वानस्येति॥
तथा वा जसने यके प्रादेशमात्रं पादि तस्य वैश्वानरस्य को दोग्योसे ह वदुपाहमं॥ यस्मैव मेतं प्रादेशमात्रमात्रे
विमानमात्मानं वैश्वानरमुपास्त इति॥ तथा सर्ववेदांत प्रत्ययत्वेना न्यत्र विहितानामुक्त्यादीनामन्यत्रापि
न विधाना योपासनात्॥ प्रायदर्शनन्यायेनोपासनां माये सर्ववेदांत प्रत्ययत्वसिद्धिः॥ उपसंहारो र्थमेव
विशिष्टेष्वन्यत्र समानेव॥ इदं प्रयोजनमज्ञो स्थिते चैवं सर्ववेदांत प्रत्ययत्वे सर्वविज्ञाना नामन्यत्रोदितानां
विज्ञानगुणानामन्यत्रापि समानेव साने उपसंहारो भवति॥ अर्थमेव तात्पर्य एकारे तं गुणानां एकत्रार्थो वि
शिष्टविज्ञानोपकारः स एवा न्यत्रास्य भयत्रापि हि तदेवैकविज्ञानं॥ तस्मादुपसंहारो विधि शेषवत्तथा हि म

ना

श. म.
३५

नुरतायां सति ह्यमादिकं लयतायानिरुद्धयेत स्यान्तिरेवाग्निर्मवतिसमित्समिदित्यादिसमोतंति ॥ सति सति
वाद ॥ अथार्थ एषवाद ॥ तथापि स गुण ॥ शक्यते कंदो गेहपसं हं नवात्रयं वसं स्थातिरोध आशक्य ॥ सापा
दिका म्यमि प्रायास्ये वासं स्था नित्यानुवाद भूतान विधिसं प्रवाचि नीत्य दोष ॥ एवं प्राण संवा रं सुप्यधिकं स्यात्ता दादि
सेतरत्रोपसंहारो न विरुध्यते ॥ न वा वायो ह्यपमेदादेयं मेदा विद्या मेदश्चां शक्येत ॥ कस्य विदेद्यं शस्य वायो ह्युपा
योरपि भूयसो वेद्यं ॥ मेदावगमात् ॥ तस्मादेकं विद्य मेव ॥ ॥ ॥ तथा तेन हि समावां धिकारो न सव
ब्रतत्रियमः ॥ ॥ यदप्युक्तं मायवैलोकिकानां विद्या प्रति शिरो ब्रताद्यप्येकं ॥ हि द्यामेद इति ॥ तत्प्रत्य
च्यते ॥ स्वाध्यापस्ये धर्मो न विद्यायां ॥ कथमिदमव्याप्यते ॥ यतस्तथा तेन साध्याय धर्मत्वेन समाचारे वेद
ब्रतोपदेशमरेयं ये आथर्वाणिका इदमापेवेद ब्रतत्वेन व्याख्यातमिति समास नंति नैतदधीर्मात्रतो धीत इति वा
धिकृतविषयादेतच्छब्दाद्व्ययनसद्वाच्योपनिषदध्ययनधर्म एवेव इति निर्धार्यते ॥ ननु च ते मासे वेतां ब्रह्मवि
द्यावदेतशिरो ब्रतं विधि वधेस्तु वीर्यमिति ब्रह्मविद्यासंयोग अवगादे कै व सर्वत्र ब्रह्मविद्येति संकीर्त्येनैव धर्मः
सर्ववस्तुत्रियमशक्तिनिर्दर्शनानेर्द्दश ॥ यथावत्सवाः सप्तसौ र्यादयः शतौ दत्तपर्वता वेदांतरोहितत्रेता अनामसं वेधा
नंतत्रोपता मिति प्रकृतप्रत्ययमशक्तिं प्रकृतत्वं ब्रह्मविद्याकार्यं धविशेका वेदमिति अथविशेष लोकोपेवैष धर्मः २
५ स्वाध्यापधर्मत्वेन वेदब्रतत्वेन व्याख्यातं

सप्तमपठ

आ. ८.

जयितयं। येन नाम हपादये मेदरे त्वामासाष्टे पूयमएवको डोनना सासादोदना मिधानत्वदिता रभ्यपरि
देता। इहापिकविदिशं कपरिहरति॥ ॥ भेसनेति चेन्नैकस्यामपि॥ सादेतत्सर्ववेदांतप्रत्ययवविज्ञानां गुणा
भेदात्तपय्यते। तथा हि वाजसनेयिनः पंचाग्निक्रियां प्रकृत्य षष्ठमपरमिन्नि मा मनतित साग्निरेवाग्निमवतीत्यादि
ना। रुद्रो गां कृतनामनति। पंचसं ख्येयैव तड पसंहरति। अथ परतानेव पंचाग्नी वेदेति। येषां वसुगो
स्ति पेषधनास्तिक यमुभयेषामेका विद्या यपद्येता। न वा त्रगुणमेते प्रत्येत्तं। पव संख्या विरेधात्। तथा प्राता
संवादे प्रष्टाद न्यामोरः। माणा वा कहेः। अत्र मतां सिंखु देगा आ मनति॥ वाजसनेयिनः स्तुप वसमया म
नतिरेतो वै प्रजातिः प्रजापतेरप्रतपायमुत्तर्प्य एव वेदेति॥ आ वापोदा पमं दासुवेद्य भेदा भवति॥ वेद्य भेदा
द्वादि यभेदादुवादेवता भेदाद्विद्या गस्येति वेतनेष दोषः॥ पतए कस्यामपि विद्याया मेव जाती पका। मुता
दुपय्यते॥ अपि षष्ठ्या प्रहयसं हारी न संभवति तया पियु प्रयत्तीनां पनाता न ग्रीता मुभय
त्रमत्पमि द्वायमानत्वात् न विद्या भेदो भवितुमर्हति न हि षोडश ग्रहणात् द्वापेरतिरात्रा मियते॥ पय
मेपि वषष्टाग्निच्छेदो गेः॥ तमतेदिष्टमितो न्य एव हरंती॥ वाजसनेयिनः स्तुता पादिके शुं वं व स न व

एयम.

केचिभेदहेतवो यथासीमन्ने ६०४

वैश्वदेव्यामिहोवातिनामित्येवमादिषु॥ अस्मिन्नात्र रूपभेदः॥ तद्यथा केचिच्छाविनापेनाग्रेवियायां स एव
परमाग्निमात्रमिति॥ अपदेष्टुनः पंचेव वदन्ति॥ तथा प्राणसंवादादिषु केचिद्भूतात्वागाहो नाम नन्ति॥ केचिद्विद्वत्का
तथा धर्मविशेषाधिकर्मभेदकग्रायां कितः॥ कारीर्यो दिशुः सत्त्वात्र धर्मविशेषः॥ यथा यत्तु कति कानां
शियेव तमिति॥ एवं पुनरुक्ताह
नभेदस्तोवशासे प्रुमा॥ सर्ववेदांतप्रत्ययानिविज्ञानानितस्मिन्स्मिन्वेदांतितानि॥ न्येवमवित्तमह
तिकुतश्चोदनाद्यविशेषादि॥ आदिग्रन्थेन सर्वशास्त्रांत रंधिकरणा सिद्धांतस्त्रिंशमेव हेतव इहा
क्षेप्यते॥ संपागरूपवोदनाख्याविशेषादित्यर्थः॥ पृथक् स्मिन्नाग्निहोत्रेशास्वामेदे पिपुरुषप्रपत्तः तादृश ए
व चोद्यते तु कुर्यादिति॥ एवं पौहवैज्येष्टके चैव वेदेति वाजसनेपि नाग्निहोत्राणां च तादृश एव चोदना॥ प्रयो
जनसंयोगोच्यविशेष एव जेषमश्वस्वानाभवती॥ रूपमप्युभयतः देवविज्ञानस्य यदुत ज्येष्ठश्रेष्ठदिवि
श्रामणावित्तमप्राणतत्त्वापथाचद्वयदेवते वागस्य रूपं एवं विज्ञेयं रूपं विज्ञानस्यानहित इत्युक्ते समाख्या
पिसेव प्राणविद्येति॥ तस्मात्सर्ववेदांतप्रत्ययत्वविज्ञानस्या एव वाग्निविद्यावैष्णवविद्याशक्तिवैद्येयैवमादिषु यो

दिता

७२३

ति ३

३३

आदि १

शा. त.
३३

ऊतवद्वसद्वसमपिवेहंते पुत्रातिपिपादपिषतमिति शक्यं वक्तुं ॥ वृत्त्या ए क तात् ॥ एक रूप तात् ॥ न वै क
रूपे वृत्त्या ए क तात् ॥ विज्ञानानि संभवंति न त्वन्यथा यी न्यथा ज्ञानमिदं तं भवति ॥ यदि पुनरे क स्मिन्
वृत्त्या ए क तात् ॥ न विज्ञानानि वेहंतां तरेषु त्रिपादयि विज्ञानमिदं तं मे क स भ्रांतं भ्रांतं तानी न राणी त्वनां च सुप्रस
गावे हंते ॥ तस्मात् तत्तावत्तातिवेहंते वृत्त्या विज्ञानमे द आशं किं नु शक्यते ॥ न च स्वरो ह ना ह्यविशेषादमे द उच्यते
वृत्त्या विज्ञानमप्यवो ह ना तत्कृतात् ॥ अविधिप्रधाने हि वस्तुपर्यवसायिभिर्वस्तुवाक्यैर्वस्तुविज्ञानं ज्ञेयं तदस्य
वोष हा चार्थस्तु मन्वयादे स तत्क था मिमांसे हा मे ह विना मारभत ज्ञेयं ॥ तदुच्यते स एव वस्तुविज्ञानं य एव
विषयपात्रे यी विज्ञानमे हा मे ह विज्ञेयं सो षः ॥ अत्राहै क म् वदु पासना नो मे हा मे हौ ह भवतः क म् वदे क वो पास
नानि ह ह फलान् ह ह प्रलानि वो न्यंते ॥ क्रमस्तु क्रि फलानि च कानि विस्मय गदर्श नो म त्रि हारेण मे चे पादि
ता संभवति ॥ किं प्रतिवेहंते विज्ञानमे द आहो स्विज्ञेति ॥ ॥ न च एव फल हेत वस्तु वदु पन्य संते ॥ ॥ ना अस्मा क
मने ह प्रतिपत्ति हेतुं प्रतिदं सति हा दि पु अस्ति वा ज वेदा ज्ञानं त रा विदिते छा वेज्ञाने सु अन्य ह न्य त्राम नो ज त्रि शे य
कं वा न स ते य कं को यु म कं शी धा य न मित्ये व माह ॥ तथा रूप मे हौ पि क म् मे ह स्य प्रतिगद क प्रसिद्धा ॥ ॥

र म.
३३

राणाः पवित्र कार्या उपपन्ने वैधर्म्ये नैर्घातप्रसंगात्तदनुष्ठानवैयर्थ्यापन्ने च ॥ तस्माद्धर्मी देवफलमिति ॥
 ॥ एवं तु चाह रायलोहे तु व्यपदेशात् ॥ आह रायणस्वाचार्यः पूर्वीकमेवेत्येवं फलहेतुं मन्यन्ते ॥ केवला कर्म
 णो पूर्वीका केवला फलमित्येवं हेतुगद्देन व्यावर्ज्यते ॥ कर्मोपेक्षादरवीमेक्षा द्वायथा सुतथा स्त्री च
 फलमिति सिद्धं तां कुता हेतुव्यपदेशात् ॥ धर्माधर्मयोः अपि हि कारयित्वेनेत्येव हेतुव्यपदेश्यते फलस्य
 च हातवेन ॥ एवमेव साधुकर्मकारयानितं यमेभ्यो लोकेभ्य उन्निनीयते ॥ एवमेव साधुकर्मकारयानितं यमेभ्यो
 तिनीयते इति स्मर्यते वायमयो भगवद्गीतासु ॥ यो यो यो यो न तु भक्तः अहं याद्विमुक्तिं ॥ तस्मिन् स्यात्तुल्यं
 शुद्धनामे वा विद्वद्भाष्यहं ॥ स तया शुद्धया युक्तस्तस्या राधेन मीरुतो लभते च ततः कामान्मये ददति हि तां हिता
 निति ॥ सर्ववैराग्ये पुनश्च हेतुकारेण स एवो व्यपदेश्यते ॥ तदेवैवेत्येव न प्रसज्यते ॥ ॥ इति श्रीशारङ्गिक
 मीमांसाशास्त्रे शंकरभगवत्पादकृतोत्तरीयस्य अध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥ ॥ सर्ववैराग्यप्रत्ययं चोदनाया वि
 शेषात् ॥ व्याख्यातविज्ञेयस्य अस्यापि तत्त्वं ॥ इहानीतु प्रतिवेदं तं विज्ञानानि निघंतेन चेति विचार्यते ॥ ननु किं
 यत्र सत्त्वोपरादिभेदरहितमेकरससैव न च न वदन् कारितं ॥ तत्र कुतो विज्ञानमेवापेक्षितं वतारं ॥ न हि कर्मवि
 षयहेतुत्वं यत्त्वकर्मोत्तरपाठप्रतीतिरिति विवित्रकार्यानुपपत्त्यादयो दोषाः ॥ कृतप्रयलोपेक्षका दोषरस्य ॥

शा. त. तस्यैव लोके फलं प्रसिद्धं न ह्यसंवेदस्यात्मना सुविस्मयं कुरुते प्रतिपत्तिं लोकि का ॥ अयो चेत ॥ कर्म कार्या हर
 वी फलं सुखं सततं न ददाति नोपपद्यते ॥ अर्थस्य चेतनस्य काष्ठलोभसमस्य वेतनेनाप्रवर्तितस्य प्रवृत्त्यनुपप
 ३२ त्तं न ददाति वेदप्रमाणमात्रात् ॥ अर्थोपनिप्रमाणमिति चेत् ॥ नादेश्वरसिद्धेरर्थोपात्तं न पात ॥ श्रुतं तान् ॥ न केवल
 उपपत्तेरेवेमुं फलहेतुकं ल्यवा म ॥ किं नर्हि श्रुतं तादृशी श्वरमेव फलहेतुं ममामहे ॥ त्रया हि श्रुतिर्भवति सकारण
 महानजयात्मा ज्ञातव्यं युद्धं न दयेवं जातीयका ॥ धर्मं ज्ञेयं नितरं ॥ ज्ञेयं नितरं वाच्यं धर्मं फलस्य दाता रं ग
 ते ॥ अ. ॥ न हेतोः श्रुतेः उपपत्तेः ॥ अयं तो ता वदय मर्थः स्वर्गं कामो यजेते ते ये वना देव वा के सुतत्र वा के धि श्रुते वि
 ५ छयना दोष गमा घागः स्वर्गस्योत्पादक इति गम्यते ॥ अन्यथा त्वननुष्ठात्को वाग आपद्यते ॥ तत्रास्योपदेशे
 स धर्मस्यात्ता ॥ नन्वेव कविनाशिनः कर्मणा फलं नोपपद्यते इति पारिषकोपपत्त्या नैष दोषः ॥ श्रुतिप्रामाण्ये ॥
 श्रुतिप्रामाण्ये ॥ श्रुतिश्चेत्प्रमाणं यथायं कर्मफलसंबन्धः श्रुत उपपद्यते तथा कल्पयितव्यः ॥ न वा नुत्याय कि
 मथ रत्नं कर्म विनश्यत्ता सा तारितं फलं हाउं शोभीतीत्यतः कर्मणो वासत्त्या का विदुः तत्रावस्था फलस्य वापदी राम.
 वच्छास्त्रं नामास्तीति तर्कते उपपद्यते वायमर्थ उक्तेन प्रकारेण ॥ इति श्रुतं फलं ददातीत्यनुपपन्नं ॥ अविचित्रस्य का ३२

नान्यत्रतिषेधसमाश्रयान्नवसर्वगतत्वमप्यत्मनसिद्धं भवति। अन्यथा हितत्रसिध्येत्तासेतादिव्यपदेशेषु हि पूर्वोक्तं गी
क्रियमाणेषु परिच्छेद आत्मनः प्रसूयेतासेवाहीनासेवमात्मकतात्पर्यं तथाप्यत्रतिषेधे व्यसति। वसुवस्त्वन्तराद्याव
नैतदिति। परिकेद एवात्मनः प्रसूयेता। सर्वगतत्वे वा स्यादामश्रुदादिभ्यो विज्ञायते। आयासशब्दो व्याप्तिवचनः शब्दः
यावान्वा अभिप्रायः काशस्तावानेघो न हरेय आकाशः आकाशवत्सर्वगतश्चानित्यो। न्यार्थे न्निवो ज्ञायमाना काशात्पर्यं नित्यः
सर्वगतः स्थाणुरेतेवमादयो हि श्रुतस्मृतिव्याधाः सर्वगतत्वमात्मनोऽवबोधयन्ति ॥७७॥ फलमत उपपत्तेः ॥ तस्यैव
सणोऽभावाद्वा हि कामी शिरीशितव्याक्किनागावस्थाया मयस्य सुभाको वरपि नोपदेत हि दृष्टान्तिष्वप्यभिप्रलक्षणे कर्म
फलं संसारगेच संवर्द्धिधे प्रसिद्धं तन्त्रेण ॥ केमेतत्कर्मणो भवत्या। होस्विदीश्वरादित भवति विचारणा। तत्र तावत्प्रतिपद्य
ते। फलमतरेष्वरशब्दे तुमर्हति ॥ कुतः ॥ उपपत्तेः। सहि सर्वोध्युक्तः सृष्टिकृत्ति संहारा न्वि विज्ञानिद्वैतदेशकालविशेषा
नित्यत्वात्कर्मणो कर्मोत्पन्नं फलं संपादयतीत्युपपद्यते। कर्मणा स्वन्वेत्ता वेनाशिनः कालांतरभावे फलं भवतीत्युपप
त्तेः। अत्रावादा उपपत्तेः सादेनता कर्मविनश्यत्स कालमेव स्वाधुरूपं फलमपुमीत्वा विनश्यति। तत्फलं कालांतर
तं भोक्तव्यं तदिति ॥ तदपि न परित्यज्यते ॥ प्राप्नोतु ते वै धातु फलता उपपत्तेः ॥ यत्कालं हि यत्सुरवंडः स्ववात्मना भुज्यते

शा. न.

३१

वा इमं संचोपाधियोगादुपजातविशेषस्योपाधुपशमासंबंधव्यपदेशो भवति। उपाधिभेदाच्च भेदव्यपदेशः॥ पथा
वासवीपाशाकाशादिप्राध्वेनोपाधे तौ व्यपदेशो भवतस्तद्वत्॥ उपपत्तेः॥ उपपद्यते वा त्रेदृश एव सर्व
धो नान्यदृशः॥ स्वमपीतो भवतीति हि स्वरूपसंबन्धुमेतन्मा मनाति। स्वरूपस्य चानप्यत्रात्र नगरन्यायेन संबधो
द्युते। उपाधिकृतस्वरूपतिरोभावात् स्वमपीतो भवतीत्युपपद्यते। तथा भेदोपि नान्यदृशः। संभवति। वक्तुं तदश्रुति
प्रसिद्धे के श्रुतौ विरोधः॥ तथा वश्रुतिरेकस्याप्याकाशस्य स्फुटनकृतमेव व्यपदेशमुपपादयति। पां य वीह ऊ
पुरुषादकाशोपाधमंतः पुरुषाकाशोपाधमंतर्हृदयः आकाशोतिव॥ तथान्यप्रतिषेधः॥ एवं संचादिव्यप
देशान्तरवद्देहनुमप्यसंप्रतिस्वपक्षे हेतुं तरेण पक्षे हरति। तथान्यप्रतिषेधादपि न त्रस्तम्। परं न स्वतरमेव स्तीति
गम्यते। तथा हि। स एवाधस्तादहमेवाधस्तादाहमेवाधस्तात्। स वतं परादाहमेव ज्ञातमना संवेदो ब्रह्मे वेदं सर्वमात्मै
वेदं सर्वं हेनोति किंचन। यस्मात्परं नामरमस्ति किंचित्॥ तदेतद्ब्रह्म मन परम नंतरमवाह्यमित्येवमादीनि वाक्य
निस्वप्रकरणस्तु। स्यात्तु चेन्नपरिणेतुमनुविमानानि ब्रह्मव्यतिरिक्तवस्त्वन्तरवारयन्ति। संचात्तरश्रुतेः श्रुतं य
रमात्मनो ब्रह्म आत्मा स्तीत्यवधार्यते॥ अनेन सर्वगतं ब्रह्मा यामयादादिभ्यः॥ अनेन संचादिव्यपदेशनिराकरणे

ना ३

न्या १

ला ३

३१

राम

शा. त.
३०

लो

५

यवाशुष्मात्प्राप्तो लोकस्तथावेष्टे देवकामानां च ये कस्य तन्मा हवीं चो लोकस्तथावेष्टे प्रनुष्य कामानां च ये कस्य। यथेहमागध
 स्यराज्यमिदं देदेहस्येति॥ एवमेतेभ्यः सेतादेव्यपदेशेभ्यो ब्रह्मणा परमस्मृतिः॥ एवं प्राप्ते प्रनिययते॥ सामान्यानु॥ अत्र
 नमदर्शिता प्राप्तिर्निर्णयः कृतो न ब्रह्मणो न्यायि विद्वद्विमुक्तमहान्॥ प्रमाणभावात्॥ न सत्यस्यापि लोकं विद्वान्माणां पुत्रभा
 महे॥ सर्वस्याहिजाने मगो वसुता तस्य तन्मा देवस्य लोभनतीति निर्दिष्टं॥ अनन्यत्वं च कारणकार्यस्य॥ एवं अत्यप्यति
 रित्तं किंचिदज्ञं संभवति॥ स देवसोम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयमिदं त्वं धारणादेकवित्ताने तन्म सर्वविज्ञानात् त्वत्सव
 तिरिक्तवत्त्वमिदं त्वमवकल्पते॥ अत्र सेतादेव्यपदेशः ब्रह्मव्यतिरेकं तत्त्वं स्वयं श्रीसुक्तं॥ ने बुध्यते॥ सेतुः अपदेशस्तान्वा न
 वत्तवाह्यस्य स शवं प्रतिपादयितुं कृतम्॥ सेतुः सत्त्वो न स्यात्॥ न तत्र परमस्मृतिः॥ अत्र परमस्मृतिस्तत्र सेतुचं नावकल्पत इति
 परीक्षामपि कृतम्॥ अत्र तत्र केव्ये तन्वितव्याप्यं॥ हठोऽप्यप्रतिष्ठा कल्पना॥ अत्रिच सेतुः अपदेशादात्मनो लोकिकसेतुति
 दर्शनेन सवाह्यवस्तुतां प्रसंजयतामहा॥ मय तापि प्रसंजयता॥ न न वेतव्याप्यं॥ अत्र तादृश्यानि विरोधता॥ सेतुमा मायां न
 सेतुं रिव सेतुं रित्प्रकृतमात्मा सूयते॥ सेतुं नीत्तं सपि॥ तत्र तिराते प्रमा संभवात्मा श्रोत्यर्थ एव वर्तते॥ यथा व्याकरणांती
 गिरिति॥ प्रामाद्व्यते॥ नाति कोता॥ तद्वत्ता बुद्ध्यापि माद्व्यते॥ यदप्युक्तं उन्मानव्यपदेशादस्मि परामिति न जातिधीयते॥ उन्मानव्य

राम.
३०

शब्द आत्मनि प्रयुक्त इति श्रुत्यते तत्रा लं क
 नमोदाको विचार कर्त्तुं सेतु सामान्यमात्मनो न सेतु
 र्वे २

मानव्यपदेशः संवन्धव्यपदेशाद्देव्यपदेशाच्चेति। सेतुव्यपदेशस्तावता। अथ यथात्मौ सेतुर्विधितिर्वित्यात्मशब्दमि
 हितस्य प्रमाणाः सेतुत्वं संकीर्तयति। सेतुशब्दश्च लोके ब्रह्मसंतानविच्छेदकरे दृष्टाव्यदिप्रवये प्रसिद्धः। इह च सेतुशब्देन
 त्मनि प्रयुक्तः। इति लोके कसेतोरिवान्मसेतोरन्त्यस्य वस्तु नोस्ति। त्वंगमयान्ते। सेतुंती वै निवतगतेश्च प्रयोगः। यथा
 लोके कसेतुंती त्वीजं गलमसेतुं प्राप्नोत्येवमात्मानं सेतुंती त्वीनात्मानमसेतुं प्राप्नोतीति गम्यते। उन्मानव्यपदेशश्च
 भवति। तदेतद्ब्रह्मवस्तु व्याख्याशकं चोऽशकलमिति। यच्च लोके उन्मितमेतावादेहमेति परे किं च कार्ष्णीयणादि
 तेनोन्मदस्वस्तीति प्रसिद्धम्। तथा ब्रह्मणोऽप्युन्मानात्माना त्रेतो न्येन वस्तुना भवितव्यमिति गम्यते। यथासंबन्धव्य
 पदेशोपि नास्ति। सतासोऽप्यतदासंपन्नो भवतीति। शापीरश्चात्मा प्राप्तेनात्मनासंपरिषक्त इति चामितानां चामितेन स
 वंधोऽप्युन्मानात्मानं न गते जीवानो व ब्रह्मण संबन्धव्यपदेशाति। सुमुक्तौ। अतस्तत्परमव्यहमितमसीति गम्य
 ते। सेतुव्यपदेशश्चेतमेवार्थं गमयति। तथा हि। अथ मण्डोत्तरादित्यहिरण्यमयः पुरुषोऽदृश्यत इत्यादित्याक्षरमीश्वरत्वा
 पादित्युक्तो भेदेनात्माक्षरमीश्वरव्यपदेशाति। अथ यद्येवोत्तरादिति पुरुषोऽदृश्यत इति। अतिदेशात्वात्मा उक्तः
 पादित्युक्तो भेदेनात्माक्षरमीश्वरव्यपदेशाति। तस्यैतत्स्य तदेव ब्रह्मण्यदमुष्य रणं। यावदुप्यगोतो मे लोपेनामतत्रास्ते। सवधिकं वेत्युक्तं तत्र योऽर्थमादिशति

इति सूत्रम्

अथ विप्रश्नोत्तरम्

धर्मधर्मिणे ३

६४

तत्र

एवेति

शा. २७ यथायाप्रवृत्त्यप्यसंशयकाशादिवच्चैशेष्यमिति॥ नयैवैतद्भावेन महीना॥ तथैवाविधाकृतत्वाद्धर्मस्यविधया
 मो. उपपद्यते॥ यदि पुनः परमार्थ एव ब्रह्म कश्चिदात्म्या॥ हि ऊर्जल न्यायेन परस्मात्तत्त्वना संसृज्यते॥ प्र
 काशा अथ न्यायेन वैकदेशभूतो भुपगम्येततः पारमार्थिकस्य वेधस्य निरस्तत्वं मशकत्वा नोक्तं शास्त्र
 वैयर्थ्यप्रसङ्गेन तच्चोत्रोभावापि भेदाभेदौ भुतिस्तु त्वं ब्रह्म पदिशति॥ अनेहमेव हि भुतिः प्रतिपाद्यत्वेन नि
 दिशति॥ भेदं उच्यते प्रसिद्धमेवा नु ब्रह्मार्थं तद्विवक्षया॥ तस्मात्तत्काशादिवच्चैशेष्यमित्येव एव सिद्धं
 त॥ प्रतिषेधाच्च॥ इतश्चेष्ट एव सिद्धांतो यत्कारणं परस्मादात्मनो न्यवेतने प्रतिषेधात्तेशां॥ नान्यो तोस्ति
 इष्टमेवमादि॥ अथात आदेशो नैतिनेति॥ तदेतद्ब्रह्म एव मनपरम नैतरमवाप्त्यैव ब्रह्मप्राप्तिरिक्तप्र
 पञ्चानिराकरणा॥ इत्थमात्रपरिशेषणाच्च एव सिद्धात्तद्विगम्यते॥ एवमत्र सैतन्मात्रसंबंध
 मेव पदेषोभ्यः॥ यदेतानि रस्तसमस्तपुपंचं ब्रह्म निहीरितं॥ अस्मात्परममत्र त्वमास्ति नास्तीति भु
 तिविप्रतिपत्तेश्च॥ कानि विद्वद्वा कान्या पातेनैव प्रतिभा समानानि ब्रह्मणोपि परममत्र त्वं प्रतिपाद
 यन्तीवनेषां पारेहारमात्रेण मय सुपक्रमः क्रियते॥ परमतो ब्रह्मणो न्यत्र त्वं भवितुमर्हति॥ कृतः सिद्धयपदेशाद्

ति

राम. २७

स्वतस्त्रैकात्म्यमेव। तथा हि वेदाद्वैतव्यासेना सकृज्जीवप्राप्तेरप्येव प्रतिपाद्यते॥ अतो न तेन तथा हि विंग्रहः॥
अतस्त्वस्वाभाविकत्वाद्देहस्याविधाकृतत्वाच्च भेदस्य विधायकविधायकविधायक॥ जीवः परेणानन्तेन प्राप्तेनात्मने
कतांगच्छति॥ तथा हि लिङ्गां स यो ह वै तत्परमं ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति॥ ब्रह्मैव स च स्यात्प्रेतीत्यादि॥ ॥ उभय
व्यपदेशात्तद्वैकृतं न वृत्ता॥ तस्मिन्नेव संराध्य संराधकभावे मतां नरसुपन्यस्यति॥ स्वमत्ता विमुक्तये॥ क्व
चिज्जीवप्राप्तेर्योर्मे हो व्यपदिश्यते॥ तत्सुतं पश्यते निष्कलं ध्यायमानं रतिध्यातृध्यातव्यत्वेन॥ इष्टु इष्टव्यत्वे
न व॥ परात्परं श्रुत्वा सुपौतेदि व्याप्तिगतरांतव्यत्वेन यः सवृत्तिभिन्नान्यंतरो घमयतीति नैवेदं नित्यं तव्य
त्वेन योचि॥ तयोरेवामे हो व्यपदिश्यते॥ तत्तमस्य हं ब्रह्मात्म्यं॥ अत आत्मा स र्वांतर एव त आत्मा त्रयीस्य मत्त
रति॥ तत्रैव सुमय व्यपदेशो सति पद्यभेद एकाग्र एव परिदृश्येता॥ भेद व्यपदेशो निरा भवेन एव स्यात्॥ अत उभयव्य
पदेश एव नाहं हि कुं उल्लेख इतत्वं भवितुमर्हति॥ यथा हि रित्यभेदः॥ कुं उल्लेख मो ग प्राप्नुतादी नी भेद एव मिहा पीति॥
प्रकाशं प्रयवद्वानेन वृत्ता॥ ॥ अथवा प्रकाशाप्रय वदेत न्याति पत्रमं॥ यथा प्रकाशः सा वित्रस्तदा प्रयव्यस
वित्तानासंतामि त्रौ॥ उभयो रपि तेन स्वाविशेषात्॥ अथ व भेद व्यपदेशात्ताजो भवतः॥ एव मिहा पीति॥ ॥ एवं वद॥ ॥

Handwritten notes in Devanagari script, likely a marginalia or commentary, located on the right side of the manuscript page.

Main body of handwritten text in Devanagari script, arranged in approximately 12 horizontal lines across the center of the page. The script is dense and appears to be a form of Sanskrit or a classical Indian language.

Handwritten text at the top of the page, possibly a title or a header, written in Devanagari script.

Small handwritten note or signature in Devanagari script, located at the bottom left of the page.

कवि नमः

१ कृ

पु ३

नमः शिवाय

शा. त.
२०

तदुच्यते॥ प्रकृतैतावतं हि प्रतिषेधतीति॥ प्रकृतं प्रदेतावत् परिच्छिन्नं शरीरं मूलं कृतं ब्रह्मणोरूपं॥ तदेव शब्द
 प्रतिषेधति॥ तदि प्रकृतं प्रपञ्चितं चरुस्मिन् यं चिदेव मध्यात्मं वा तज्जितमेव वा सुनालक्षणमपरं रूपं॥
 मयः शरीरं भूतं उरुषशब्दादेतल्लिङ्गात्तद्व्याप्यं महारजतां यन्मार्तिर्हृदि॥ मयः शरीरं सत्यं उरुषशब्दजं
 तद्व्याप्यं यो गीता उपपन्ने सदेतत्प्रपञ्चं ब्रह्मणोरूपं सत्रिहृत्तालं वनेनेति कारणेन प्रतिषेधकं तज्जितं प्रतीयता इति प
 गम्यते॥ ब्रह्म उरुषविशेषात्तेन वक्ष्यानिर्दिष्टं प्रवृत्तिं यो न स प्रधानत्वेन प्रपञ्चितं वतरीये रूपद्वये रूपव
 तत्त्वं रूपविजिता सा मासिदुपक्रान्तमथात आदेशो नोतिनेतीति॥ तत्र प्रकल्पितं रूपं प्रत्याख्यं नैव ब्रह्मणस्तु
 रूपं वै न निर्दिष्टमिति निर्णीयते॥ तदा स्पष्टं हीदं समस्तं कार्यं नैतिनेतीति प्रतिषिद्धं॥ पुनश्च कार्यस्य वाच्यं न
 शाब्दादिभ्योऽसत्त्वमिति॥ नेतिनेतीति प्रतिषेधने॥ न उ ब्रह्मणः सर्वकल्पनामूलत्वं॥ न चात्रे पलाशं का
 कर्तव्यं॥ के यो हि शास्त्रं स्वयमेव ब्रह्मणोरूपद्वयं दर्शयित्वा स्वयमेव पुनः प्रतिषेधति॥ ब्रह्मालनादिपञ्चकस्य ह
 स्पर्शनं वदामिति॥ यतो नैदं शास्त्रं प्रतिपाद्यत्वेन ब्रह्मणोरूपद्वयं निर्दिशति॥ लोकप्रसिद्धं विदं रूपद्वयं ब्रह्मणि राम
 कल्पितं परामृश्यते॥ प्रतिषेधतो या शुद्धब्रह्मरूपप्रतिपादनाय वेति निरवर्धा दीवेतो प्रतिषेधो यथा सरयौ २७

रूपवद्वेति भवति मतिरयं वाच्यते वरूपवत्प्रतिषेधते॥ तदिवाग्रनसातीतत्वा दसंभाव्यसद्भावप्रतिषेधा
 हं ननु पप्रपंचप्रत्यक्षादिगोचरत्वात्प्रतिषेधात्॥ अभासत्वादर्शार्थस्येवं प्राप्ते ज्ञेयतावदुभयप्रतिषे
 ध उपपद्यते अयं वाच्यसंगत्वात् विद्वि परमार्थमालं व्याप्यार्थः प्रतिषेधते॥ यथा रक्षादिषु सूर्यादयः स
 वृषादिशिष्यमाणकस्मिंश्च वेव कल्पते॥ कस्तप्रतिषेधे उक्तो न्योभावः परिशिष्येता॥ अपरिशिष्यमाणे वा न्य
 स्मिन् इतः प्रतिषेधमात्रेण तस्य प्रतिषेधे मशक्त्वा रतस्येव परमार्थत्वापत्तेः॥ प्रतिषेध उपपत्तिः॥ नापि द्रव्य
 प्रतिषेध उपपद्यते॥ अस्मिन्नेव वागीत्याद्युपक्रमविरोधात् सन्नेव सम्भवति असद्वत्त्वेति वेदवोदित्यादि निराकरणे
 क्षादलीत्येवोपलब्धव्य इत्याद्यवधारणविरोधात् सर्ववेदांतकोपप्रसंगाच्च वाग्रनसातीतत्वमपि द्रव्यणो नाभा
 वाभिप्रायोगाभिधीयते॥ नहि महता पारिकरवं धेनवस्तु विहा प्रीतिपरं सत्यं ज्ञानजननं तं वृत्तेत्येवमादिवाच्ये
 तेषु ब्रह्मप्रतिपाद्यतस्येव पुनरभावात् निलप्येता॥ अलनादिपंकस्य हरादस्पर्शनं वरामिति हि न्यायात् प्रतिपादनप्र
 क्रियात्वेना यतो वाचो निवर्तते अप्राप्य मनसा सहति॥ एतदुक्तं भवति॥ वाग्रनसातीतमाविष्योतः प्रातिप्रत्यगा
 त्मभूतमित्यसद्वत्त्वं सुकृत्यभावं वसेति॥ तस्माद्द्वेष्टाणो ह्यप्रमत्तं प्रतिषेधति॥ परिशिनष्टिब्रह्मेत्यस्युपगतव्यं॥ तदे

शान्तर

२६

भारूपत्वादिगुणोपकारीपरस्परविरोधित्वानहि कृत्स्नप्रयंचप्रविलापनंप्रपंचैकदेशायेद्वान्तं चैकस्मि
 नृधर्मणियुक्तेसमावेशयितु। तस्मादुक्त एवविभागआकारवदनाकारोयदेशानांपुक्तेतरइति॥ प्रकृतेता
 वत्वेहिप्रतिषेधतिततोब्रवीतिब्रह्मणः॥ देवाब्रह्मणरूपेभूतंचैवाहृतंचैत्युपेकम्ययेवंमहाभूतानिद्वैराग्ये
 नप्रदिभज्यामर्त्तसम्यवपुरुषशब्दोदितस्यमहारजनादीनिरूपाणिदशीयित्वायुन। यहाते। अतश्चदेशाये
 तितेतिनयेतस्मादितिनेत्यन्यतरमस्तीति। तत्रकोस्यप्रतिषेधस्यविषयइतिजिज्ञासासामहे। नह्यत्रेतदिति
 शेषितेकिंवित्प्रतिषेधमुपलभ्येतइतिशब्देतत्त्वत्रप्रतिषेधंकिमपिसमर्थतेनेतिनेतातिइतिपरत्वाव्रजप्र
 यागस्यइतिशब्दश्रुतानिहितालवनएवंशब्दसमानवृत्तिः प्रपुत्र्यमानोदृश्यतेइतिस्मायाध्यायः कथं
 यं॥ दिषु। सन्निहितंवात्रप्रकरणासामर्थ्यादुपद्वयंसप्रपंचव्रह्मणस्तत्त्वैवब्रह्मणस्यतेहृत्पेत
 त्रनःसशायउपहायतेकिमपप्रतिषेधोरूपेहृत्त्वोभयमेतिषेधत्याहोस्विदेकतरंयदप्येकतरंतदापिकिं
 ब्रह्मप्रतिषेधतिरूपेपरिणिनष्टाहोस्विदुपप्रतिषेधतिपरिणिनष्टाति। तत्रप्रकृतत्वाविशेषोऽभयमपिप्रति
 षेधतासाशकामहे। होचैतोप्रतिषेधोद्विर्नैतिशब्दप्रयोगात्तयोरेकेनसप्रयंचब्रह्मणरूपप्रतिषिध्यतेपरेणच

२६

नीत्येवमाह

य३

विप्र३

ब्रह्म२

यदि पुनर्नियुक्ते हर्मिन्यथादानं कुर्यात् तत्र तत्तदानं किं तर्हि मानसी सा क्रिया स्वयमेव वेदस्य चोपदेयत
 भ्रातिः सा दानं तु मातुः जन्म यथा भूतविषयं न तन्निर्माणं नापि कारयितुं शक्यते प्रतिषेधं शास्त्रे नापि
 कारयितुं शक्यते न हितं पुरुषं तत्र वस्तु तत्र मेव हितं अतो विनियोगाभावः किंच न्यतः नियोगनिष्ठ
 न येव यथैव स्यति अस्माप्येयं दभ्युपगतं न नियोज्य ब्रह्मात्मत्वजीवस्य तदप्रमाणकमेव स्यात् अथ शास्त्रे
 नानियोज्य ब्रह्मात्मत्वमप्या ब्रह्मात्मत्वबोधे च पुरुषनियुजीता ततो ब्रह्मशास्त्रस्यैकस्य दूरपरतां विं विंशति
 परतावप्रसङ्गोपाशानि यथा परताया वस्तुतः निरश्रुतकल्पाकार्थफलवन्मात्रस्य दृष्टिफलत्वमिति सत्त्वं
 चेत्तद्वमादयो दोषान् केनचित्परिहर्तुं शक्यं तस्मादवगतिनिष्ठान्त्वब्रह्मवाक्यानि न नियोगनिष्ठानि
 अतश्चैकनियोगप्रताप रेकवाक्यतेयं पुक्तं अभ्युपगम्यमाने पि च ब्रह्मवाक्येषु नियोगसद्भावे तदेकत्वनिःप्र
 पंचोपदेशेषु प्रपंचोपदेशेषु वा सिद्धं न हि शक्यं तदिति प्रमाणं निर्माणमभेदगम्यमाने सर्वत्रैकनियोग
 इति शक्यं आश्रयितुं मया जदर्शपूर्णसवाक्येषु लघ्विकारिणां भेदाद्युक्तमेकत्वं न त्विह सगुणतर्गुण
 वादनामुक्तं भिदेवात्तधिकारी शास्त्रानि हि भारूपत्वादयो गुणाः प्रपंचविलययोपकारिणः नापि प्रपंचविलये

अविषर

प ४

श. त.

२५

कसप्रपंचवित्तयेवेति शतह लोपुक्ते न ब्रह्मविज्ञानं प्रपंचवित्तयेवाजायते न वेदिते ब्रह्मणितदि न वि
 षयः प्रपंचप्रक्रियेवातिथ्यागः स्यात् नानातिः प्रपंचब्रह्मजत्वावेदनेनैकोभयसिद्धेः रज्जुस्वरूपप्रकरणेनै
 वहितस्वरूपविज्ञानमविद्याधससर्पादिप्रपंचप्रपञ्चसूत्रमवति न वेकृतमेव पुनः क्रियते तिथ्याजो वि
 प्रपंचावस्थायायेवगम्यते जीवोनामसप्रपंचक्षेपेवकास्या दुष्टपक्षेस्पवाप्रथमेविकेलेतिः प्रपंचरस व
 तत्प्रतिपादनेन एषिष्या दिवङ्गावस्थापि प्रवित्तापितत्वाकस्य प्रपंचप्रवित्तयेतिथ्याग उच्येताकस्यवा
 तिथ्यागनिष्ठतयामाज्ञावाप्तव्य उच्यते द्वितीयेपि ब्रह्मेवातिथ्याजस्य भावं जीवस्वरूपं जीवत्वमविद्याक
 तमेवेति प्रतिपादिते ब्रह्मणि नियोज्या वा त्रिथ्यागभाव एवा दुष्टमादिशब्दा अपि रतिद्या विकारपठि प
 तास्तत्वाभिच्छेदीकरणप्रधानानतत्वावबोधविधिप्रधानाः लोकै पीदं यूपदमा कर्णयि तिबैवं जातप
 केषु निर्दे शेषु प्रतिधानमात्रक वि त्पुत्रातेन साक्षात् ज्ञानमेव नु वि ति । इयामि मुखस्या पिज्ञानं कदाचित्
 यते कदाचिन्नायते । तस्मात्प्रतिज्ञानविषय एव दर्शयितव्यो ज्ञापयितु कामे न तस्मिन्दृष्टिते स्वयमेव यथा
 विषयं पथा प्रमाणं ब्रह्म न मुत्ययेते । नव प्रमाणान्तरेण न्यथा प्रसिद्धे र्थे न्यथा ज्ञानं ति पुक्ते स्यात्पुत्ययेते ।

भा ५

प
 राम
 २५

पुनरेव अस्तु तत्र मव बुभुसमानेन न सत्यनी क भूतं प्रथं २४ प्रविभा ३
 अलोपादानकः प्रथं २४ ३ न प्रपंचोपादानकं ब्रह्म ३

अतो ब्रह्म तत्वाव बोध प्रत्यनी क भूतो द्वैत प्रपंचः प्रविलाप्यः यथा स्वर्ग का मस्य पागो नुष्ठानं उपदिश्यते एव
 मयवर्ग का मस्य प्रपंच प्रविलयः यथा वतमसि व बस्थिते घटा दित व मव बुभुसमानेन तत् प्रत्यनी क भूतं तत् प्र
 विलापयितव्यः ब्रह्म स्वभावो हि प्रपंचेन प्रपंच स्वभाव ब्रह्म तेन तत् म रूप प्रपंच प्रविलापनेन ब्रह्म तत्वाव बोधो भ
 वतीति अत्र व पेट्ट का मः को यं प्रपंच प्रविलयेनाम किमत्रि प्रताप संपर्कं तद्युते का हि न्य प्रविलय इव प्र
 पंच प्रविलय कर्तव्य आहो सिद्धे कस्मिंश्चिदेति मिश्र कृतानेकं ब्रह्म प्रपंच वद विद्या कृतो ब्रह्मणि ना म रूप प्रपंचे
 विद्यया प्रविलापयितव्येति पदिता वद्विद्यमानो यं प्रपंचो देहादित्थं तत्राध्यात्मिको वा स्य श्रुत्यैव्यादित्थं
 प्रविलापयितव्य इत्युच्यते स पुरुषमात्रेण शक्यः प्रविलापयितु मिति तत्प्रविलये पदेशो शक्य विषय एव स
 त एकेन वादि मुक्ते न ह्यव्यादि प्रविलयः कृत इतीदानी एव्यादि मून्यजगद भविष्यत् अथाविद्या म
 स्तो ब्रह्मणे कस्मिंश्च प्रपंचो विद्यया प्रविलाप्य इति वृत्तात् ततो ब्रह्मे वा विद्या सत् प्रपंच प्रत्याख्यानं न ब्रह्
 यितव्य एवमेवादिती प्रब्रह्म तत्संयं आत्मा तत्वे म सा तितस्मिन् विद्या स्वयमेवा स घते तथा वा विद्या बाध्यते
 तत्तत्वा विद्या यस्तः सकली यना म रूप प्रपंचः स्वप्न प्रपंच वद विद्या यते अत्र वेदिते तु ब्रह्मणि ब्रह्म तितीति

तत्र ५ सर तत्र

ध्व ३

शान्ति

२४

उच्यते। यथा युक्तस्य हरपः शान्तदोषयवैहरयो रवेदश्वसहस्राणि वरुनि वामे तानि वेत्तेव मादयाः तमेवंति
 प्रविलयाथास्तदेतद्भूता पूर्वमनपरमन्तरमवाप्यते सुपसंदराता ये पुनरुपासत विधानाधिकारे प्रयंचाउ
 व्यते पणामनामयः प्राणशरीरो भूय इत्येवमादधाने तेषां प्रविलयात्तत्त्वन्माया स क्रतुकवीते संवजाताय
 केन प्रकृतेनापासत विधिना तेषां संबधात् प्रसाधेवंजाताय कानामुपासनाय मुपासना रीतेः वक्तव्यमानेन लक्षणा
 पाप्रविलया रीतमकल्मेता सर्वपादसाधारणे प्रविलया रीते सत्त्वरूपवदेवाहितत्त्वान्त्वादिति विनिगमेत
 कारणवदेन मनवकांशसाता फलमप्येवायथायदे शंकचित्पुनरुपासनाय क्विदेः स र्पमादिः क्विद्विक्रममुक्ति
 रित्यवगम्यत एवेति। अतः पार्श्वार्थमेवोपासनं वाक्यानां ब्रह्मवाक्यानां च त्वाप्यनेकवाक्यानां क्विद्विद्विषयमेकत्वा
 क्यतोऽस्यते इति वक्तव्यं। एकनिषेधाप्रतीतेः प्रमाजदशैर्पूर्णमासवाक्यवर्धिते तानां ब्रह्मवाक्येषु नित्ययोगाभावा
 तावत्सुमात्रपर्यवसायानि हि ब्रह्मवाक्यानि न योगाप्रदेशीनित्यतद्विस्तरेण प्रवृत्तिश्चिदाभाततु समन्वयादिस
 त्र। किंविषयश्चात्रानियोगो मिप्रतदुति वक्तव्यं। पुरुषादिति युज्यमानः दुर्विनिश्चयापारेकस्मिन्निधुन्यते।
 ननु द्वैतप्रपंचप्रविलया नित्योगविषयमविष्यति। अप्रविलापिते द्वैतप्रपंचे ब्रह्मज्ञतावतो धेनमवति।

किं

३३

राम

२५

न निराकृतमित्युत्तरमसिद्धिरां प्रकाशवैद्येतेन ह्यर्थमेवमवेता न च स ह्यत्र न बोधलक्षणमिति शं
वत्ते विज्ञानं न एवेसादिश्रुतिवैयर्थ्यप्रसंगात् कथं वा निरस्तवैतन्यं ब्रह्म वेतनास्य जीवस्यात्मत्वेनापदि
श्रुतेनापि बोधलक्षणमवब्रह्मन सहस्रक्षणमिति शक्यं वक्तुं आसीत्तु वो यत्तु ब्रह्म इत्यादिश्रुतिवैय
र्थ्यप्रसंगात् कथं वा निरस्तसत्ताको बोधोभ्युपगम्यते तापुमयलक्षणमेव ब्रह्मति शक्यं वक्तुं। एवमभ्यु
पगमविरोधप्रसंगात् सत्ताव्यावृत्तेन च बोधेनेव बोधव्यावृत्तया वसतयोपेतं प्रतिजानात न स्यते देवपूकी धिक्कण
प्रतिषिद्धं सप्रयवत्वं प्रसज्येता श्रुतत्वाददोषद्विबेत्तानेकं स्वभावत्वानुपययत्ते ॥ अथ सत्तैव बोधो बोधरव
सत्ता नान्यथा परस्परव्यावृत्तिरसीति यद्युच्यते तथापि किं स ह्यत्र न बोधलक्षणमुतो भयलक्षणमिति
अथ विकल्पो निरालवन एव स्यात् सत्ताणि त्वेकाधिकरणत्वेनैवास्माभिर्नानि। अपि वा ब्रह्मविषयासु श्रुति
स्वाकारवदनाकारप्रतियादेन न विप्रतियन्ता स्वनाकारब्रह्मणि परिगृहीतेऽवश्यं वक्तुं येत रासाश्रुती ता गतिः
तादर्थ्येन प्रकाशवत्त्वे सा दानि सत्ताण्यर्थवत्तराणि सयस्यते। यदप्या ऊरुकारवदित्यापि श्रुतयः प्रयत्नप्रविलम्ब
स्वेनानोकारप्रतियन्ता एव नष्टप्रगणा इति तदपि न समीचीनमिव न दृष्टं कथं मे हि परावर्थाधिकारे केचित्प्रयत्ना

स्यो ने क ५

शा. त. १
२३

होमार्थं
यत्

मनीषिकपणैलसर्वकादिदृष्टान्तप्रणयनां शास्त्रप्रणीतस्य तस्य प्रयोजनमात्रमुपन्यस्यते। किंपुनरत्र विव
 रितं सारूप्यमिति तदुच्यते। वृद्धिदासभाक्कमिति जलगतं हि स्वर्यं प्रतीतिं बजलवृद्धौ बर्द्धते जलदासं कुरुति ज
 लं च नेचलति जलभेदे भिद्यत इत्येवं जलधर्मो नुविधापि भवति। ननु परमार्थतः स्वर्यस्य तथात्वमस्ति। एवम
 मर्त्यतोऽविकृतमेकरूपमपि स इह देहाद्युपाध्यांतर्भावाद्भूत इवोपाधिधर्मान्न वृद्धिदासादीन् एवमुभयो
 तदाष्टीतिकेयः। सामंजस्याद विरोधः। दर्शनाच्च दर्शयति व। श्रुतिः। परस्मै ब्रह्मणो देहादिष्वपाधिभूतानुप्रवे
 शं पुरश्चक्रे ह्यपदः। पुरश्चक्रे श्रुतुष्यदः पुरः। सपत्नीभूता पुरः पुरुषश्च विगृह्णाति। अनेन जावेनात्मना तु प्र
 त्यर्तिव। तस्माद्युक्तमेतत्। अतएव बोधमास्यैकादिवादिता। तस्मान्निर्विकल्पकलिंगमेव ब्रह्मणो भव
 द्द्विगं विपरीतलिंगं वेति सिद्धम्। अत्र केचिद्वैद्विप्रमि करणकल्पयन्ति। प्रथमतावत्किं प्रत्यक्षमिति। शेषं न
 वृमेकाकारब्रह्म उत प्रयवदनेकाकारोपेतमिति द्वितीयेतु स्थिते प्रत्यक्षमिति प्रयवत्वे किं स ह्युक्तं
 तस्मात्तद्विधेः कारणमुतोभयवत्त्वमिति। अत्र वयं वदामः। सर्वथाप्यनर्थक्यमाधिकरणं तद्वारभस्येति। अ
 दितावदनेकलिंगत्वपरस्य ब्रह्मणो निराकृत्यमित्ययं प्रयासः। तत्सर्वं गीतं न स्वीततां पीत्यनेनाधिकरण

राम
२३

यत्प्रवक्ष्यामि यत्तु तावत्तु मम पुत्रो अनादिमत्परं ब्रह्म न सत्तन्ना स दुःखते इत्येवमाद्यास्तथा विष्णुरूपद्वयेना
 रण्योनिरेदमुवाचे तिस्र्यते। माया यो मया सृष्टा यन्माया पश्यति तादात्म्यं भक्तगुणैर्धृक्तेनैवमाज्ञा तुमर्हसि। अत्र
 एवोयमास्तुकादिवत्। यतएवमायमा सो वेतन्यस्वरूपोतिविशेषोवा अनसातीतः परप्रतिषेधोयदेशः।
 तएवमाया प्राप्तिमित्रा मयारमा धिक्कीविशेषवत्तामभिप्रेत्य जलसूर्यकादिवत्सुयमा दृश्यते माज्ञाशास्त्र
 पु। यथा सयस्योतिरात्मा विवस्वानपो मित्रा वरुधेका उगच्छन्। उपाधिना क्रियते मेदरूपेदिवः क्षेत्रेष्टेवमजोय
 मात्मनि। एक एवतु भूतात्मा भूते भूते व्यवस्थितः। एकधा वरुधा वैवदश्यते जलवद्वदिति वैवमादिषु। अत्रप्र
 त्यवच्छेद्यते। अंबुवदश्रहणात् न तेषां समानजलसूर्यादितुल्यत्वमिहोपपद्यते। तदुग्रहणात्। सूर्यादिभ्यो ह
 र्तेभ्यः। एष्यते विप्रकृष्टदेशं मूर्तेवृजलं गृह्णते। अमुक्तं सूर्यादिप्रतिविंबोदयः। तत्वात्मा मूर्ती नवात्मा सृष्टयूता विप्रकृ
 ष्टदेशाश्चाप्ययं सर्वगतत्वा सर्वन्यत्वाद्वा। तस्मादपुक्तो यं दृष्टं तदुति अत्रप्रतिविधीयते। कश्चिदसमाकृतं
 तृतीयादुभयसामंजस्यादेवा। अमुक्तं त्वयं दृष्टं। विवसितां स संभवात्। न हि दृष्टं तदार्थं तिकया। कश्चिद्वि
 द्विहितमंशमुक्त्वा सर्वसाक्षकेन विदुः। पितुं शक्यतो सर्वसारूपे हि दृष्टं तदार्थं तिकभावो ह्येद एव स्यात्। न वेदं स

शा.त.

२२

य २

ख ५

१ न

वमवैयर्थ्यकारवद्वयविषयाणामपि वाक्यानां भविष्यति न हि वेदवाक्यानां कस्यचिदर्थवत्वं कस्यचिदर्थ-
वत्वमिति युक्तं प्रतीयते। प्रमाणत्वं विशेषात् न चैवमपि पुरस्तात्प्रतिज्ञातेनोपाधियोगादप्युभयसिंहातृत्वात्
स्तितिर्द्विरुध्यते। नोक्तं ब्रूमः। उपाधितिमित्यस्य वस्तुधर्मत्वात् उपपत्तेः। उपाधीनां वा विद्याप्रत्युपस्कावित-
त्वात्। सत्यामेव वनैसंक्रियामविद्यायां लोकवेदव्यवहारावतारइति तत्र तत्रावेकाग्रमाश्रयतन्मात्रं व्या-
प्युत्तिष्ठेत्तन्मात्रं विलक्षणरूपं तत्तद्विहितं विविधं ब्रह्म। स पथासंधव नो नंतरो वाह्यः कस्तोरस-
एवं वा अरेयमात्मानं नंतरो वाह्यः कस्तः प्रज्ञानघन एवेति एतदुक्तं भवति। तस्यात्मनो तर्वा हि वा वैतन्यादस्य
इयमस्ति। वैतन्यमेव तु निरंतरमस्य स्वरूपं। पथासंधवघनं स्यात्तर्वा हि श्रुतवत् एतत्तत्तद्विहितं नंतरो भवति नरसा-
तर्तयेवेति॥ दर्शयति चापो अपि स्मर्यते। दर्शयति वश्रुतिः। प्रतिषेधेनैव ब्रह्म निर्विशेषत्वात्। यात आदेशो
नेति नेति अन्यदेव तद्विदिता दयोः। विदिता दधीति यतो वा केति वर्तते। प्राणमनसा सह ते वमाद्याः। वाक्काय-
नाथवाहः। एष्ट स श्रवणेनैव ब्रह्म प्रावावेति श्रुते स हो वा वाक्कायं हि भो ब्रह्म निरुद्धं तत्तद्विहितं तद्विहितं वाह्य-
तायेवावव न उवाच। ब्रूमः। खलु त्वं न विजानासि। उपशान्तो यमात्मैति तया स्मृतिश्चापि परप्रतिषेधेनैव परिहृयते। ज्ञेयं २२

मे २२

य २ रूप ४

यमात्मात्र एतन्मनुष्यस्यैवमादा निहिता क्वापमाने ४ प्रत्येवञ्च स्मात्

तेनामरूपेयन्त्रिये २

म२

म२

रं पठति। अरूपवदेव हितप्रधानत्वात्। रूपं चाकाररहितमेव ब्रह्मावधारयितव्यं। नरूपं यदि मातृकस्मात् तत्प्रधानत्वात्। अरूपं लक्षणं नैव ब्रह्ममदीर्घमशब्दमस्य श्रीरूपमवयवमाकाशवैनामनां रूपयोर्निर्वहिताते पदं तगात्तदुद्गादिव्यासमूर्तः पुरुषः स ब्रह्माभ्यन्तरोत्पन्नः। तदेतद्ब्रह्म पूर्वमनपरमनंतरं ब्रह्मात्मतत्त्वप्रधानाति म नाधीतरप्रधानातीति। एतत्प्रतिष्ठापितं तत्तु समवयवादिसूत्रतस्मादेवंजातीयकेषु वाक्येषु पथाश्रुतं निराकारमेव ब्रह्मावधारयितव्यं। इतराणि वाकारवद्ब्रह्मविषयाणि वाक्यानि तत्प्रधानाति। उपासनाविधिप्रधाना निहितानि तेऽसति विरोधेयथाश्रुतमाश्रितव्यं। सन्नितु विरोधे तद्धनाम तत्प्रधानेभ्यो बलीयांसि भवन्ति। ए त् विनिगमनां यो हेतुर्धेनाभपी श्रुतिश्रुतिसती घनाकारमेव ब्रह्मैव धर्मतेन पुनर्विपरीतमिह। कतस्योकारव द्विषयाणां श्रुतीनां गतिरिति अत आहोकारवत्त्वावैयर्थ्यात्। यथा प्रकाशः सौर्यं स्यादमसावाविषयाः सौव तिष्ठमानो गुल्याद्युपाधिसंबन्धात्तेषु त्वकारिभावं प्रतिपद्यमानेषु तद्वाच्यमिव प्रतिपद्यते। एवं ब्रह्मापि पृथिव्या पुषादिसंबन्धांकरतामिव प्रतिपद्यते। तदोलेवनो ब्रह्मण्यकारविशेषापदेश उपासनाधीनविरुधता ए

पद्य

तदा

शुद्ध

कारा

शा.न.

२१

पदिश्यते ॥ न मेदादिति चेन्न प्रत्येकमत इव नाता ॥ अथापि स्यात्ता यदुक्तं ॥ निर्विकल्पमेकलिंगमेव ब्रह्म नास्य स्वतः
 स्त्वनतो वा भयलिंगत्वमस्तीति तत्राप्ययते ॥ कस्मात् ॥ भेदात् ॥ भिन्ना हि प्रतिविद्यं ब्रह्मण आकार उपदिश्यते ॥ तत्र
 तुष्या उद्गमोऽशकलं ब्रह्म वामनीत्यादि ॥ तद्वत्तु ब्रह्म त्रैलोक्यं शरीरं वेद्यं शब्दं किञ्च ब्रह्म तेन वेदाती पिका ॥ तस्मा
 त्सविशेषत्वमपि ब्रह्मण भुयस्तव्यं ननु क्तेना भयलिंगत्व ब्रह्मण संभवतीति ॥ अयमप्यविरोधः ॥ उपाधिकृतत्वादा
 कारभेदस्याप्यथा हि निर्विषयमेव ॥ भेदशास्त्रप्रसज्येतेति चेत्तनेति ब्रह्म ॥ कस्मात् ॥ प्रत्येकमत इव नाता ॥ प्रत्य
 याधिभेदं त्वभेदमेव ब्रह्मणः ॥ श्रावयति शास्त्रं ॥ यश्चायमस्या पृथिव्या तजो मयो मृतमपः पुरुषो यमध्यात्म शरीरं तजो मयो मृत
 मयः पुरुषो यमेव स यो यमात्मेत्यादि ॥ अतश्च न भिन्नाकारयोगो ब्रह्मणः ॥ शास्त्री य इति शक्यते वक्तुं ॥ अपि वै क्ते
 के ॥ अपि वै भेददर्शनं निंदा पूर्वकमभेददर्शनमेवैकेशाखिनः समामनन्ति ॥ मनसैवेदमासं न ह नानासि किंच
 नमृतोऽसमृतुमाप्नोति य इह नानेव यश्चतीति ॥ तथा न्यपि भोक्तानो मे प्रेरितारं वमत्वा सर्वं प्राक्त विविधं ब्रह्मेति ॥ ताम
 दिता समस्तस्य भोग्यभोक्तृ तियं तल्लक्षणं प्रवचस्य ब्रह्मेकस्य भावात्ता मधीयते ॥ कथं पुनराकारवदुपदेशिनी ॥ २१
 घनाकारोपदेशिनी पुनर्ब्रह्मविषया सुश्रुतिपुस्तो घनाकारमेव ब्रह्मावधार्यते न पुनः विधरीतमिति ॥ अतः

रापत इत्यनवच्छेदाः ॥ न त्वानतोपि परस्योभयलिङ्गं सर्वत्र हिायेन ब्रह्मणा सु सादिषु जीवउपायुपशमा
 सययते। तस्येदानीं स्वरूपं श्रुतिवशेन तिङ्गीर्यते संतुभयलिङ्गं श्रुतया ब्रह्मविषयाः सर्वकर्मास्त
 कर्मः सर्वगांधः सर्वरस इत्येवमाद्याश्च साविशेषलिङ्गाः ॥ अस्त्वज्जमनं कस्वमदीर्घमित्येवमाद्या
 अनिर्विशेषलिङ्गाः किमासु श्रुतिश्च भयलिङ्गं ब्रह्म प्रथमुतात्पतरलिङ्गं यदाप्यन्यतरलिङ्गं तदा
 पिकिसुविशेषमुत निर्विशेषमिति मीमांस्यते। तत्रोभयलिङ्गशब्दानुग्रहादुभयलिङ्गमेव ब्रह्मोत्तर
 वंप्राप्त इदमुच्यते। नतो वस्वत एव परस्य ब्रह्मणोभयलिङ्गत्वमुपपद्यते। तेषां कवस्तु स्वत एव
 रूपादिविशेषोयेतत्तद्विपरीतं तत्रैवधारयितुं शक्यं विरोधात्। अस्तु तर्हि स्वीकृतं तद्विषया यथाविशेषादिति
 तदपि नोपपद्यते। तस्युपाधियोगादप्यन्यादृशस्य वस्तु नोन्यादृशः स्वभावः संभवति। न हि स्वकः सवक
 टिको अलककादियोगादस्वस्वो भवति। तत्रैव धारयितुं शक्यं। प्रत्युपास्तुः पितृत्वात् अतश्च
 न्यतरलिङ्गपरिग्रहेऽपि समसाविशेषरहितं निर्विकल्मषं केव ब्रह्म प्रतीयतव्यं तद्विपरीतं। सर्वत्र हि ब्र
 ह्मस्वरूपप्रतिपादनपरमुवाक्ये धृष्टमरूपमव्ययमित्येवमादिष्यतां समसाविशेषमेव ब्रह्म

निघण्टु ममात्रात् न अस्त्वज्जमनं कस्वमदीर्घमित्येवमाद्याश्च साविशेषलिङ्गाः

स्पष्टमि

अत्र सुषुप्तिरुपलक्षणं तत्र स्यादिति ननु कुर्वन्ति अत्राः तः कुर्यात् १ वै प नंदिस्कारितेन
 मा ध्यावा व ल द ध पा ध भा व प्र णा द ना च न सु क त म्पि या दिक मे व
 त ४ ती ३ एतत्सर्वं अतिशयं कुरुकोपापमृदु एतत्सर्वं उक्तं तदर्थं कुरुकोपापमृदु एतत्सर्वं उक्तं तदर्थं कुरुकोपापमृदु

श.ल.
 २०

सिद्धिर्भूतः सुषुप्तिः परिशेषाद् ईसपत्तिमुष्ण इत्यवगच्छामः ॥ निःसृतत्वात्सपत्तिरत्र स्माद्वैल
 स एषा दसपत्तिरिति कथयन् नर ईसपत्तिमुष्ण इति शब्दो तेव ह्युपायतो सुषु सपत्तितावदुक्तेः
 त्यासता सोम्य तदा सपत्तिर्भवत्यत्र सत्तेनो भवति नैनं सनुमहोरात्रेतरतो न सुकृतं न दुः
 हतमित्यादिना वेदिसु कृतं उक्तं योः प्राप्तिः सुखितुः खित्प्रसयोसादनेन भवति न च सुखि
 त्वप्रसयोः खित्प्रसयो वा सुषु से विद्यते मुग्धपितो प्रत्यये नैव विद्येते तस्मादुपाधु पशुमासु
 पुषु व नु गे पि कृष्ण स पत्तिरेव भवितुमर्हति ना ईसपत्तिरिति अत्रोच्यते न च सुषु ईसपत्ति
 जीविस्य ब्रह्मणाम वे भवति मुष्णत्वमर्देना वस्था तस्य क्षेपेति क्रमः ॥ दर्शिते
 चे मोहस्य सायेन साम्ये वेधस्य दारवेत न्मोहा स्या पदो स्या व शेषं कर्म भवति तदा वोऽन
 सी प्रसागच्छतः ॥ यदा तु निरवशो कर्म भवति तदा प्राणा कोणा वपुग कृतः ॥ तस्माद् ईसं
 पत्तिब्रह्म विद इति यत्कृतं न पचमा को विद च स्फु प्रसिद्धा स्तीति नैष दोषः ॥ कदाचिद्वीय
 मवस्तीति त प्रसिद्धा स्यात् प्रसिद्धा वेधा लोका उवेदयोः ॥ अ ईसं यत्प्रभु यगमा वन पचमा

तादिकं यत्तर्हि अर्धेन सुप्त पक्षस्य म

मो
 श.म.
 २०

यपातीहते। एवं मुग्धो मुसलसंपातादिनितितुस्वानुभवप्रमत्तस्तथाज्ञाप्रदपितान्माचिषय। नित्यं इति। ता
 वेतयमानत्वादिषु कोरेहिवाधतनात्रवीति। इषुमेवमेतावेतंकालमुपलभमानो भुवंति। मुग्धसुल वृंशोत्रवीं
 तमस्यहमेतावेतंकालप्रक्षिप्तोऽभवेन किंचित्प्रपावेतितमिज्ञाप्रतश्चैकविषयविषयवेतसापिदेहो विप्रियते। मुग्ध
 स्यतुदेहो धरांपापततितस्मात्प्रजागतिं। नापि स्वप्नात्पश्यति। संज्ञत्वात्। नापि मृतः। प्राणां भीकात्। मुग्धहिं
 तौ हतो यं स्यात्। न वा मृत इति संशयान्। उष्मांस्ततिहृदयदेशमात्मन्ते निश्चयार्थं प्राणोस्ति। नास्तीति घनासिका
 देशः। यदि प्राणोऽप्येव स्ति त्वेतावगच्छति ततो मृतो यमिष्यवसायदहनायार्त्तं नयति। अथ तप्राणमूष्मा
 एकाप्रतिपद्यते ततो नायं मृत इत्यवसायसंज्ञात्वाभायमिष्यति। पुनरुच्छानाच्चनदिष्टगतान हि यस्मात्। तदा
 तस्यागच्छति। अस्तु तर्हि सुषुप्तः। निसंज्ञत्वादमृतत्वत्वा नैव लक्ष्येण तमुग्धः कदाचित्स्मिरमावनेच्छुयितिसवे
 पशुरस्य देहो भवति। भयानकं वदंत विस्फुरितं नेत्रं सुप्तस्तु प्रसन्नवदस्तुल्यं कालं पुनः पुनरुच्छतिनिमा
 लिते सनेत्रं भवती न वा स्य देहो वेपते पाणिष्वेव मात्रेण वसुप्तमुच्छापयति। ननु मुग्धं मुकुंतेनापि निमित्त
 मेदं भवति मोहस्वापयोः मुसलसंपातादिनिमित्तत्वात्माह स्य भ्रमादिनिमित्तत्वाच्च स्वापस्या नवलोके स्ति प्र

म. ९
१९

तत्र अकृताभ्यामकृतविप्रणाशौ च उन्निवारौ अत्रा-
 कृतान् पक्षे स्यातां तस्मात् स एवातिष्ठति नास्य इति। यत्पुनरुक्तं।
 यथा जलराशौ प्रक्षिप्तो जलविण्डो नो दूरे शक्यते। एवं सति स यत्रो जावो नो त-
 त्तुमर्हति। तत्परिद्विषते पुनरुक्तं तत्र विवेक-
 कारणभावाज्जलविशेष उरुणा इह तु विधत्ते विकारकर्म वा विधातेति वैषम्यं। दृश्यते च उ-
 विचयेषां सति। यथा जलविण्डो रवजसराशे-
 यैः दारोदकयोः सद्यो दृश्यते। स न विवेकं न। अपि च। न जावो नामकं श्रुत्वा रसादेना-
 विधत्ते यो जलविण्डो रवजसराशे-
 स विविच्यते। स देवतापि संपत्कौ तु वदुपचर्यत इत्यस्यैव विचिंत्य। एवं सति यावदेकोपाधिगता-
 वधानुवृत्तिस्तान्-
 देवजीव्यवहारोपाध्यंतरगता यंतु वधानुवृत्तौ जावन्त रव्यवहारः स एव वा यमुपाधिः-
 स्वापप्रतिनिवोधो वा विजि-
 कुर्यायेनेति। अतः स एव जीवः प्रतिबुध्यत इति पुनः ॥ मुग्धैः संपत्तिः परिशेषात्। अस्ति मुग्धो नाम मूर्ख-
 तिलौकिकः कथयंति। स तु किमवच्छेदति परित्यागमुच्यते। तिस्रो वदवस्कां शरीरस्य जीवस्य प्रसिद्धा जागरि-
 तस्वप्नः सुषुप्तिमिति। चतुर्थी शरीरदयस्य सति। ननु पंचमी कापि दवस्का जीवस्य श्रुतोऽस्मृतौ वा प्रसिद्धा सति तस्माच्च-
 स्मरणमवावस्थाना मन्यतमावस्थामर्क्यति। एवं प्राप्ते ब्रूमः। न तावन्मुग्धो जागरितावच्छेदो भवितुमर्हति। न त्वय-
 मिदं विषयानाद्यतो स्यादतदिषु कारणायेन मुग्धो भविष्यति। पथे पुं करोता प्रदयीत्यासक्तमनस्त-
 यानामाव-

मो

म
१९

बुद्धीतोयेति पद्य ४ सुत ४ ल ४ तामर एतयोः ताम्रमेते ४ सरवोतिष्ठति ५

नोति तद्रहस्याश्रया ५

क्ष ३

कस्य २

वसरवोत्पत्तुमर्हति नित्यं तथा हि सर्वे धुरनुष्ठितस्य कर्मणो अपरैः धुः शेषमवतिष्ठन् दृश्यते । न चान्येन सा मि
हते स्य कर्मणो मद्रुषक्रियायां वर्तितुमर्हति । अतिप्रसंगात् तस्मादेक एव सर्वे धुरपरं धुः शेषमवतिष्ठति । कर्तृति
म्यतोऽतश्च स एवोतिष्ठति । मत्कारणमतीते ह न ह मद्रुः प्रमिति र्वीनुमतस्य पश्चात्सारणमन्यस्योक्तानेनाप्य
ते । न न्यमदृष्टमन्या तु स ह मद्रुः मर्हति । सो ह मसीति वात्सा नुस्मरणमात्मातरोक्तानेनाप्युक्तं । श्रेष्ठं भूतस्यैवोक्तं न मवाम्
तथा हि पुनः प्रतिन्यायं प्रतिपत्त्या इवति बुद्ध्या ताये र्वीः प्रजा अहं हं ईदृश एतं ब्रह्मलोकं न विदे
सि हो वा पद्य इवति । भवतीत्येवासा श्रुत्याः स्वापप्रवाधाधिकारे पठितोः तात्मा तरोक्तानेन संज्ञे स्पष्टीयुः क
विद्या । वाच्यं भूवंगम्यते अन्यथा हि कर्मविद्याविधेयानर्थकः । पुः अन्योक्तानपद्वा हि उक्तमात्राद्यतत्त्वापयेत । एवं
वे स्याददभिकंलातरफलेन कर्मण विधेया वाक्यं तस्यात् । अपि च । अन्योक्तानपद्वादितां बुरी शतरेव्यवहारमा
णो जीव उतिष्ठति । तत्र मव्यवहारलोपप्रसंगः स्यात् । अथात्र उक्तं उतिष्ठेत्कल्मना नर्थकं स्यात् । यो हियमिदं श्रु
रेषु सप्तमिन्नातिष्ठत्यस्यास्मिन् शरीरे कुतः स्यात् । अतिष्ठति । को स्यात्कल्मनां यांतामस्यात् । अथ उक्तं उतिष्ठे
ता अतवांमोक्षोपयेतातिष्ठता विद्यस्य च पुनरुत्थानमनुपपन्नं । एतेन श्रवणात्तानप्रसक्तं । नित्यं निवृत्ता विद्यत्वा

व
नृथा

न ३

व ४

लोकोक्तं तत्र स एवोतिष्ठति । अतिप्रसंगात् तस्मादेक एव सर्वे धुरपरं धुः शेषमवतिष्ठति । कर्तृति म्यतोऽतश्च स एवोतिष्ठति । मत्कारणमतीते ह न ह मद्रुः प्रमिति र्वीनुमतस्य पश्चात्सारणमन्यस्योक्तानेनाप्युक्तं । श्रेष्ठं भूतस्यैवोक्तं न मवाम् । तथा हि पुनः प्रतिन्यायं प्रतिपत्त्या इवति बुद्ध्या ताये र्वीः प्रजा अहं हं ईदृश एतं ब्रह्मलोकं न विदे । सि हो वा पद्य इवति । भवतीत्येवासा श्रुत्याः स्वापप्रवाधाधिकारे पठितोः तात्मा तरोक्तानेन संज्ञे स्पष्टीयुः क । विद्या । वाच्यं भूवंगम्यते अन्यथा हि कर्मविद्याविधेयानर्थकः । पुः अन्योक्तानपद्वा हि उक्तमात्राद्यतत्त्वापयेत । एवं । वे स्याददभिकंलातरफलेन कर्मण विधेया वाक्यं तस्यात् । अपि च । अन्योक्तानपद्वादितां बुरी शतरेव्यवहारमा । णो जीव उतिष्ठति । तत्र मव्यवहारलोपप्रसंगः स्यात् । अथात्र उक्तं उतिष्ठेत्कल्मना नर्थकं स्यात् । यो हियमिदं श्रु । रेषु सप्तमिन्नातिष्ठत्यस्यास्मिन् शरीरे कुतः स्यात् । अतिष्ठति । को स्यात्कल्मनां यांतामस्यात् । अथ उक्तं उतिष्ठे । ता अतवांमोक्षोपयेतातिष्ठता विद्यस्य च पुनरुत्थानमनुपपन्नं । एतेन श्रवणात्तानप्रसक्तं । नित्यं निवृत्ता विद्यत्वा ।

इमेतत्प्रतिपादयामासतेनतुविज्ञानेनप्रयोजनमस्तिजीवेस्यब्रह्मात्मैवावधारणंस्वप्नजागरितव्यवहारविभुत्वसावधारणंमतस्मात्
 सत्यसंपन्नोनाश्यापुरातनवाश्याकोहेतावच्छिन्नकिञ्चित्ज्ञानीमादेवेत्यर्थः

नाश्या

अथविज्ञानमिति

श. ५१
 १८
 ६

तु

ज्ञानइतिपुनरेतातथाप्युपाधेरुपशान्तात्वास्तत्वेकसंपन्नो न विज्ञानातीतिपुनरुक्तवदयमिदं तुल्यवन्नाद्यादिसमस्तं प्रतिपाद
 यामानाह । अस्मिन्स्थानेपरीतद्वैतनेनविज्ञानेनकिञ्चित्प्रयोजनमास्तिनस्तद्विज्ञानप्रतिबुद्धिर्किञ्चित्फलंश्रुपेतोना
 यतद्विज्ञानंफलवतःकस्यचिदंगमुपदिश्यते । ब्रह्मत्वनपापिअस्मिन्स्थानेअतःप्रबोधोस्मात्पस्मात्वात्मेवअस्मिन्
 नमतएवकारणान्नित्यवदस्मादात्मनःप्रबोधोस्मात्प्राप्तिकारेक्ष्यते । कुतएतदंगादित्यस्यप्रश्नस्यप्रतिबुद्धनावसरेपथा
 येऽहंविष्णुर्लिङ्गाद्युच्चरंतेवमेवास्मादात्मनःसर्वेप्राणाइत्यादिना । सतःआगम्यनविदुःसतःआगच्छामहइतिवादि
 कस्मानेपुंसिस्थानेषुकदाचिन्नाडीभ्यःप्रतिबुध्यते । कदाचित्तुरीततःकदाचिदात्मनःइत्यशिक्ष्यतातस्मादप्या
 त्मेवअस्मिन्स्थानमिति । सएवतुकर्मानुस्मृतिश्चविधिभ्यः । तस्याःपुनःसत्संपन्नोप्रतिबुध्यमानःकिंएवसत्संय
 त्तःसएवप्रतिबुध्यतेजसकोऽप्येतिचित्यतेतत्रप्राप्ततावदतिथमइति । कृतः । यदाहिनलराशौकश्चिजलविदुःप्रदि
 यतेजलराशिरेवसतदाभवतिपुनरुद्धरेणसएवजलविदुर्भवतीतिडःसंप्राप्तंनह्यस्यपरंरौकतमापन्नःसप्रसी
 दतिनसएवपुनरुक्तुमइति । तस्मात्सएवश्रोवात्मावाजीवाःप्रतिबुध्यतेइति । एवंप्राप्तमाहासएवबुजोवः
 तस्मात्स्वगतोपुनरुद्धतिनमः । तस्मात्कर्मानुस्मृतिविधिभ्यः । विभज्यहेतुर्दृष्टिपामिकमिशोपातुञ्जानदर्शनता

राम.
 १८

श. ५१ २१ २२ २४

म त क ळ हा ने पर मे स नि अ स्ता स्म ना जी व स्य सु पु त्र ज ण द ध र्म ४ ना डी पु री त हो ४ सु पु त्रौ य दि अ स्ता धि क र ए त न भ वे त न वि क त्प उ प न ये त न वे
 ना डी वा पु री त नि वा सु पु त्र स म पे ध
 जी व स्य अ स्ता धि रे के ले त र्थ १३ वे १

म

स

ना नि सं की र्ति ता नि ना ड्यः पु री त त ब्र ह्म नि त त्रा पि दार मा त्रं ना ड्यः पु री त त्वा व सौ व त्वे कं स त्रि क्तानां अपि वा ना ड्यः पु
 री त रू जी व स्य या ग्रा धार ए व भ व ति त त्रा स्य क र ण नि व र्त्त त इ ति न त्पु त्रा ष स वं ध मं त रे ण स्व त ए व जी व स्य धार का ष्ट
 त्म भ व ति ब्र ह्म वा य ति रे के ल स म हि प्र ति स त्वा त् ब्र ह्म धार त्म य स्य सु पु त्र नै वा धार धे य मे दा मि प्रा ये ण च त कं ध त
 हि ता दा त्मा मि प्रा ये ण प त्त्र आ ह स ता सो म्य त दा स रू प त्मो भ व ति स्व म पी तो भ व ती ति स्व श रे ना त्मा मि त ल य ते स रू प
 मा य त्र सु पु त्रो भ व ती स धीः अ पि च न क दा चि ज्जी व स्य ब्र ह्म ण स प त्रि ना सि स्वरू प स्या न पा यित्वा ता स्व प्र जा ग र
 त यो स रू पा धि संप र्क व श त्प रू पा प त्रि मि वा पे स त ड प श मा त् सु पु त्र स रू पा प त्रि वि व र्त्त ते अ त श्च उ उ ता व क्त्वा पा क र
 वि स ता संप र्क ते क दा चि त्र संप द्य त इ त्प यु क्तं अ पि च स्वी न वि क त्मा भ्यु प ग मे पि वि शे ष वि ज्ञा नो य श म त द तां तो व स
 धु स न क वि दि शि ष्य ते त त्र स ति र्थ य त्र स्ता व दे क हा त्र वि ज्ञा ना ती ति पु त्र त के न के वि ज्ञा ना या दि ति श्रु ते ना डी पु
 पु री त नि व श या न स न किं वि द वि ज्ञा ने का र णं श कं व क्तुं द वि ष य वा त य त्र वा त्प रि व स्य त्त्रा म्यं त र्थ दि ति श्रु ते न
 नु मे द वि ष य स्या प्प ति ह रा दि का र ण म वि ज्ञा ने स्या त् त्वा र मे व स्या त् या दि जी वः स्व तः प रि शि त्ता भ्यु प ग म्ये ता प र्था वि ष
 मि त्र प्र वा सी स गृ हा त्र प श्य ती ति न त्पु जी व स्य या धि व्य ति रे के ल प रि शि त्ता वि ष ते उ पा धि ग त मे वा ति ह रा का र ण म वि

वे ना व स रू प्या पि र
 नु पु री त त्वा व सौ व त्वे कं स त्रि क्तानां अपि वा ना ड्यः पु
 अ स्ता संप त्रु प श मा त्र ६
 नु पु री त त्वा व सौ व त्वे कं स त्रि क्तानां अपि वा ना ड्यः पु

१३
 १३

रनाही पुस्तुको भवति पुनस्तस्य मयि पन्नो लक्षिते न न तस्य ता मयि पन्नो ४ तस्मात्ता ५ प्रशने मेव नाडी सुखं सुखादिकी तनमिति ता सुखं

ग १

एव स १ वे २

शिम १

अवगत ४६

शत

१०

अल्लोको क

हिमं पासागरं गच्छति गतं गंगया भवति अपि व अत्र नो डाद्वारात्मकस्य ब्रह्मलोकमार्गस्य विवक्षितत्वात् नाडी सु
तर्था सुप्तिसंकीर्तना नाडी पुस्तुको भवति सुक्ता तत्र कश्चन पाप्मा स्थिता तिब्रवत्ताडी प्रशस्यति ब्रवीति चे पाप्मा स्थिता
वेहेतुं ते जसा हितं संपन्नो भवताति ते जसा नाडी गतेन पिता खेना भिद्यात्त करेणान बोध्या निषयाना नृत्त इत्यर्थः ॥ अत्र
वाते जसा इति ब्रह्मणा एवायं निर्दिष्टः ॥ अतः तरे ब्रह्मैव तेज एवेति तेना शब्दस्य ब्रह्मणि प्रपुक्तत्वात् ब्रह्मणा हितं संपन्नो भ
वति नाडीद्वारेण तत्तनक कश्चन पाप्मा स्थिता तर्था ब्रह्मसंपत्तिषु पाप्मा स्थिता भावे हेतुसमाधिगत सर्वपाप्मानो तो निर्वर्तते
पुस्तु पाप्मा त्वेषता दिशु तिभ्यः ॥ एवं व सति प्रदेशांतर प्राप्तेन ब्रह्मणा सुप्तिस्थानेनानुगतो नाडी नानेपां समा
श्रितो भवति तथा पुरीततोपि ब्रह्म प्रक्रियायां संकीर्तनात् २३ गुणमेव सुप्तिस्थानं विज्ञापयेत्त एषां तद् हृदय आकाश
साम्मिच्छे त इति हि हृदयाकाश सुप्तिस्थाने प्रकृत इदं व्यते पुरीतति शेत इति पुरीतदिति हृदय परिवेशनं व्यतेत
दंतर्वर्तिन्यपि हृदयाकाशशोना शक्यते पुरीतति शेत इति वक्तुं ॥ प्रकाशपरि
कारे वर्तते इति व्यते हृदयाकाशस्य ब्रह्मत्वे समाधिगतं दह २३ तरेभ्य इत्यत्र तथा नाडी पुरीतस्य पुष्ट्या पितृमि
प्रसवस्य पुरीतति कृत इत्येकवाक्ये पादानां दवगम्यते ॥ सत्या त्रयोश्व ब्राह्मत्वं प्रसिद्ध एवमेता सुप्तिपुत्रा एव सुप्तिस्था

समुद्र ५१

गम

११

३२

इति जेयि ह्रिपुरेवर्त

पुरीतसहितमेकसुप्तिस्थानं लं वल्लो विज्ञापयेत् ॥

सप्तमी निर्दिष्टे पिवतत्र वाक्पशेदप्यतो सति संप्रयनविडः सति संप्रयामह इति सर्वत्र विदुषु विज्ञानोपशमय द
 शासु पुंसन विशिष्यते तस्मादेकार्थत्वात् प्रादीनां विकल्पेन कदाचित् क्लृप्तस्त्वेन स्वायायापसम्यक्ती २० प्रसूतिपुते
 तद्भावात् प्रादीनां चैति तद्भाव इति तस्य प्रकृतस्य स्वप्रदृशेन स्वाभावः सुपुसमित्यर्थः नाडा सति वेति स
 उच्येनेता तना प्रादीनि स्वायायापेति न विकल्पेन तस्यार्थः ४३ तत्तु तत्तथा हि सर्वेषामेव नाद्यादीनां तत्र तत्र सुपु
 पिस्त्वनत्वे प्रपतेत वसम्वये संगृहीतं भवति विकल्पेन तेषां पक्षे बाधः स्यात् तत्रैकार्थत्वाद् विकल्पेना प्रादीनां त्रीणि
 यका हि वदितुं नैतु चाने न च विकल्पे निर्दिष्टमात्रेणैकार्थत्वे विकल्पेन प्राप्तं तानां नार्थसमुच्चयं यावत् क विभक्तिर्निर्दिष्ट त
 दर्शनात् प्राणादेशे तेषां केचित् इत्येवमादिषु तथैवापि नाडीषु पुरीतति प्रसूति च स्वपितृ सुपपद्यते स सुव्याख्या
 च शु तिसा सुतस्य भवति यदा सुतां स्त्वं न के वन पश्यति अथास्मिन् प्राण एवैक भावतीति च न नाडीनां प्राणस्य च सुपुसौ
 आवपति एव वा कपोपादानात् प्राणस्य वज्रसूत्रं समधिगतं प्राणानुगमादित्यत्रापि निरयेत्तां वनाडीः सु
 पिस्त्वनत्वेन आवपति असुतदानाडी सुतावतीति तत्रापि प्रदेशांतरप्रसिद्धस्य ब्रह्मणः प्रतिषेधानां नाडीद्वारेणात्र
 कल्पे वावतिष्ठत इति प्रतापतेन वैवमपि नाडीषु सप्तमा विरुध्यते नाडी निरपि ब्रह्मोपसर्पे सुत एव नाडीषु भवतीति नो

पु२

सु३

समु४

पु३

१३ श्लो० स० प० ए० ५० ना० ५१ नाम धि करणं तं वना ५२

शा. त.

म

१६

सप्रसक्तत्वात्पयताति नतस्मात्प्रवृत्तं सप्तत्वात्प्रिप्रां स्वपंजोतिषु विरोधात्तैववस्वरेखाद्यभावस्यदर्शि
 तत्वात्तात्तारितप्रभव वासना निर्मितत्वात्तु स्वप्रसक्तत्वात्तैववस्वरेखाद्यभावस्यदर्शि ॥
 तत्भावात्तात्तारितप्रभव वासना निर्मितत्वात्तु स्वप्रसक्तत्वात्तैववस्वरेखाद्यभावस्यदर्शि ॥
 तयोर्भावेति। क्वचित्कूपतेतपत्रेत सुप्तः समस्तः संप्रसन्नः स्वप्नं न विजानातीत्यसंदिग्धं डीपुसुप्तो भवतीति। अत्र
 नाडीरेकानुक्रमेण यतोतामिः प्रत्यवस्य पुरीततिशेत् इति। तथा न त्रं डीरेकानुक्रमेण यतोतामिः प्रत्यवस्य पुरीततिशेत् इति।
 भाः स्वप्नं न कचन पश्यति। अथास्मिन्नाण एवैकधा भवतीति। तथा न त्रपस्योत हृदपस्योत शसिमेतः
 त्वितथा सत्रासतासां सप्तदांतपत्रो भवति स्वमपीतो भवता। प्राप्तेनात्मना संपरिषक्तो न बल्यं किंचित्तेव
 नातरमिति वा त्रसंशयः। किमेतानि नाप्रादानि परस्य निरपेक्षाणि त्रानि सुप्तिस्तानि। आहोस्वित्
 स्मयेतु ये वं सुप्तिस्तानि मिति। किं तावत्प्राप्ता मित्रा नानि कुतः। एकार्थत्वात् न तेषां कार्यता क्वचित्परस्परार्थेन
 तदप्यते वा हियवादीनां। नाप्रादीनां च एकार्थत्वात् सुप्तो दृश्यते। नाडीपुसुप्तो भवति पुरीततिशेत् इति वं त्रसंशयः
 निरुद्धस्य तुल्यत्वात् ननु वं त्रसंशयः। मी नत्वात्। वात्परेषां हितत्रापतनेषां वा स उपर्युक्ततासां हा
 मत्रापतने मत्तु प्राणमेवाप्यपतति प्राणशब्दे न तत्र प्रवृत्तस्य सत् पादानां त्रापतने वसंशयः।

न सति सप्तमि विदेशो दृश्यते सत्ता सौम्यतदा संप्रवृत्तं भवतीति नैव तत्र ॥ ३५ ॥
 अथ २

ही श्रुतादेतोरस्य जीवस्य वैमोक्षो भवति ॥ ईश्वरस्वरूपा परिहृता नाहु वंधः ॥ तत्स्वरूपपरिहृता ननु मोक्षः ॥ तथा च श्रुतिः ॥ तात्वादे
 वं सर्वपाशापहानिः क्षीणो ॥ केनैतज्जन्म मृत्यु महीति ॥ तस्मात्तस्मिन्मिथ्यानात् तत्तत्तायं देहमेतदेति श्रुत्यैव केवलं प्राप्तकाम इत्येव
 मग्रादेहयोगाद्वासापि कस्मात्पुनर्जन्म ॥ परमात्मा शेषं सत्सिद्धिरुक्तं तज्ञाने श्रुत्यैव भवति ॥ पुनस्तु ज्ञाने श्रुत्यैव यासि रस्तेत
 त्वाविष्कृतिगोप्तवद्दहनप्रकाशयोरिति उच्यते ॥ सत्यमेवमेतत् ॥ साधितुं जीवस्य ज्ञाने श्रुत्यैव तिरोभावो देहयोगात्तदेहेति
 यमनोबुद्धि विषयवेदनादियोगाद्भवति ॥ अस्मिन्नात्रोपमापथा मेद्देहनप्रकाशनं संयत्नस्याप्यरागात्तत्त्वद्देहनप्रका
 शेनेतिरोभवत् ॥ यथा वा भस्मरूपस्यैवमविद्याप्रत्युपस्थापितनामरूपदेहाद्युपाधियोगात्तदविवेकभ्रमद्वेता जीव
 स्य ज्ञाने श्रुत्यैव तिरोभावः ॥ ईश्वरदेजावे श्वरैरन्यत्वांशकावावृत्तयः ॥ तन्न न्यएव जीव ईश्वरादस्तुतिरुक्तं तज्ञाने श्रुत्यैव त्वाकि
 देहयोगकल्मषानि तु च्यते ॥ तत्त्वत्पुंजीवस्य श्रुतादुपपद्यते ॥ सैदेव ते दत्ते तु पत्रस्यानेन ज्ञानेनात्मना उ प्रविश्य त्याग्य
 देन जीवस्य परामर्शात्तत्संसारमात्मना तत्त्वमसि श्रुत्यैव केतो जीवस्य परिश्रुतिः श्रुत्यैव त्वाश्रितो न न्यएव श्रुतात्त जीवस्य
 देहयोगातिरोहितज्ञाने श्रुत्यैव भवति ॥ अतश्च न तां कल्मषी जीवस्य स्वप्ने रथादिसिद्धिर्ब्रह्मदेवदिव्यतां कल्मषी
 स्वप्ने सृष्टिसिद्धिः स्यात् ॥ नैवानिहं कश्चिन्मत्प्रपश्यता ॥ न हि कश्चिदनिहं सकल्पयता ॥ पशुनरुक्ता जीव गतिरदेश श्रुतिः

विषयमात्रमत्र
 नास्ति यद्देहात्
 तस्मात्तस्मिन्मिथ्यानात्
 तत्तत्तायं देहमेतदेति

शा. न. १
१५

न ४

सु ६

कपशेषेण तदेव मुक्तं तद्वैति जीवना वं व्यावर्तय ब्रह्म भाव उपदिश्यते। तत्त्वमसीत्यादिवत्तादृतिन ब्रह्म प्रकरं वि
रुध्यते। न वा स्मानि। स्वप्ने प्रपञ्चयापारः प्रतिष्ठिष्यते। तस्य सर्वेश्वरत्वात् सर्वो ह्यवस्था स्वधिसोऽहो यत्नेन वा
रमार्थिकस्तु नायं संशयः सगो विपदादि सर्गवद्विपदावस्थितिपाघतो न व विपदादि सर्गस्यार्थसंति क सत्त्वम
सि। प्रतिपादितं हि तदन्त्यवमं भगवत् शब्दादिभ्य इत्यत्र स मस्तस्य प्रपञ्चस्य माया मात्रत्वं प्राक्तु ब्रह्मासत्त्वं
नाद्विपदादि प्रपञ्चो वा वै स्थिः ~~तदन्त्यवमं भगवत् शब्दादिभ्य इत्यत्र स मस्तस्य प्रपञ्चस्य माया मात्रत्वं प्राक्तु ब्रह्मासत्त्वं~~
वैशेषिकमिदं संध्यस्य माया मात्रत्वं उदितं ॥ परमिध्याना नुतिरो हितं ततो ~~तस्य~~ बंधविपर्ययो ॥ अथापि स्यात्ताम्र
स्येव तावदात्मनां शो जावो गे रिव विष्णु लिंगः। तत्रैवं सति यथा हि विष्णु लिंगयोः समाने दहन प्रकाश न शक्ती भवता एव
जावैश्वर्येण ज्ञानेनैश्वर्यशक्ता ततश्च जावैश्वर्यवशात् सर्वकलिका स्वप्ने रथा हि विष्णु ताति। अत्राद्यतो सत्यपि जावैश्वर्येण
रेशाभावे प्रसङ्गे मेव जावैश्वर्यविपरीत धर्मत्वं किं पुनर्जावैश्वर्यम्। समान धर्मत्वं नास्ते व। न तास्तौ वा विद्यमानम्
पि उत तिरो हितमविद्यादिव्यवधानात्। तत्पुनस्तिरो हितं सत्यमेवैश्वर्यमपि ध्यापतो यतमान सजंते विधूत धां तस्य निमित्त
तिरस्ते तस्यैव दृक्शक्तिरोपाधिविषादी श्वरप्रसादात् सति इत्थं विदेवा विभवति न स्वभावत एव सर्वे भोजं तूना कृतः। ततो

स्ये ३

कस्य १

सृष्टिः ४

राम.

१५

स्वप्रेरितजीवित्वावेद्यत इति श्रावयति आवृत्तेव स प्राध्यायविदः। उंजगरो ह्यणो निस्रप्रेषन्याति। खरपा नादीत्य
 धन्यानीति। अदेवता इत्यविशेषनिमित्ताश्रये के निस्वप्नाः सत्यार्थगतिनो भवतीति मयं तां तत्रापि भवतनामसूच्य
 मानस्य वस्तुनः सत्यत्वं सूचकस्य तु स्त्रीदर्शनादेर्भवत्वेन तेषां बाध्यमानत्वादित्यभिप्रायः। तस्मादुपपन्नस्वप्नमायामा
 त्रत्वे। यदुक्तमाह हीति। तदेवं सति भाक्तव्याख्यातव्या। यथा लांगलंगवादी नुदहतीति निमित्तमात्रत्वादे व संव्यतो न
 तु प्रत्यक्षमेव लांगलंगवादी नुदहति। एवं निमित्तमात्रत्वात् सुप्ता रथादी नुजतो सहिकर्त्तृति चोच्यते। ननु प्रत्यक्षमेव
 लांगलंगवादी नुदहति। एवं निमित्तमात्रत्वात् सुप्ता रथादी नुजतो निमित्तमात्रत्वात् सादिदर्शनात् निमित्तभूतयोः ज-य
 सुकृतोद्धृतयोः कर्त्तृत्वेन निवृत्तव्या अपि वा जागरिते विषये द्विपसंयोगादादित्यादिर्भूति किरास्त्वं स्वयं ज्योतिषु दु
 विवेचनमिति तद्विवेचनाय सप्रउपन्यस्तः। तत्र यदि रथादि सृष्टिवचनं श्रुत्या नीयते स्वयं ज्योतिषु न नितीति स्पष्टं त
 स्मादथायमाववचनं श्रुत्यारथादिसृष्टिवचनं तु भूतेति व्याख्येयं। एतेन निमीलप्रवणं व्याख्यातं। यदपुनः प्रा
 त्मेनेन निमीतारमामनेतीति तदप्यसत्। श्रुतरे स्वयं विदित्यस्वयं निमीपस्वेन भासास्वेन ज्योतिषा प्रस्वपिताति जीव
 व्यापारप्रवणत्वाद् इहापि य एषु सुषेपु जोगतीति प्रसिद्धानुवादाज्जीवकायं कामानां निमीतां सकीर्त्तते तस्य तु वा
 ज्योति ५

ज-य
 आत्मनः

निमीलं तु त्वितिः न काव हारि को स त्रि रं किं तु न तु ल्या ३

१ नात्र दृश्यादीनां दृशंते हस्तुता दृशे

इत्यादि दृश्येन आरंभेति यो हि विसंख्येन शरीरे न तेन प्रयोऽर्जुन करोति स बहिर्भवति ३

५ करणानि तस्मिन्

शा. २१

१४

म

तं राशिं स्वप्ने यत्पुनः तन्नाम तथामृतान्येव भवन्ति परिष्ठावन्त्येव तेषां प्रदुष्टं तत्तमर्थमाकलयेत। दृश्येति च श्रुतिरत
रेव देहे ह्येव प्राप्ते तत्रैतस्वप्नं याचरतीत्युक्तं। क्रमस्यैव शरीरे यथा कामपरिवर्तन इति। अतश्च श्रुत्युपपत्तिविरोधादहि
कुलाय श्रुतिर्गोणी व्याख्यातव्या। बहिरिव शरीराद्व्यतीति। स्थितिगतिप्रत्ययभेदोपेक्षं वसतिविप्रलम्भ एवाभ्युपगम
व्यः। कालविमोक्षोऽपि वस्तुमेव भवति। रज्ज्यां सृष्टौ वा सरंभा विधेर्मन्यते। तथा गुरुत्वात् तत्र विनिश्चयमेकदा विदुः
वर्षेष्टमानति बाहयति। निमित्तान्यपि वस्तुमेव बुद्धयेकं। एवोचितानि विधेते। कैरेण पसंहरादिना स्पर्शा
दिप्रहृष्टं। एवमेव च दृश्यानि संति। तथा दिनिर्वर्तनेऽपि कुतोऽस्य निमेषमात्रेण सामर्थ्यादकृतिर्वा बाध्यते
चेतेरथा दयः स्वप्रदृशः। प्रबोधे स्वप्रख्ये चैते सुलभ बाधामं ह्येन न मनुष्यः। संसृष्टो मनुष्यो मिति वनिष्कृतं। य
होच वदन्तः। स्पष्टवाभावं रथादीनां स्वप्ने श्रावयति शास्त्रं। न तत्र रथानरथयोगात् तदप्येव नो भवतीत्यादि। तस्मा
त्सायामात्रं स्वप्रदर्शितं। मूलकश्च हि श्रुतेरावृत्तते चतुर्द्विः। मायामात्रत्वात् तद्वि न कश्चिदस्वप्ने परमार्थगंध इति
नेत्युच्यते। मूलकश्च हि स्वप्नाभावति भविष्यतोऽसाधत्ताधुनोः। तथा हि श्रुयते। पदाकर्मसुकांक्षे। स्थित्यस्वप्ने। राम
पश्यति सृष्टित्वजोनीपातस्मिन् स्वप्ने निदर्शन इति। तथा पुरुषं ह्यसृष्टं दत्तं पश्यति। तद्वदंतीति वमादिभिः

वृत्तिः। आदीत योऽर्जुन विचारदर्शनान्तरं भ्रामिनि कदाचिन्मन्त्रे निधिरित ३५
३५

१४

रहदेशव्यवहिते देशे स्वप्रवृत्तदित्यर्थः ८७

ले

रक्षादोषान्नः वक्ष्यामि
निगति ८७

खत्वा ऊर्जागरितदेशे वास्येव इति या निवृत्ता प्रवृत्तानि सुप्त इति। स्वप्रजागरितयोः समानन्यायतं प्रावयति।
स्मात्तथा रूपैव संध्योः सृष्टिरिति। एवं प्राप्ते प्रसाहः ॥ माया मात्रा त्रिका स्येनानामिव क्लृप्त रूपं तात्तुशब्दः पञ्च व्याव
र्त्यति नैतदस्ति यदुक्तं संध्योः सृष्टिः। या माया त्रिका तिमायेव संध्योः सृष्टिः परमा र्थगंधो यस्ति। कुतः। का स्येनानामि
व्यक्तस्वरूपत्वात्। न हि का स्येन परमार्थवस्तु धर्मेणामिव्यक्त स्वरूपः स्वप्नः। किपुनरत्र का स्येनमि प्रेतदेशका
लनिमित्तसंयतिः। अबाधश्च। न हि परमार्थवस्तु विषयाणि देशकालनिमित्ता बाधश्च स्वप्ने संभाव्यते न तावत्स्व
प्ने रथादीनामुचितो देशः संभवति। न हि संवृते देहदेशे रथादयो व का शलभेरव्याप्यते तत्र बहिर्देहात् स्वप्ने इत्यतिदे
शात्तेरित्येव प्रवृत्तत्वादर्शयति वस्तुतिर्बहिर्देहात् स्वप्ने बहिः कलायां श्रित्वा स ईयते मृतो यत्र काममिति। स्थितिगति
प्रत्ययभेदश्च नानि। कृते जंतोः समं जस्य मशु वीतेति नैतु व्यते। न हि सुप्तस्य जंतोः क्षणमात्रेण जन्तु शान्तरिते दे
शे। यद्येते पश्येनुवतः। सामर्थ्यसंभाव्यते। कचिच्च प्रसागमनवर्जितं स्वप्ने प्रावयति कुरुषुहमयशयानो निद्रया मिह
तस्वप्ने प्रचालानामिगतश्च मिश्रति बुद्धेति। देहोऽप्येतापि बालेषु प्रतिबुध्यते। तान्तावमिगत इति। उक्तं च
तु प्रतिबुध्यते। येन कापदेहे न देशांतरमशु वीते मम्यते तन्मन्ये पाश्र्वस्काः शयनदेशे एव प्रवृत्तिः। यथा भूतानि जायंते देशे

वि३
मंत्रशायनः स्थितः ८७

दस्त ५
पृ३

की वा ७२

न

त

पिब्रीत्यादिनात्मनवित्तमर्हति। तद्विकल्पप्रकरणानधिष्ठितोऽद्यतेनैवमिहवैशेषिककश्चिदधिकारोक्तिः। अतश्च
 दुष्कृतसंवलितानामनुशयिनां ब्रीत्यादिसंश्लेषमात्रतद्वावदुपचर्यते। रेतःसिद्धिमात्रेण। इतश्च ब्रीत्यादिसं
 श्लेषमात्रेणैव। पकाराणां ब्रीत्यादिभावस्यानंतरमनुशयितारेतःसिद्धौव आग्रायतोपोपोसन्नमत्तियारेतःसि
 द्धितिरूपएवभवतीति। नचात्रमुख्योरेतःसिद्धौवःसंभवति। विरजातोहिप्राप्तोवनेरेतःसिद्धवतिकथ
 मिकानुपचरितेद्रावमद्यमानात्रात्र गतोऽनुशयीप्रतिपद्येततत्रतावदवश्यमेतःसिद्धिमात्रेणैवरेतःसिद्धौवोऽप्यु
 पगतव्यः। तद्द्राद्यादिभावोपि ब्रीत्यादियोगएवेत्यविरोधः॥॥ यानेःशरीरांश्चरेतःसिद्धौवस्यानेत्रंयाने
 निचिक्तेरेतसियोनेरधि शरीरमनुशयिनामनुशयफलसंप्रयोगायजापतइत्याहशास्त्रेणैवरेतःसिद्धौवोऽप्यु
 इत्यादितस्मादथवगम्यतेनावरोदे ब्रीत्यादिभावोवसरेतकुरी मेवमुख्येद्रावितंभवतीति। तस्माद्दी
 त्यादिसंश्लेषमात्रमनुशयिनां तज्जन्मतिरिति सिद्धं॥॥ इति शरीरके मांसाभाष्यशंकरभगवत्पादकृतोक्तौ
 पाश्चात्त्यप्रथमांकादः॥॥ सद्योऽपि हि हि। अतिक्रान्ते पादेयं चाग्निविद्यामुदाहृत्य जीवस्य संसाराति
 प्रमेदः प्रपचितः। इदानीं तु तस्यैवावस्थानेदः प्रपद्यते। इदमात्मनंति। सप्रत्र स्वपितृत्वं पश्यन्ततत्र

शा. त. १

११ ५

पिनामन्याधिष्ठितेषु ब्राह्मणदिषु भवति। एतेन जनेषु स्वार्थं प्रति क्रियाया उपमोगस्त्वनत्वं स्थावरभावस्यान
वेषपुपमोगस्त्वनत्वं स्थावरभावस्यावजानामहे। भवत्येवैतन्नामपुपसामर्थ्येन स्थावरभावसु
पगतानामेत उपमोगस्त्वनत्वं सस्त्वरो हेतोः। नुशपिनो न स्थावरभावं उपभुंजत इत्यावस्महे॥ अमु
इमिति वेत्त शब्दात् यत्पुनस्तुकायमुद्दिष्टादियोगादमुद्गमाधारे कर्म तस्या निष्ठमपि फलमवकल्पत इ
ति। अतो मुख्यमेवावुशपिना ब्राह्मणदिजन्मासु। तत्र गोपी कल्पनानाधिक्येति। तत्परिहृत्य तेनाशास्त्रे
तुलादुर्मा कर्म विद्वानस्या अर्थधर्मो यमधर्म इति शास्त्रमेव ज्ञाने कारणं। अतो द्वियत्वात् तयोः अनियतदगु
कालानिमित्तत्वाच्च। यस्मिन् देशे काले निमित्तवर्णधर्मो नुष्ठीपते स एव देशकालनिमित्तान्तरधर्मो भवति तेन
शास्त्रादौ धर्मो धर्मविषयज्ञानेकस्य विदस्ति शास्त्राच्चर्हि सानुप्रहाया तमेको ज्योतिर्धर्मो धर्मस्य वधारिते। स
कथममुद्गुतिशक्यते वक्तुं न हि साद्रूतानीति शास्त्रमेव भूतविषयहिंसा मधर्म इत्यवगमयति। किं तदु राम
सर्गस्तु सः। अपवादो ग्रीष्मो मायं पशुमालभे तदिति। उत्सर्गपवादयोश्च व्यवस्थितविषयत्वं। सा हि मुद्वेद
कर्ममिष्टे शुश्रूषमानत्वात्। अनिष्टमानत्वाच्च। न तस्य प्रतिरूपफलजाति स्थावरत्वं। न च शास्त्रजन्मवद

रा.ल.
११

२१२

तम

नंतरे

का.५२

२१

तापतिरेकाकाशादिभावस्तुपचयति॥ नातिचिरेणविशेषात्तात्राकाशादिप्रतिपत्तौ प्राक्क्रीत्यादिप्रतिपत्तेर्भवति
वि० यः॥ किं दीर्घदीर्घकालं पूर्वसादृश्येनावस्थायात्र सादृश्यं गच्छति॥ उतात्यमल्यमिति॥ तत्रानियमः॥ नियमकारि
णः॥ शास्त्रस्याभावादिति॥ एवं प्राप्त इदमाहानाति॥ चिरेणेति॥ अत्यमल्यं साकाशादिभावेनावस्था यवर्षधाराभिः सहेमा
उवमापतंति॥ कुत एतत्॥ विशेषदर्शनात्तानथाहि॥ ब्रीत्यादिभावापत्तं रविशिनद्धि अतो वैखल्यदुर्निः प्रपत० रमितित
कारकः॥ दृष्ट्या प्रक्रियायां लुप्तमंतवः॥ उर्निः प्रपतंरं दुर्निः मतरं दुःखतरमस्माद्दीत्यादिभावेनः सरलं भवती
त्यर्थः॥ तत्र उर्निः प्रपतनं दर्शयन् पूर्वेषु सखेति॥ प्रपतने दर्शयति॥ सुखदुःखता विशेषश्चांयनिः प्रपतनस्य
कालात्यवदीर्घत्वनिमित्तः॥ तस्मिन्नवधो शरीरानिष्यते रूपमोर्गसंभवात् तस्माद्दीत्यादिभावापत्तेः प्राप्तेत्यनेवका
लेनावरोहः स्यादिति॥ ॥ अस्यापि चित्ते पूर्ववदमित्यापत्ता॥ तस्मिन्नेवावरोहे प्रवर्षणानंतरं प० ते॥ तद्दृष्टी हि यदा
उषधि वतसतयस्तिलमाषादिति जायत इति॥ तत्र संशयः॥ किं तस्मिन्नवधो स्थावराणां पत्राः स्थावरसुखदुःखमा
जो नुशयिना भवन्ति॥ अहो॥ स्विन्नत्रांतरावधिते पुष्पावरशरारेषु संशयमात्रं गच्छतीति॥ किं तावदापि
स्वावजासापत्रासुखदुःखमाजो नुशयिना भवन्तीति॥ कुत एतत्॥ जने मुखार्थं पपत्तेः॥ स्थावराभावस्य वस्तुति

२२

लो१

द्य४

पत्रवत्कृत्वा वत्स

राम०

११

तदेतन्मतिपद्यते किंवाकाशादिसाम्प्रति न ज्ञायते न च आकाशदित्येवमेव ५

नृ० भवति ३

म

श

ए

यसंग्रहः कृतः प्रत्येकतः ॥ ७ ॥ योरपि स्वेदोद्भिज्जयोर्भस्मदकोद्देदप्रभवत्तत्पुत्र्यत्वात् स्वरौद्देदं विलक्षणं जगामो
द्देदइत्यत्र स्वेदोद्भिज्जयोर्भस्मदवादइत्यविरोधः ॥ समावापत्तिरुपपत्तेः ॥ इष्टादिकारिणां च द्रमसमाहृतमित्या
वत्तत्पुत्र्यत्वात्ततः सावश्यावरोहतीत्युक्तं अथावरोहप्रकारं परीक्ष्यते तत्र यमवरोहश्रुतिं अथेतमेवाधानं
नानिर्वर्तते यथेतमाकाशमाकाशाद्वायुर्भूत्वाधूमोभवति धूमो भूत्वाधूमोभवति धूमो भूत्वाधूमोभवति धूमो
त्वाप्रवर्धताति तत्र संशयः किमाकाशदित्त्वरूपमेव प्रतिपद्येत इति ॥ उक्तं ॥ एवं हि श्रुतिर्भवति इतरथा लक्षणाया
ताश्रुतिर्लक्षणाविषयेव श्रुतिर्नीयानलक्षणातिथ्याववायुर्भूत्वाधूमोभवतीति वमादीन् च श्रुतिस्वरूपापत्ताव
वकलंते तस्मादाकाशदित्त्वरूपापत्तिरिति ॥ एवं प्राप्ते रूमा आकाशदिसाम्प्रतिपद्येत इति चेदमंडले पश्य
शरीरमुपयोगार्थमाख्यात उपयोगक्षये सति प्रविलीयमानं स रूमाकाशसंभवेति ततो काये विश्रमेति ततो ध
मादिभिर्भवेति इति चेत् उच्यते यथेतमाकाशमाकाशाद्वायुर्भूत्वाधूमोभवति धूमो भूत्वाधूमोभवति धूमो भूत्वाधूमोभवति धूमो
तेन तत्पुत्र्यत्वात्ततः सावश्यावरोहतीत्युक्तं अथावरोहप्रकारं परीक्ष्यते तत्र यमवरोहश्रुतिं अथेतमेवाधानं
नानिर्वर्तते यथेतमाकाशमाकाशाद्वायुर्भूत्वाधूमोभवति धूमो भूत्वाधूमोभवति धूमो भूत्वाधूमोभवति धूमो

अ० ३२

सोता भये ४ नकाशा ५ तमो द्वीप ६ वा सफरत इत्यन्तः
६ नारका

६ वारकाजस्याप्येव दर्शितं नरेत ४ स्वविभिनं नदी लोचनं नतं जगत् ॥ १ ॥

२५३

धृष्ट धृष्टो ज्ञेयः सादृश्यः

श.न.

[illegible]

सिद्धिगणपतस्तुतिः

पानत शक्ति संप
ल?

58

四

90

न प्रतिपत्तः पितृयाराः यथाः कीर्तिताः प्रक्रियांतयोः यो नृकृतरणवेति श्रुता एतदुक्तं भवति न विद्या साधने
 न देवयाने पथ्यधिकृतानां विकर्मणा पितृयाराणो मेव ह्यंजंतुलक्षणाः स ह्यदावर्तीरुता पयथा भवतीति तस्मा
 दपि नात्रिष्टादिकारिभिः श्रुताः प्राप्यते। स्यादेतत्तातेपि चंद्रविंशमासस्य ततो रस्य ह्यंजंतुल प्रतिपत्त इति। तदपि
 नास्ति। आराह नर्थक्यता अपि च सर्वेषु प्रयत्नैः चंद्रमासं प्राप्नुवस्व सौ लोकः प्रपद्यः संप्रयतेति। अतः प्रश्रुतिरुदं प्रति
 वचनं प्रसज्यते। तथा हि प्रतिवचनं शतं यथा सौ लोको न संप्रयते। अवरोहाम्युपमाद संप्रयते पपत्तिरिति चेत्। नाश्रु
 तताता सत्यमवरोहादप्यसंप्रयते। श्रुतिस्तु तीयस्कान संकारिनेनां संप्रयते दृश्यते। एतत्तु तीयस्कानेते
 नासौ लोको न संप्रयति तेना तारोहादेकां संप्रयति युक्ते। अत्रो रस्यष्टादिकारिष्वपि विग्रहे सति तृतीयस्काने
 त्वा नर्थक्यं प्रसंगात्। तु चंद्रमासं तारो यवाका प्रभवो मशेषमनां का मुक्तिरिति। एवं सत्यधिकृता
 पेक्षः शाखातरीयवाके सर्वे शब्दावतिष्ठते ये वै के वाधिकृताः अस्माद्देवाका संयति चंद्रमसं भवेते सर्वं गच्छतीति। य
 तु तस्माद्देहलोभो यपत्रपे सर्वे चंद्रमसं गंतुमर्हति। पंचम्यामाहुता विद्याहुति संख्या नियमादिति। तत्प्रसूचते॥ नट
 तीयेतथोपलब्धे॥ नटतीयेस्कानेदेहलोभायपचसंख्या नियममाहुतानां मादत्तं॥ कुतस्तथोपलब्धे॥ तथा हि।

तिर्लौकिकाणां च ते धर्मवत्तरेषामहातेति आचारो विवर्धर्मविशेष इत्यपदेशात् कर्मवरणायां कीदृशाप
 रिवाजैर्न्यायेनाप्युपपद्यते तस्माद्रमणीयचरणाः प्रशस्तकर्मणाः कस्यचरणा निन्दितकर्मणा इति
 त्रयम् ॥ अतिरिक्तकारिणामपि च अतः इष्टादिकारिणां च द्रमसंगच्छतीत्युक्तं येन तरे अनिष्टादिकारिणस्तपि किंच द्रमसं
 गच्छत्युत नाच्छतीति चिन्तयेत् तत्र तावदाह इष्टादिकारिणा एव च द्रमसंगच्छतीत्येतन्न कस्मात्तापतेः अनिष्टादिकारिणाम
 पि च द्रमसंगच्छतीत्येतन्न शब्दतथा स्य विशेषणकोपीत किन्नासमाप्तं नति। ये वै केवास्मात्प्रयतिव द्रमवतैर्वाकुं लोकान्
 तीतिदिहारेभोपिव पुनराजायमानानां तरेण च द्रमसि मव कल्मेताप्येव विस्माद्वतिसंख्या नियमात् तस्मात्सर्वं म्यामकु
 एव च द्रमसमासीदेषु ॥ इष्टादिकारिणामितरेषां च समागतित्वेनैव पुत्रमिति चेत् ॥ तद्विषयं च द्रमसंगच्छतीति भोगाभावा
 तां सपमेनेव नुस्येतरणमारोहरोहोत इति दर्शनात् ॥ तु शब्दः पक्षमावर्धयति नेतदास्ति सर्वं द्रमसंगच्छतीति भोगायेव
 चेद्विरोहणं न निश्चयात्तनापि च तेनायेव भोगश्चातिष्ठाकारिणां च द्रमसि नास्तीत्युक्तं तस्मादिष्टादिकारिणा एव च
 द्रमसमारोहं तितेतरेण सपमेनेपमात्रयमवगाह्य स्वद्विस्तानुरूपोपासीयातनाग्रदुम यपुनरेवेमेलाके प्रत्यवरो
 इति ॥ एवमेतौ तेषामारोहावरोहो भवतः ॥ अतः ॥ तद्विदर्शनात् ॥ तद्विषयमवचनरूपाशु ति ॥ एवमनिष्टादिकारि
 नापि च तेषां सवैव यथावच्छिद्वक्ष्यमाणो हतिपुष्पाकलोकायानामानि प्रकोजने ३ सः प्रयता

क
 हा
 ती

कोर

र ३ पा १

शी.त.
८

तत्राणि न स्माञ्चरणात् योन्या यन्निष्पन्ते नीतुशेषा सिद्धिरिति चेत् तत्रैव दोषः यतो नुशयो यत्तत्तया ये वै पा
नरसा श्रुतिरितिका स्यान्निर्वाणो मन्यते। **आनर्थक्यमिति चेन्न तदप्येव तत्वात्**॥ स्यादेतत्। कस्मात्पुनश्च
रणाशयेन शीलं विहाय लाक्षणिको नुशयः प्रसाप्यते। ननु शीलं स्यात्तत्रैव शीलं विहितं प्रतिपि
समाधिसाधुरूपस्य सुभासुभया न्यापतिः पुनर्भवविषयि। **अत्र शयचशालस्यापि किंचित्सलमभ्युपगते**
वा। अत्र न्यास्यानर्थक्यमेव शालस्य प्रसज्यते तेति चेत्॥ तेषां दाया। कुतः दपे चत्वात् इष्टादिहिकर्मजा
तं च रणापेक्षेन हि सदाचारहीनः कश्चिदधिकृतः स्यात्। **आचारहीनतपुनेति चेदप्यदिष्टमिति**॥ **पुनश्च** यत्त
याचारस्य नातर्थक्यं। इष्टादौ हि कर्मजाते फलमाश्रमाणे तपे ह्येव वास्तवैव केचिदतिशयमारस्यतो कर्मव्रत
वार्थकारीति श्रुतिस्मृतिप्रसिद्धिः। तस्मादुक्तं वैशालोपलक्षितं। ननु शयभूते योन्या यत्तौ कारणमिति का स्यान्निर्वाणो
न हि कर्मणि संभवति शीलं। योन्या यन्निष्पन्ता। न हि पश्चात्पलायितुं पारयमाणो जानुभ्यां रंहितुं मर्दनीति
कृतं कृतं एवेति वादः। वादरिस्तावार्थः। कृतं कृतं कृतं एव चरणा शयेन प्रसाप्यते इति मन्यते। चरणमनुष्ठा
नं कर्मैव नार्थं तत्रैव विशेषणं कर्ममात्रे चरति। प्रपुज्यमाना दृश्यते। पाहीष्टादिलक्षणा पुण्यं कर्म करे

तु ३ था ल्य १

६५

न
राम
८

समानेपिसंनिधाने **सूत्रं** रूपमभिव्यक्तं **स्मिन्** ह्येवं प्रापत्तां समानेप्यनारब्धफलस्य कर्मजातस्य प्रा
प्तवसरत्वे बलवत्कर्मणो वृत्तिमुद्रावयति न दुर्बलस्येति तस्माच्च तिस्रस्तिन्यायविरोधादस्मिन्नाप्यम
शेषकर्मप्रिव्यक्त्यभ्युपगमः शेषकर्मसद्भावेति मीमांसकप्रसंग इत्ययमप्युक्त्यानेसंभ्रमः सम्यग्दर्शनाद
शेषकर्मज्ञाप्यते तस्मात्स्थितमेतदनुशयवत्तावरोहतीति ते चावरोहतो यथेतमने वंवावरोहति
पथेतमिति पथागतमित्यर्थः अनेवमिति तद्विपर्ययोऽप्यर्थः ॥ धर्माकारायाः पितृपाता धर्मपातयोर्व
रोहे संकीर्तनाद्यर्थे तदनुशयथागतमिति प्रतीयते रात्र्याद्यसंकीर्तनादध्याह्नपसखातावविपर्ययोऽपि
तीक्ष्णोक्त्या दिति चेन्नोपलक्षणापेक्षितं **कास्तीति** अथापि स्यात् प्राप्नुतिरनुशयसद्भावप्रतिपादनायोरा
हतातम्यइहमणीयचरणा इति साखलुचरणाद्येन्यापत्तिर्दृश्यति तानुशयात् अन्यचरणमन्यानुशयः
चरणोचारेणमाचारः शास्त्रमित्यनर्थत्वं तत्रानुशयः सुपुत्रफलात्कर्मणोतिरिक्तकर्मोपि प्रेताश्च
तिष्ठुकर्मचरणोभेदेन व्यपदिशति यथा कारेपथाचारेतथाभवतीति यान्यनवधानिकर्मणिता
निरूपितव्यानि **नो** इतराणि यान्यस्माकं उचरितानि तानि त्वयोपास्यानीति चेन्नो

शा. नृ.

६ ल्य न त

लस्यस्युद्वानुपपत्तिरिति न तानावृत्तत्वसामान्येन तासं तरोपमोपफलमप्यनेकैर्मैकस्मिन्प्रापरोप
 गपत अभिव्यक्तसंदेकजातिमारभत इति शक्यं वक्तुं प्रतिनिधित्वफलत्वविरोधात्तात्परिकस्यचित्तु मीमांसाप
 राभिव्यक्तिः कस्यचिदुच्छेद इति शक्यं वक्तुं। एका तिकफलत्वविरोधात्तात्परिप्राप्यत्वादिभिर्हेतुर्विना
 के निबद्धं कसीं तरस्यचिरम वस्तुनंदं शयति। कदाचि सुकृतं कर्म कृतं मि वतिष्ठति। मज्जमानस्य संसार
 यावदुत्थादिसुव्यत इत्येवजातायिका। यदि ह्यस्मन्मनारुफलकमेकस्मिन्प्रापरोपमिव्यक्तसंदेकजातिमा
 रभते तस्मिन् नरकतिग्यो निश्चयकारानवगमात् धर्मा धर्मा नुत्पत्तौ निमित्ताभावात् तत्र राजातिरुपपद्ये
 तत्र ह्यहत्तादीनावेकस्य कर्मलोते कजन्म निमित्तत्वं सम्यग्माणमुपरुध्येतानवधर्मा धर्मि योः स्वरू
 पफलसाधनादिसमधिगमेशास्त्रादतिरिक्तकारण शक्यं संभावयितुं। न च ह्यफलस्य क
 र्माकारिणी देः प्रायणमपि व्यज्जकं संवेतीत्यपि का इयं प्रायणास्यापि व्यज्जकत्वकल्मना। प्रदीपोप
 न्यासोपिकर्म वलावलप्रदर्शनेनैव प्रतिनीतः स्थूलसूक्ष्मरूपाभिव्यक्तिवच्च दृष्टव्यापथा हि प्रदीपः ॥ ७ ॥

कि

सर्वकर्मभोग
योग्यताति

रानं

॥ ७ ॥

व ५

भ २

८ ३

तदा मरणादन्तरात् सर्वं नरकतिग्यो निश्चयकारिण्युम ज्ञेयं काचि ज्ञातिरह्यन्तावस्थां ज्ञातो सर्वज्ञो न स सर्वकर्मक्षयात् कर्मनिधिकारेण वा कपुण्यवोरनुस
 रावत्ते तस्मात्तत्त्वज्ञानेन तासां भावेनाज्ञानेन तासां भावाद्दमेमुं तन्न तन्न तन्ना ५ नैवेद्यमवस्थास्मादिति भावः ५

वंचितेपांनस्वर्गफेस्येष्टादेः कर्मणोभांशुत्तुसारिस्नेहवदेकदेशेनु वर्त्तमानोनुशयइति। यदि हि येनसुकृतेन
कर्मणोष्टादिनास्वर्गमन्त्रस्त्वस्त्वैवकश्चिदेकदेशेनुशयकल्पेताततोरप्रणापएवेकोनुशयस्यान्विपरीतः
त्रयमनुशयविभागश्रुतिरूपरुध्यते। तद्यद्दरमणीयवरणाअथयइहकस्यवरणाइति तस्मादा मुष्मि
कफलेकर्मजातउपेक्षतेवशिष्टमेहिफलकस्मीतरजातमनुशयस्तद्वतोवरोहंति। यइत्त। यत्किंचेत्यवि
शेषपरामर्शो सर्वस्येहकृतस्यकर्मणाः फलोपभोगनातंप्राप्यनिरुशयाअवरोहंतीतिनेतदेवमनुशयस
द्रावस्यावगमितत्वाद्यकिंचिदिहहेतुमा मुष्मिकफलकस्मीस्वभोगंतसर्वफलोपभोगेनहययितेतिगम्य
ते। दस्युक्तंप्रापणमविशिष्टत्वादतारवृफलकस्त्रमेवकस्मीमिच्छनक्ति। तत्रकेनचिकर्मणाः मुष्मि
ह्येकेफलेनारभ्यते। केनचिदक्षित्तिपयविभागोतसंभवतीति। तदप्यनुशयसइवप्रतिपादनेनैवप्रस
क्तं। अपिचकेनहेतुनाप्रापणमनास्वफलस्यकर्मणोमिच्छनकेप्रतिज्ञायतेइतिवक्तव्यं। आस्त्रफलेनकर्म
णाप्रतिवक्ष्येतरस्यदृष्टुइवातुपपत्तेः। तदुपशमाप्रापणकालेदृष्टुइवोभवतीति। यद्युच्येतानतोव
क्तव्यायथैवहिप्राक्प्रपाणपारवृफलनेकर्मणोपुगपत्फलारंभोसंभवात्तर्षलवताप्रतिवक्ष्येउर
कर्मणोप्रतिवक्ष्येतरस्यदृष्टुइवानुपपत्तिरेवंप्रापणकालेचिविरुद्धफलस्यानेकस्याः॥१९

शा. ॥ लसावशेषावच्छान्त्यायं नायं रोषः । नहि सर्वात्मना भुंक्ते फलं तं कर्मणा प्रतिजानीमहे ॥

५६ सोपभोगाप्रचंडमडलस्य रुट्वाटं । तथापि स्वल्पकर्म विशेषमात्रेण तत्रावस्थातुं न लभ्यते । यथा किं
लेकस्मिन्सेवकाः सकलैः सेवापकराजकैः लभ्यन्ते । सन्धिप्रवासात्परिचाराविरूपकराः ४ कुत्र
पाडुकादि । मात्रावशेषानराजकैः लब्धुं शक्नोति । एवमनुशयमात्रपरि
ग्रहो च इमं जलेऽवस्थां उशक्नोतीति चेत्तद्युक्तमिव न हि स्वर्गार्थं कर्मणा भुंक्तं फलं स्यावशेषा
उच्यते । विरोधित्वादिभ्यः । न चेत्तद्युक्तं न स्वर्गफलं कर्मणा निरविलम्बं भुंक्तं फलं
त्वमविष्यतीति तदेतदपेशत्वा स्वर्गार्थं किं कर्म स्वर्गस्थे वस्वर्गफलं निरविलम्बं जनयति स्वर्ग
मुत्तसापिकचित्फलं । जनयतीति न शब्दप्रमाराका नामीदृशी कल्पनावकल्पते स्नेहभांडे
तस्नेहलेशात्तु वृत्तिर्हृत्वाऽप्यघते । तथासेवकस्योपकरणलेशात्तु वृत्तिः । सत्तिष्ठतथा स्वर्गफ
लस्य कर्मणोऽनेशात्तु वृत्तिर्हृत्वाऽप्यघते । नापिकल्पयितुं शक्यते । स्वर्गफलत्वशात् विरोधात् । अवशं वै तदे
रूपपद्यनेकार्थं । लेखी ३

राम
६

म

य

कर्म

गर्विः संयुक्तो दिव्यं घृतं काटिन्त्यतः कृतं तात्परे कृतस्येष्टोदकं मिश्रणः फलोपभोगेनोपक्षये सति साठशया
 एवेमेवोदकं निवेतयेत्तु नादृष्टस्मृतिभ्यामित्याह तत्रादिप्रत्यक्षाश्रुतिः साठशया नैव
 वरोदकं यत्तितछद्महरमणापवरणाग्रभ्याशोदपत्तेरमणापोयोनिमापघेरत्रास्तलापोनि
 लत्रेपोनिवावैश्यपोनिवाअथपइहकइयवरणाग्रभ्यासोहनेकरपापोनिमापघेरनुसूयोनिवाअक
 रपोनिवाचांडालपोनिवेतिअरणाशेदेता नशयासचतइतिवतिपिथतेदृष्ट्यापजन्मनेवप्रतिप्रो
 वाववरूपउपभोगः प्रविभयमानआकस्मिकतासंभवदनुशयसद्भावस्त्वपतिअभ्युदयप्रत्यवायमासु
 हतडः हतहेतुत्वस्यसामान्यतः शास्त्राणां वगमितत्वात् स्मृतिरपि बलीआश्रमाश्रमस्वकर्मनिष्ठाः प्रेक्षकर्म
 फलमनुभूयततः शोयानामेवावरोदंशयति। कः पुनरनुशयोनामेति। वेचित्तावदाङ्गः स्वार्थस्यक
 मृतोऽनुक्तफलस्यावेषः कश्चिदनुशयोनाम भांडानुसारिसेहवत्। यथाहिसेहभांडं रिक्तमानं न स
 वात्मनारिच्यतभांडानुसार्यकश्चिस्त्रेहशेषोवतिष्ठतेतथानुशयोपीतिननुकार्यविरोधित्वादृष्ट
 ३४ शोपेणाविशष्टदेरीजातिकुलरूपायुः शुतवृत्रविज्ञमुखमेवसोजन्मप्रतिपद्यतेइति साठश ४३ एस्पमधकफ

शाच

५

एतत्तां संपातशब्देनात्र कर्मिण्युच्यते संपतत्यनेतास्माद्धोकादमुं लोकं फलोपभोगायेति पूर्वसंपात
मुचित्वेति चेत्तस्मात्संपतत्रैव भुक्तां दर्शयति तेषां यदा तत्पर्यवेतीति तत्र भुत्पतरेणोपपत्तिः प्र
दर्शयते संपादततायावदमुमिहोके उपभोगं कर्मिणो वसुधुक्ते इति कल्पयिष्यामीति नैव कल्प
यितुं शक्यते यच्चैतन्न्यत्र परामर्शितं प्राप्यान् कर्मणास्तस्य यच्चैह कोरात्ययान्तास्माद्धोकात्पुन
र्यस्मै लोकं फलं मया इति तत्र पराश्रित्य किंचैतन्न विशेषपरामर्शेनैव कल्पस्मिहोके तस्य कर्मणास्तत्र
होपततां दर्शयति श्रुतिवा प्रापतां नारदं फलस्य कर्मणो भिन्नजको प्राक् प्रापणादरं फलेन क
र्मण प्रतिबुद्धस्या भिन्नज उपपत्तेः तत्रा विशेषाद्यावत्किंचिदनाख फले तस्य सर्वस्या भिन्नजकात् हि
साधारणे निमित्ते नैमित्तिक साधारण भवितुमर्हति न ह्यविशिष्टे प्रदीप संनिधौ घटो भिन्नज उपपत्तेन पट
इत्युपपद्यते तस्मान्निरनुशयात्प्रवरोहंतीति एवं प्राप्ते ब्रह्मा कृतात्यये नुशपवानिति तेन कर्मरं देतव्यं
इमं समारूढाः फलोपभोगा पतस्त्रिपुपभोगेन ह्यपिते तेषां यं मयं शरीरं चंद्रमस्युपभोगायास्ततः
पभोग ह्यपदर्शितशोकाग्रिसंपर्कोत्प्रविलीयते सवितृ किरणसंपर्को दिवहि करकोक्तम्

म४

६२

म५

राम

॥५॥

२ प्रकृतपरलेनेसूत्रयेनतापाबु तलगत फलिके
अनलाक्यव्याख्यानलेने

रव्या १

ध्वर

प्र २

हेतीतिगम्यते। अनात्मवित्वात्तथाहिरीपतीतस्पपराया। अनात्मविदोत्येतेकेवलकर्मिणाइष्टा
दिकारिणो न ज्ञानकर्मसमुपायथायिनापवाप्रिविद्यामिहात्मविद्येतुपवरंतिप्रकरणतूपवाप्रिविद्याविहीनत्वा
चइष्टादिकारिणांगुणावादेनात्रत्वमुद्राव्यतेपवाप्रिविद्याप्रशंसायैपवाप्रिविद्याहीहविधिसिता। वाक्यतापया
वगमातातथाहिश्रुत्यंतरंचइमंइमेभोगसद्भावदर्शयति। ससोमलोकेविभूतिमनुभूयपुनरावर्ततइति। तथा
न्यदपिश्रुत्यंतरमथयेशतेयित्। गानितलोकांनामानंदासएक। कर्मदेवानांनानंदोपेकर्मिणादेवत्वमपि
सपद्यतइतीष्टादिकारिणादेवै। संवत्सताभोगासिदर्शयति। एवंभाक्त्वादनभाववत्तनस्पइष्टादिकारि
णोऽत्रावरोहंतप्रतीयंतेतस्मादहतिपरिभूक्तइतिपुक्तमेवाक्ते॥ ॥ कृतास्येनुशयावानृष्टस्मृतिभ्यांप
थत मनेवचाइष्टादिकारिणाधमादिवर्त्मनाचंडमंडलमारूढानांभुक्तभोगांनाततःप्रत्यवरोहन्नाम्ना
पतेतस्मिन्वावत्सपातमुषित्वायेतमेवाधानंउनर्निवर्ततेयथेतमित्यारभ्ययावद्रमणीपचरणब्राह्म
णादियानिमापद्यतेकस्यपचरणः। आदियानिमिति। तत्रदंविचार्यते। किंनिरनुशयाभुक्तसूत्रकर्म
णोवरोहंति। आहोस्वितानुशयाइति। कितावश्रान्तिरनुशयाइति। कृतांपासंपातमिति विशेषश्च

व १

श्रीमद्भाष्ये

शा. ८.

४

३१

वमेनोभक्षयंतीति च समानविषयं श्रुत्यंतरान व्याघ्रादिभिरिव देवैर्भक्ष्यमाणानामुपभोगाः संभवतीति त्रि
तुत्तरति ॥ ॥ ॥ भाक्तवानात्मवित्तात्तथा हि दर्शयति वा शुद्धश्चोदितदोषवाचतेनार्थः भाक्तमेषामत्र त्वेन मुख्यं
उच्यते तत्र त्वेवैवर्गकामोपजेतेत्येवजाता यकाधिकारश्रुतिरूपसूत्रेण च दृष्टमन्तरे च दृष्टादिकारिणामुपभोगा न स्यात्
किमर्थमधिकारिणां दृष्टाद्याया सबहुलकर्मकुर्यात् अत्र शब्दोपभोगहेतुत्वसामान्यादनन्तरेणैव यमाणा दृश्य
ते यथा विशोन्नो पशवोन्नविशमिति तस्मात् दृष्टीपुत्रमित्रभृत्यादिभिरिव गुणभावे पगते रिरुदिकारिभि
र्मत्सुखविहरणं देवानां ते देवेषां भक्ष

रां वानहूवे देवाश्च प्रतिनापवति एवे देवा मृतं दृष्टात्प्यतीति च देवानां बर्षादिव्यापारवारयति तेषां चेष्टादि
कारिणां देवा श्रुतिगुणभावोपगतानामुपभोग उपपद्यते राजोपजीवानामिव पस्तिजनानां अनात्मवित्ता
च्चेष्टादिकारिणां देवापभोगोपभाव उपपद्यते तथा हि श्रुतिरनां विदां देवापभोगतां दर्शयति अथ यानां देवता
मुपभोगेनैवाव्याहृतमस्मीति न स वेदपथापशुरवसदेवानां मिति सवास्मिन्नपिलो कइष्टादिभिः कर्मभिः
लापन्य सुवदेवानां उपकरोति अमुं मित्रपिलाकेतपजावीतदादिष्टफलमुपभुंजानः पशुवदेवदेवानां उपक

राम
॥ ८ ॥ ॥ ॥

शान्त

३

वाक्यतानस्यात् इति तु पंचम्यामाहुतावापः पुरुषवचसो भवंतीति बोधोपहरत्रे तदेव दर्शयति । अर्थाकार्थं च सो
मवृष्णादिस्तूलीभवद्वैकुण्ठे तत्त्वतो सा च अर्थाया अत्रेयुक्तिः । कारणानुरूपे हि कार्यं भवति । न च अर्थावा
प्रत्ययो मनसा जीवस्य बाध्मीः सन्धर्मिणोति । कृष्णहोमाया पादतुं शक्यते । पश्चादिभ्यश्च हृदयादी
नि । इत्याप एव अर्थाशब्दो भवेयुः । अर्थाशब्दश्चास्य पद्यते । वैदिका त्रया गदर्शनात् । अर्थावा अपि इति
। तत्तुल्ये अर्थासारूप्ये गच्छत्यापो देहबीजं नृता इत्यतः । अर्थाशब्दास्तु । यथा सिंहपराक्रमो नरः सिंह
देवो भवति । अर्थापूर्वकं कर्म स न कायाद्वाप्यु अर्थाशब्द उपपद्यते । मन्वशब्द इव पुरुषेषु अर्थाहेतुत्वाच्च अर्था
शब्दोपपत्तिः । अर्थापोहास्ये अर्थासन्तमते पुण्याय कर्मणा इति श्रुतेः ॥ ॥ अर्थात्वा दिति चेन्न । दिकारि
णां प्रतीतिः ॥ ॥ अर्थापि स्यात् । प्रश्नप्रति । वैकुण्ठान्या । मापः । अर्थादिक्रमणा पंचम्यामाहुता पुरुषाका
रं प्रति पश्यन् । ननु तत्संरिषक्ता जीवा रं हेयुः । अर्थात्वात् । न तत्राया मि व जीवानां आवृथिता कश्चि
खदेऽस्ति । तस्मात्तरहंति सपरिषक्ता इत्युक्तमुक्तमिति चेत् । नैष दोषः । कृतः । इष्टकारिणां प्रतीतिः । अथ
पद्मे ग्राम इष्टा पूज्यं दत्त इत्युपासतो ते धर्ममभि स भवताति । लुपक्रमेण दिकारिणां धर्मादिना पितृया

दि २

राम
३

शक्तिः

२

न सं

ओ

कर्ममिदं लोकार्थे शो कृतं तद्वति वं तितस्मादप्यायं वाक्यप्रसिद्धिः । वाक्यस्य दृष्टेन सर्वेषामेव
 देहरीजातास्तस्मात्प्राणादानमिति निरवयवप्राणागतेश्च । प्राणानावदेहात्प्रतिपत्तौ गतिः प्रायसं
 तमुक्तामंतप्राणान् त्रामतिप्राणामन्त्रकामतसर्वप्राणाग्रन्त्रकामतीत्यादिश्रुतिभिः सावप्राणानां गति
 राश्रयमंतरेण भवतीत्यतः प्राणागतिप्रयुक्तानां तदश्रयभूतानामप्यामपि भूतातरोपसृष्टातामतिरवग
 म्यते न हि निराश्रयाः प्राणाः क्वचिद्व्यतिष्ठन्ति वाजीवतोऽदर्शनात् । अग्न्यादिगतिश्रुतेरिति त्रैभाक्ता
 तस्मादेतत्तानेव प्राणादेहात्तरप्रतिपत्तौ सहजीवेन गच्छन्ति अग्न्यादिगतिश्रुतेस्तथा हि श्रुतिर्न प्राणाका
 लेवागार्यः प्राणाग्रगण्येन देवानुगच्छतीति दर्शयति । यत्रास्य उरुष्यस्य मृतस्याग्निर्वागप्येति वा
 प्राणादप्यादिनेति त्रैभाक्ता । वागादीनामग्न्यादिगतिश्रुतिर्गोणामसुकेशेषु उवादर्शनात् ।
 षष्ठीलोमानिव न स्पती केशा इति ह तत्र तत्र प्रापते । न हि लोमानि केशश्चोद्यतेष्वधीर्वनस्पती
 श्वगच्छतीति संभवति । न वृजो वस्त्रप्रारोप्य धिप्रसाजेन गमनमवकल्पते । नापि प्राणो विना देहांत
 रउपभोग उपपद्यते । विस्पष्टं च प्राणानां सहजीवेन गमनमन्यत्राचिंतम् । अतो वागाद्यधिष्ठात्रीणामग्न्यादि

न रज्या २

२२

एवमेवैकं भोगस्थानमासं प्रतिष्ठते नैवैकं ह्युत्पदेत्तदेतत्प्रतिष्ठते १

वर्गं विद्याति तु देहवदभिनवान्यवत्तत्र भोगस्तु उत्पद्यते शुक्रवृक्षादुत्पत्तिरिति चेन्न
ताः सर्वे एवानाशे न्याः शुक्तिचिरोधातुः ननु साहताभ्यां प्रप्रतिववताभ्यां केवलामिरदिः संपरिष
कोरहतीति प्राप्ताय प्रशदप्रवता सामर्थ्यात् तत्र कपसा मानेन प्रसिद्धायते सर्वे रेवन्तस्तस्मै
संपरिषकोरहतीति अत उत्तरपठति ॥ आत्मकत्वात् नृपस्य ता तु शयेन वेदितामाशं कामुकि
नति आत्मिकायाः त्रिवृत्तराश्रुतेः तस्मात् त्रिकास्त्रभुपगतास्वतरदपि तद्वपमवश्याभुगतं
भवति आत्मके देहः त्रयाणामपि तेजोवन्तस्मिन् कार्योपलब्धे पुनश्च आत्मकः त्रिधा तुल्यत्रिभि
त्यभिधेयमभिः नैव भूतांतरातिप्रत्याख्यायके वलाभिरद्विगार शक्यते तस्माद्रूपस्त्वयद्योयमाप
पुरुषवचस इति प्रप्रतिववतनयोरपृशवे तैव ल्यायेत् सर्वदेहेषु सलोहितो देवस्य स्वरूपते
मत्तपार्थिवोधातुर्नृपिष्ठो देहोपलभ्यते नैषदायः इतरापेक्षया बाहुल्यमविवर्षति दृश्यतेपि शुक्ल
शोणित लक्षणेपि देहबीजे देवबाहुल्यं कर्मवनिमित्तकारणं देहो रभो कर्मोत्पत्तिवो ग्रिहोत्रादीनि सा
मास्यायां प्रभृति देवव्यवसायाणि कर्मसमवायिन्यभ्यायः अर्द्धशरादिताः सह

श्र
त

नृपिष्ठो देहबीजे देवबाहुल्यं कर्मवनिमित्तकारणं देहो रभो कर्मोत्पत्तिवो ग्रिहोत्रादीनि सा
मास्यायां प्रभृति देवव्यवसायाणि कर्मसमवायिन्यभ्यायः अर्द्धशरादिताः सह

खं ५ हि ४
मरु ५ ३

कर्मवनिमित्तकारणं देहो रभो कर्मोत्पत्तिवो ग्रिहोत्रादीनि सा

पितृः

१

नीय

ज्ञानाज्ञानेन करुणानिष्ठपादानसंकीर्तयति वाक्यशेषे च दृष्टुं दिसंकीर्तनात्तत्रैवं तमात्रोपादानसंकी
 र्त्तनमस्ति सत्त्वमात्रसर्वत्र भूतमात्रापत्रे वेदे ह आख्यस्तत्रैव सति तासां नयनानिः प्रयोजनं तस्मा
 दसपरिषत्कृपातीति एव प्राप्ते पठत्यावाप्यः । तदंतरं प्रतिपत्तौ रहसिं परिषत्कृतिरिति तदंतरं प्रतिप
 त्तौ देहांतरप्रतिपत्तौ देहबीजे भूतसूक्ष्मेः परिषत्कृता गच्छतीत्यवर्गतव्याकृतः प्रश्न निरूपणाभ्यां
 याहि । प्रश्नादेव यथायं ब्रह्ममाहुतो वायः पुरुषवत्त्वसो भवतीति निरूपणाच्च प्रतिपत्तौ न पुनर्यत्र
 यिवापुरुषयोऽपि सुषुप्तसंनिधौ श्चासौ मरुत्तरेतरा रूपाः पंचाङ्गतीर्षयित्वेति उपब्रह्ममाहु
 ता वा पापुरुषवत्त्वसो भवतीति तस्माददिः परिचेष्टितो जीवो ब्रजतीति गम्यते । न च न्याश्रुतिर्जलोका
 वेत्सर्वदेहं न मुच्यते यावदेहांतरं वाक्रामतीति दर्शयति । तदर्थं आत्मा जलायुके ति तत्राप्यपरि
 चेष्टितस्यैव जावस्य कर्मोपस्थापि प्रतिपत्तौ देहविषयभावना दीर्घाभिर्वा ब्रजलूकयोऽपमीयते
 इत्यविरोधः । एवं श्रुत्युक्ते देहांतरप्रतिपत्तिप्रकारे सति याः पुरुषमतिप्रभवाः कल्मषाणां यिनोकरणा
 न ज्ञातमनश्च देहांतरप्रतिपत्तौ कर्मवशादुत्तिलाभस्तत्र भवति केवलस्यैव वात्मनो रतिलाभः तत्रैव एव

तत्र

कार्त्तं तत्र भावि कल जनकलं २

१

मि-
८३

स्यात्स्वविष्टरूपं पुरीषभावेन बहिर्निर्गच्छति मध्यममध्यात्ममां संपर्कयति अणिष्ठं तु मन्त्रा एव मितरं सतेजसो
 र्यथा शब्दकार्प्यमवधगतं यन्मन्त्रलोहितं प्राणश्रवाण्यो कार्प्यमस्ति मनुजो वाकतेजस इति अत्राहायदसर्वमेव त्रिरुक्तं
 तन्मोक्तिके अविशेषश्रुते तासां त्रिरुक्तं मके कामकरोदिति किं हतं सत्यं विषयपदे सर्वमेव शब्दो ज्ञेयः
 आपद्ममन्त्रमिति तथा ध्यात्ममिदमन्त्रस्याशितस्य कार्यमस्मादिदमयं तां कार्प्यलोहितादिदं तेजसां
 तस्य कार्यमस्तीति निश्चयः तत्रोवाते विशेषास्तदा दस्तदा दानु शब्देन बोधितं मयं नुदिति विशेषभावो वैशेष्यं भूय
 स्त्वमित्येतत्तत्तत्पि त्रिरुक्तं कुर्यात्तच्च विकस्य विदूतधातोर्न पस्त्वमुपलभ्यते अत्रेते जसो भूयस्त्वुदकस्या
 पस्त्वपि विद्या अत्र भूयस्त्वमिति व्यवहारप्रसिद्धये च दं विदूतकराणां व्यवहारश्च त्रिरुक्तं तत्रुवदेकत्वा
 पत्रोसंयानभेदेन भूतत्रयगोचरोने किं कस्य प्रसिद्धो तस्मात्स तपि त्रिरुक्तं त्रैशेष्यादेः तेजो वै त्रिवि
 शेषवादो भूतमोक्तिक विषय उपपद्यते तदा दस्तदा इति पदभ्यासाभ्यापपरिसमाप्तिं तेषां ॥ ८३ ॥
 ति आशारीकमांसाभाष्यशंकरभगवत्पादस्तोत्रं प्रस्थाप्य च उच्यते ॥ ॥ ॥ रामः

॥

॥ ॥ ॥ रामः

अध्याय २ संपूर्णः

रतेष्वस्यैव त्रिरुक्तेः कर्मनामरूपव्याकरणां त्रिरुक्तराण्येवमेव वेदमिह नामरूप व्याकरणं विवक्ष्यते प्रत्ये
केनामरूपव्याकरणास्य तेजो ब्रह्म सत्त्वं त्रिरुक्तराण्यमग्रादित्यं द्विविधं सुदृश्यं तिर्यग्यदोः
रहितं रूपं ते तस्मिन् पशुं तदपायं लक्ष्मणं तद्वस्येत्यादिना तत्र प्रिरितींद्रूपव्याक्रियतोऽतिव्याकरणं विष
प्रतिबन्धात् अत्रिरितींद्रनामव्याक्रियतोऽवमवादि सत्त्वं द्विविधं स्वपि इत्येव अनेन वाग्याद्युदाहरणेन मोक्षमसते
जसेषु त्रिष्वपि द्वेष्वपि विशेषाणां त्रिरुक्तराण्युक्तं भवति उपक्रमोपसंहारयोः साधारणपाठा तथा ह्यविशेषणोपक्रम
इमांस्त्रिष्वो देवतास्त्रिरुक्ते देवता भवतीति अविशेषणोपक्रमोपसंहाराय हि जमिवाभ्यदि तितेजसस्तत्त्वमित्येवमादि
यथा विज्ञातमिवाभ्यदित्येतास्तमेव देवतानां समास इत्येवं मतः तासां तिसृणां देवतानां बहिस्त्रिरुक्तानां स
तानामध्यात्ममयं त्रिरुक्तराण्युक्तं इमांस्त्रिष्वो देवताः पुरुषं प्राप्य त्रिरुक्ते कैका भवतीति तदिदानीमावायेयाया
श्रुत्येवोपदर्शयति आशं कितं कंचिद्दोषं परिरुचिष्यन् ॥ मांसादिभो मयथा शब्दमित्योम् ॥ भूमि
स्त्रिरुक्तायाः पुरुषेणोपयुज्यमाना योः मांसादिकं यथा शब्दनिःपद्यते तथा हि श्रुतिः अन्नमसितं त्रे
धा विधीयते तस्य यः स्तुविषोधा तु सत्पुरीषं भवति यो मध्यमस्तन्मांसं यो पाण्डस्तन्मन इति त्रिरुक्ताभ्यमि
त्रैवाब्राह्मणवाद्यत्ररूपेणोपसंहार इत्यभिप्रायः ॥

वे ५

स २

परितम १

मंत्रि ६५ अ ४
नक्षत्र ३

अनेक प्रकारे व्याकरण परमेश्वर स्वयं भवति इति ताव ६

मि
८२
न
नः ३ पद

शरवादिष्वरूपेषु जीवस्यैव व्याकृतत्वं दृष्टं तस्मात् जीवकर्तृकमेवेदं नाम रूपव्याकरणमित्येवं प्राप्ते मिथ्यात्वे
संज्ञामूर्तिरिति सिद्धं त्रिवर्तु इति तु शब्देन पक्षव्यावर्तयति संज्ञामूर्तिरिति सिरिति नाम रूपव्याक्रियेत्यतः
तत्र त्रिवर्तु इति परमेश्वर इति त्रिवर्तु इति संज्ञावर्तयति संज्ञावर्तयति त्रिवर्तु इति तस्य निरपवादकत्वं
त्वे निदर्शयति येषं संज्ञात्वं सिद्धं त्रिप्रतिपत्तिरिति तत्राकृशकाशपक्षाशशशादिष्वप्युप
गमनुष्यादिष्वप्युपपत्तिप्रतिपत्तिरिति चानेकप्रकारासाखलु परमेश्वरस्यैव तेजो ज्ञानां निमीतुं कृतिर्भवितु
मर्हति कृशतृतीयाहिसंयदेव तेत्युपक्रम्य व्याकरणात्पुनर्मयुस्यप्रयागेण परमेश्वरवद्वरणव्याक
रित्वमिहापदिश्यते ननु जीवनेति विशेषणाज्जीवकर्तृकत्वे व्याकरणात्प्राधान्येनैतदेव जीवनेत्येतद
नुप्रविश्येतेन संबध्यते आन्तरिकं व्याकरणात्प्राधान्येन न हि सर्वव्याकरणात्प्राधान्येनैतदेव जीवनेत्येतद
युरुषोपकारिकं कल्पेता न च गिरिनिदीसमुद्रादिपुनानाविधेषु नाम रूपेष्वनीश्वरस्य जीवस्य व्याकरणासामर्थ्य
मस्ति य सामर्थ्येतेष्वपि परमेश्वराय तमेव तत् न च जीवो नाम परमेश्वरादत्यंतभिन्नश्चास्वराजः आत्मनेति राम
विशेषणात् उपाधिनिबंधनत्वाज्जीवभावस्येतेन तत्रुतमपि नाम रूपव्याकरणं परमेश्वरकृतमेव भवति पर
मेश्वरवनाम रूपव्याकृतैति सर्वोपनिषत्सिद्धं तत्राकाशवेनाम रूपयोर्निर्वहितत्वादिश्रुतिभ्यां तस्मात्

राम
८२

इति वासि मात्र २ क्षत्रे ७ न ५ नाम १

एधक प्रमाणं कनका कया विरोधेन

व प्राण २

६१ ती

म ३ इति ३

म ३

शान

कामतिप्रपन्नेनः प्रेष्ठति प्रेष्ठतामस्यावधारयति तस्मात्तं विरोधेन वागादिषु परिस्यंदत्वा न स्प्राणा
यत्तत्त्वत्तदुपभवनं वागादीनामिति मतं न तादात्म्यं अतएवं शब्दस्य द्रियेषु लाक्षणीकत्वसिद्धिः तथा
च श्रुतिः एतस्यैव सर्वरूपभवनं तस्मादेत एतेनाख्यायते प्राणा इति मुख्यप्राणविषयस्यैव प्राणशब्दस्य
द्रियेषु लाक्षणीकीकृतिर्दृश्यति तस्मात्तत्त्वांतराणि प्राणादिद्रियाणां तिसृणामुक्तिरुक्तिसुत्रिवृत्तं
तदुपदेष्टुं सप्तक्रियायां तेजोवत्रानासृष्टिं विधायापदिश्यते स पदेव ते दत्तं इति इतिमास्ति
सोदेवता अनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्य नामरूपव्याकरवाणीतितासां त्रिवृतं त्रिवृतमेकैकांकरवाणी
नित्यसंशयः किं जीवकर्तृकमिदं नामरूपव्याकरणमाह स्वित्परमेश्वरकैकमित्तत्र प्राप्ततावज्जी
वकर्तृकमेवेदं नामरूपव्याकरणमिति कुत अनेन जीवेनात्मनेति विशेषणात् यथा लोके चारेण
रूपरसेनानुप्रविश्य संकलयामीत्येव जीताय के प्रयोगवारकर्तृकमेव सैन्यसंकलनं हेतुकर्तृत्वा
इजात्मन्यध्यारोपयतिसंकलयामीत्येव मपुरुषप्रयोगेण एव जीवकर्तृकमेव सन्नामव्याकरणं हेतुकर्तृ
त्वाद्देवतात्मन्यध्यारोपयति व्याकरवाणी सुतमपुरुषप्रयोगेण अपि च उक्त्युपि तथादिषु नाम सुघट

स २
उत्तमपुरुषप्रयोगेण हेतुवार्थ एव यथा संकलनं सत्त्वं एव सन्नो मीत्यर्थः ४२
मासेवो न्योन

मि.

७

दृष्ट्या तत्त्वमेव उपपद्यते। तत्रैकत्रे तस्यैवैकः सत्प्राणादीदृशप्रपञ्चदेशं लभते न लभते चेति विप्रतिषिद्धं
 तस्मात्तत्त्वांतरभूता। सुरवादिनोक्तं तत्त्वान्तरभूताः॥ मन्त्रेण च॥ भेदेन च वागादिभ्यः सर्वत्र प्राणाः प्रप
 तेते देवाश्च मन्त्रुरित्युपक्रम्य वागादीनां सुरविदुस्तानुपपत्त्यस्य संहस्य वागादिप्रकरणमन्त्रेण मन्त्रासंज्ञे
 प्राणमन्त्रुरित्यस्य सुरविधं सिनो मुखस्य प्राणस्येष्ट्यगुपक्रमणात्। तथा मनोवाचप्राणां त्रिन्यात्मनेक
 रुतेत्येवमाद्या अपि भेदश्रुतयः दाहर्तव्याः। तस्मादपि तत्त्वांतरभूताः॥ वैलक्षण्यं भवति मुख्यस्य
 तरेषां वासुषु सेषवागादिषु मुख्यैको जागर्तिस एवैको नृत्तुनाः स। आसा इतरे तस्येव स्थितुक्रांति
 भ्यां देहधारतापातहेतुत्वेनेन्द्रियाणां विषयास्तोचनहेतुत्वे चन्द्रियाणां न प्राणास्येति एवं जीतोपकोत्पन्न
 लक्षणभेदः प्राणोन्द्रियाणां तस्मादप्येषां तत्त्वांतरभावसिद्धिः यदुक्तं तत्तस्येव सर्वरूपमभवन्निति श्रुतेः। प्रा
 ण एवं चन्द्रियाणां तदुक्तं। तत्रापि योकीपर्यालोचनाद्देदप्रतीतेः। तथा हि। वाद्यस्याप्येवाहमिति वादो
 वागादीनां चन्द्रियाण्यनुक्रम्य तानि मृत्पुष्पमाह तत्त्वांतरमेतस्माच्छ्रम्यैव वागिति च श्रमरूपेणाह
 नाप्रस्तत्त्ववागादीनामभिधायोश्च ममेवना प्रातृयोयमध्यमः प्रातृ इति एतत्कृत्वा ह्युक्तानामभिधाय

धे
 वेत्तुम्
 ना
 इति
 राम
 ८१

कल्पयन्त्येति॥ तं इन्द्रियाणि तद्वा प्रदेशादन्वयत्र श्रौता मुख्येकं इतरे वैकादश प्राणा अनुक्राताः॥
 तत्रेदमपरं संदिह्यते किं मुख्यस्यैव प्राणस्य वृत्तिभेदादरे प्राणा आहोस्वित्त्वांतराणां तिक्रिंतावत्या
 तं मुख्यस्यैव तरे वृत्तिभेदा इति कुत श्रुतेः॥ तथा हि श्रुतिर्मुख्यमितराश्च प्राणाः सन्निधाप्य मुख्यात्मतामिदरे
 षां व्यापयति॥ इति मुख्यस्यैव रूपमसामेति त एतस्यैव सर्वरूपमभवन्निति प्राणैकशब्दत्वाच्चैकत्वाध्यवसायः॥
 इतस्थाह्यन्याप्यमनेकार्थत्वप्राणाशब्दस्य प्रसज्येता एकं मुख्यं तत्सत्त्वाच्चैकत्वं त्वमाप
 येत॥ तस्माद्यथैकस्यैव प्राणस्य प्राणाद्याः पंचवृत्तयः एवं वागाद्याः नृप्यकादशेति॥ एवं प्राणैकस्यैव
 तत्त्वांतराण्येव प्राणाद्वागादीनि कुतो व्यपदेशभेदात्॥ को व्यपदेशभेदः ते प्राणाः प्राणाः श्रुतवर्ज
 यित्वा वसिष्ठा एकादशेन्द्रियाणीत्युच्यते॥ श्रुतध्वं व्यपदेशदर्शनादतस्माज्जायते प्राणमनः सर्वेन्द्रियाणि
 वेति॥ एवं जातीयकेषु पृथक् प्राणो व्यपदिश्यते पृथक् इन्द्रियाणि॥ न सोऽप्येवं सति बद्धनिमित्तियत्वे
 प्राणवत्त्वात् मनः सर्वेन्द्रियाणि चेति व्यपदेशभेददर्शनात्॥ सत्यमेतत् स्मृतौ चैकादशेन्द्रियाणी
 निमनोपाद्रियत्वेन श्रोत्रादिवसंगृह्यते प्राणस्य त्विन्द्रियत्वं न श्रुतं स्मृतौ वा प्रसिद्धमस्ति व्यपदेशभे

मि.
८६

व

म

श्रीयते। यदप्युक्तं देवतानामेवाधिष्ठातृणां त्वप्रसंगेन शरीरस्येति तत्परिहृत्य प्राणवताश्च दत्ता
सती अपि प्राणतमधिष्ठात्रीषु देवतासु प्राणवता कार्यकारणसंघातस्वामिना शरीरो वप्यप्रा
णानां संबधः श्रुतेरवम्यते। तथा हि श्रुतिरथ यत्रैतदा काशमनुविषणं चक्षुःसर्वाक्षुषः पुरुषो दर्शनाय
वक्षुः। अथ ये वेदे दं जिष्ठाणां तिस्रस्तमागंधाय घ्राणमित्येवं ज्ञातीयका शरीरेणैव प्राणानां संबधं प्राव
यति। अपि चानेकत्वा स्रतिकरणमधिष्ठात्रीणां देवतानां न भोक्तृत्वमस्मि शरीरेव कल्पते एकोऽयमस्मि
शरीरेशरीरो भोक्ता प्रतिसंधानादिसंभवादगम्यते। तस्य च नित्यत्वात् तस्य च शरीरस्यास्मिन् शरीरे भो
क्तृत्वेन नित्यत्वपुण्यपापोपेक्षपसंभवात्। सुखदुःखोपभोगसंभवाच्च न देवतानां ताहि परस्मिन्ने
ष्यप्यदेवतिष्ठमानानां हीनेस्मिन् शरीरे भोक्तृत्वं प्रतिबुद्धमर्हति श्रुतिश्च भवति। पुण्यमेवामुंगच्छ
ति न ह वै देवान्यायगच्छतीति। शरीरेणैव च नित्यः प्राणानां संबधः उक्ताः प्रादिषु तदनुवृत्तिदर्शना
त् तत्तु क्रांतं प्राणान् क्रामति प्राणमन् क्रामंतं सर्वे प्राणा अन् क्रामन्तीत्यादि श्रुतिभ्यः। तस्मात्सती
ष्वधिकरणानां नियंत्रिषु देवतासु न शरीरस्य भोक्तृत्वमवगच्छतिकरणपक्षेऽप्येव देवतानां भो

हि।

तम-
८०

हि १

चिच्छितं प्राकटिकं तत्त्वज्ञानं स्वकार्पण्यं प्रवर्तते इति प्रतिज्ञानीते हेतुं व्याचष्टे सदा मननादि निमित्तं प्राच्यामृतं
 तन्निर्वाणं गुणानुरागं प्राविशदित्यादि अत्रेष्टं यथा योऽवप्रवशश्च देवतात्मना धिष्ठातृत्वमेगीरुत्प
 व्यते। नहि देवतासंबंधं प्रसारयाया मेव विमुखवाक्यं सिद्धिदेशसंबंधो दृश्यते। तथा वा पुः प्राणा
 लानां सिके प्राविशदित्येवमाद्यपि योजयितव्यं तथा न्यत्रापि वागेव वृत्तस्य तु यः पादः सा प्रिना
 स्मा निष्ठाभा तितपति चेत्स वनादिना वागादीनां मग्नादित्योतिष्ठे ववनेते तं वा र्यं इत्य
 तिसवेवाचमेव प्रथमामप्यवहंतु सायदाष्टसु मसंयतसोमिरभूवदिति चेवमादेना वागादीनां
 अग्नादिना वापतिवचने नो मे वार्थः सोतपतिः सर्वत्र वाध्यात्मा सिद्धेव विभागेन वागा
 नुक्रमणमनयेव प्रसाससा भवति स्मृतावपि वागध्यात्ममिति प्रकृष्टो ह्येतास्तत्त्वदर्शि नान्वक्त
 यमधिभूततुवद्विस्तत्राधिदेवतमित्यादिना वागादीनां मग्नादिदेवता धिच्छितं तत्त्वसप्र
 पंवं दर्शितं। यदुक्तं स्वकार्यशक्तियोगास्वमहिम्नेव प्राणां प्रवर्तरेविति तदपुक्तं। शक्तानामपि
 शकटादीनां नडहाद्यधिष्ठितानां प्रवृत्तिदर्शनात् उभयथापयत्तौ वा मोदेव ता धिच्छितं त्वमेवति

मे
 उ

अ०

तेन यदप्रातिपत्तिरिति तेनेतराऽप्राणा न वतीति च प्राणानि मितां शरीरं द्विपुष्टिद्वयं विना कस्मिन् हं उक्तं तो स विषया
 मिक सिन्वा विहिते प्रतिष्ठास्यमाति स प्राणस्य ते निव प्राणानि मितां च शरीरं उक्तं तिष्ठेदर्थस्यति ॥ यववृत्ति
 र्मनो वद्यपदिश्यते ॥ इतश्चास्ति उक्तस्य प्राणस्य वैशेषिक कार्य यकारणं यववृत्तिर्यथा पदिश्यते शुतिशु प्राणोपातो
 व्यान उदानः समान इति वृत्तिभेदः प्राणं कार्यमेव दयेत् प्राणु तिरु द्वासादेव मोक्षपातो वा ग्वृत्तिरिष्टा
 सदि कर्मा व्यानस्योऽसंघिती यव कर्म हेतु उदानं वृत्तिस्क्रायादे हेतु मानः समं सर्वं शरीरेषु योरसात्
 पतीति एवं यववृत्तिप्राणो मनो वयममनसः यववृत्तया एव प्राणस्यापेक्षः ॥ आत्रादि निमित्ता शब्दादि
 विषयामनसः यववृत्तयः प्रसिद्धा न तु कामः संकल्प इत्याद्या परिपठिताः परिगृह्ये रश्च यं वसरयाति रेका
 तानन्वत्रापि आत्रादि निरवेत्ता भूतमविष्यदादि विषयोपशमनसोऽस्ति रस्तीति समानः यवसंख्याति
 रेकः ॥ एवं हि परमतमप्रतिषिद्धमनुमतं भवतीति न्यायारहयोग शास्त्रप्रसिद्धामनसः यववृत्तयः परिगृ
 ह्यते प्रमाणविपर्ययविकल्पनिद्रास्मृतयोनाम बिहृष्टवृत्तिवैमात्रेण कामतः प्राणस्य निदर्शनमिति दृष्टं वा
 जीवोपकरणात् त्वमपि प्राणस्य यववृत्तित्वात् मनो वदिति योजयितव्यं ॥ अलु ॥ अलु प्राणमुखाः प्रा

मि
७८

जीवप्रतिफलमात्राद्विनिर्गम्यैकमुच्यते तन्मिदं विषयानुसृत्य तस्माद्विषयसंज्ञेनैव लोचनमिति हि प्रति
 यदर्थमेकदशप्राणाः संगृहीताः तद्वद्दशमपरका येनात्मविगम्येते। यदर्थमयं दशप्राणाः प्रतिज्ञा
 यत इति श्रुतं तत्र पठति ॥ ॥ अकरात्वाच्च न दोषा हि दशपतिः ॥ न तावद्विषयान्तरप्रसंगो दोषः करणत्वा
 त्वात्तथा हि चक्षुरादिव प्राणस्य विषयपरिच्छेदेन करणत्वमप्युपगम्यते न चोच्यते तावत्तत्कार्याभाव एव। कस्मा
 त्प्राणाः अहं अयं सियुदिरइत्युपक्रम्य यस्मिन् उक्ता तदंशरीरपापि सतरमिव दृश्यते सवः श्रेष्ठः इति वाच्यं न्यस्य
 शरीरपातप्रसंगं दर्शयतीति प्राणा निमित्ता शरीरेऽपि स्थितिं दर्शयति तान्वरिष्ठः प्राण उवाच मामो हमाप
 यमिति वसुः सेषु चक्षुरादिषु प्राण निमित्ता शरीरहा दृश्यति। यस्मात्कस्माद्योगात्प्राण उक्ता मतिरेव तदुच्यते।

४३

४४

४२

राम
७८

दोषाणां गुणानां बोधो यमः अतः प्रतिवागादीनां तत्करणवृत्तिमात्रे प्रारोच कल्पते तस्मादन्यो वापु क्रियाभ्यां प्राणः ॥
 कथं तद् इति यं शुभ्रिर्निर्यः प्राणः स वायुरिति उच्यते वापु रेवायमध्यासमापन्नः पंचमूहे विशेषात्मना वसिष्ठता
 नः प्राणो नाम एतेन तत्रांतरनापि वायुमात्रो अतश्चोभेऽपेक्षेदाभेदश्रुतेन विरुध्येते स्यादेतस्याणोऽपि तर्हि जीवव
 दस्मिंशरीरे स्वतंत्रः प्राणो नित्यः श्रुत्वात् गुणभावोपगमाच्च तत्प्रतिवागादीनां तथाप्यनेकविधा विभक्तिः प्राणस्य श्रु
 यते सुषुप्तेषु वागादिषु प्राणश्चैवाजागतिः प्राण एको मृसुना नासः प्राणः सर्वगो वागादीं संवृत्ते प्राण इतरा आणा नूरु
 तिमातेषु वागिति तस्मात्प्राणस्यापि जीववत्स्वातंत्र्यप्रसंगः तपरिहरति कुरुते तुत सह शिष्यादिभ्यः ॥ तु शब्दः प्राण
 स्पतीवत्स्वातंत्र्यं कर्तयति यथा कुरुते रादी निराजप्रकृतिवज्जीवस्य कर्तृत्वेना कृतं वप्रतिकरणा निन स्वतंत्राणित
 यामुख्योऽपि प्राणो राजमंत्रिवज्जीवस्य सर्वा धित्वेनोपकरणभूतो न स्वतंत्रः ॥ कुरुते तसह शिष्यादिभ्यः ॥ तेषु लु
 रादिभिः सहैव प्राणः शिष्यते प्राणसंवादादिषु समानधर्माणां वसहशासने पुक्तं बृहद्रथतरादिवत् अदिशवे न स
 हतत्वावेतन्न त्रादीन् प्राणस्य स्वातंत्र्यं स्पतिराकरणहेतुं दर्शयति स्यादेतत्पदि कुरुते रादिवत् प्राणस्य जीवप्रति
 करणभावोभ्युपगम्यत विषयांतररूपादिवत्सस्येतां रूपा लोचनाद्याभिर्हिवृत्तिमिथ्यास्ववत्तु रादीनां

मा ५

कस्मादेते वा तत्र कुरुते कस्मिन्चित्प्रसूतदित्यादि वत्सभावो य कुरुते रादौ य ५

मि.

७

तथै

रश्मि

५२

क३

याश्चाकृतो सामान्य करणवृत्तिः प्राणाद्यानामप्युच्यते चेति अत्रोच्यते न वायुः प्राणः तारि करणव्यापारः कुतः पृथक्
 गुपदेशात् वायोस्तावत् पृथक्पृथक् देशो भवति प्राणा एव ब्रह्मभूतुर्गुरुः स एव वायुना ज्ञेयः तिष्ठति भातिव तपति चेति
 न हि वायुरेव सन् वायोऽप्युपदिश्यते तथैवावृत्तेरपि पृथक्पृथक् देशो भवति वागादीनि करणान्यनुक्रम्यत
 तत्रैव प्रक्याणस्यानुक्रमणत्वात् वृत्तिवृत्तिमतोश्चामेदात् न हि करणव्यापार एव सन् करणोभ्यः पृथक्पृथक्
 गुपदेशात् तस्माज्जायते प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि च खं वायुरित्येवमादयोपि वायोः करणोभ्यश्च प्राणस्य पृथक्पृथक्
 अनुकर्तव्याः न वसमस्तानां करणानामेकावृत्तिः संभवति प्रत्येकमेकैकवृत्तितात् समुदायस्य वाकारः तात्तानुप
 जरकालनत्वात् येनैतद्विषयतिथेः प्रत्येकपञ्जरवर्तिन एकादशपक्षिणाः प्रत्येकं नियतं व्यापाराः सन्तः स
 भूपञ्जरवाजपतिः एवमेकशरीरवर्तिन एकादशप्राणाः प्रत्येकं नियतवृत्तयः सन्तः संप्रत्येका प्राणाख्या
 दृष्टिपरिलक्ष्यं तद्विधानेन लुप्यते पुनः तत्र प्रत्येकवर्तिमिरवांतरव्यापारे पञ्जरवाजनादुरुपैरेवोपेताः प
 क्षिणः संप्रत्येकं पञ्जरवाजयेदुरितितथा दृष्टत्वात् इह तु अवर्णाद्यवोत्तरव्यापारोपेताः प्राणानसंभूपप्राणेषु
 सन्ति पुनः प्रमाणाभावात् असंतविजातीयत्वाच्च अवर्णादिभ्यः प्राणानस्य तथा प्राणस्य अष्टत्वाच्च

सह२

६६

राम

७७

[illegible]

नस्मात्पर्वदाबंधकत्वेन ग्रहत्वात्त्राणसोऽप्यभिरिति भावः ।

३६६ पोतरतुल्यलेकानुक्तलौकिकदानादि विषय
ल्ये ३५ तस्मादेतदुत्तिसमानार्थत्वात् प्रवृत्ते

५३

रेवमतेनारीरंतरेष्ट पतुः अत्रादं धनस्यातस्माच्छरीरंतरसंचारी दंष्ट्रह संज्ञके वं धनमित्यर्थः उक्ते नवति तथावस्म
तिः ॥ पुनरुक्ते नलिगेन प्राणाद्येन सयुज्यते । तेन ब्रह्मस्य वैवंशो मोहो मुक्तस्य ते नवेति । प्राणो हाह संज्ञके नानेन वं
धनेन विद्योगं दर्शयति । अथर्वतो विषयेऽपि अनुक्रमतो वक्ष्ये इत्येव तत्र तु वं स्तादीनां द्विपाणस विषया
तनुक्रामति । हस्तो वा दातव्यं वोपस्कृष्टानंदयितव्यं वपायुश्च विसर्जयितव्यं वपादो वग तव्यं चेति । तथा दशमे पु
रुषे प्राण आत्मैकादशः । ते यदास्माच्छरीरान्मत्स्योऽनुक्रामस्य रादयं तत्पेकादशानां प्राणानां मुक्तीर्दर्शयति । सर्व
गोहो पितृप्राणशब्देन संबन्धमानोऽशेषा प्राणानां ~~उक्तं निरुद्धं~~ मिद्वानो न प्रकरणावेशेन सप्तस्वेव च वक्ष्ये
यमितुं शक्यते प्रकरणं हृदस्य बलीयस्कात् । सर्वं ब्राह्मणं भोजितं इत्यत्रापि सर्वेषामेवाऽवनिवर्तिनां ब्राह्मणानां ग्रह
णं न्यायं सर्वशब्दा मथ्यते । सर्वभोजनां संभवं तत्र निमंत्रिमात्र विषया सर्वशब्दस्य प्रवृत्तिराश्रिता इह तु न किं
चित् सर्वशब्दार्थसंकेचे कारणमस्ति । तस्मात् सर्वशब्देनात्राशेषाणां परिहृयः । प्रदर्शनां वसप्तानां अनुक्रमेण
मित्यनवच्छेदतस्मादेकादशो व प्राणाः शब्दः कार्यतश्चेति सिद्धं ॥ ॥ अणवश्च । अणुनामैव स्वभावात्तरमभ्युक्षितेति । अण
वश्चेते प्रकृताः प्राणाः प्रतिपत्तव्याः । अणुत्वं वै प्रसोक्तं । परिहृयौ न परमाणुत्वं तत्तत्कृत्स्नं देव्यापिकापीतु

34

ते ४ आणा नी ३

प्रमाणार्थ

मि.

७५

श्रियाणः प्रसिद्धोऽस्ति मुख्यं स्यतु प्राणस्य भवति नाभिरप्येकं विशेषाय तनमित्यतो नामिदिशमीत्युच्यते। क्वचिदुपा
सनार्थं कतिविद्याणां गण्यते। क्वचित्पदार्थं तां देवं विद्विरे प्राणेषु तां प्राणैः सति क्वकिंपरमात्मानमिति विवेक्तव्यं का
यजातवशात्वेका दशत्वात्मानं प्राणाविषयं प्रमाणमिति स्थितौ इयमपरास्त्रद्वययेजना सप्तैव प्राणाः स्युः। यतः सप्ताना
मेव गतिः श्रूयते। तस्युक्तं तं प्राणोऽनुक्रमति प्राणमनुक्रमं तं सर्वे प्राणाः प्रवृत्ता मतीत्यत्रानुसर्वशब्देन पण
तो। कथं सप्तानामेव गतिः प्रतिज्ञायत इति विशेषितत्वादि साहासत्वेव हि प्राणाश्चतुरादयः त्वकूपर्यता विशेषिता इह
प्रकृताः। सयत्रैषवास्तुषः पुरुषः पराङ्मुखाः पर्यवर्ततेऽथारूपं ज्ञो भवत्येकी भवति न पश्यतीत्या ऊरीत्येवमादिनानु
क्रमणान् प्रकृतगामो बसर्वशब्दो भवति ~~प्रकृतगामो बसर्वशब्दो भवति~~ ~~प्रकृतगामो बसर्वशब्दो भवति~~ ~~प्रकृतगामो बसर्वशब्दो भवति~~
क्षिप्यथा सर्वब्राह्मणाभोजिता इति ये निमंत्रिताः प्रकृता ब्राह्मणास्त एव सर्वशब्देनोच्यन्ते नान्ये इति न च विज्ञान
मष्टमनुक्रांतिकं सप्तानामेवानुक्रमणान् परोक्षः। मनो विज्ञानयोः तत्त्वभेदा इति भेदेऽपि सप्तत्वेऽप्यप्रते॥
तस्मात्सप्तैव प्राणा इत्येवं प्राप्तेऽनुक्रमः। हस्तादपस्तपरसप्तभ्योतिरिक्ता प्राणाः प्रतीयन्ते हस्तो वेग्रह इत्यादिभ्यु
तिषु ग्रहत्वेऽवधेन भावागच्छते। तत्र ध्यते देवज्ञानेन ग्रहसंज्ञकेन बधनेनेति स च क्षेत्रज्ञो नैकस्मिन्नेव शरी
एवमित्यपि ये प्रकृताः सप्त प्राणाः त एव सर्वशब्देनोच्यन्ते नान्ये

रामः

७५

ह्य

रात नवतिननुहीनायामधिका अतश्च नैवं संतर्प्य स्तोत्रकल्पना उरोधानस्यैव प्राणाः स्युरिति उत्तरसखानु
 रोधादेकादशैते प्राणाः स्युः तथा चोदाहृताः शुतिद्विंशे मे पुरुषे प्राणा आत्मैकादश इति आत्मशब्देन चात्रांतःक
 रणपरिग्रह्यते करणविकरात् नन्वेकादशत्वाधिके द्वादशत्रयोदश त्रयोदशहते सत्पुदाहृते नन्वेकादश
 भ्याः कार्यजातेभ्योधिकं कार्यजतमस्ति यदर्थमधिकं करणकल्पेन शब्दस्पर्शरूपरसगंधविषयोऽपि
 बुद्धिभेदात्तदर्थानि पंचबुद्धीः प्रियाणि वचनादानविहरणोत्सर्गानंदाः पंचकर्मभेदात्तदर्थानि पंचक
 मंदियाणिसर्वार्थविषयत्रैकाल्यवति मन एकमनेकवृत्तिके भेदात्किंचिद्विचित्रवद्व्यपदिश्यते मनो
 बुद्धिरहंकारश्चित्तं चेति तेषां च शुतिः कामाद्यानां विधावृत्तीरनुक्रम्याहेतुसर्वमन एवेति अपि
 यस्यैव शीघ्रं प्राणानभिमन्यमानस्य च त्वार एव प्राणा अभिमतास्युः स्फूर्तभेदाद्भेदे च त्वार
 संज्ञः स गणपते देवो त्रे देवदृष्टः देनासि के एका वागिति न च तावता मेव वृत्तिभेदात्तरे प्राणा
 इति शक्यं वक्तुं इत्यादि वृत्तीनामप्यंत विजातीयत्वात् तथा नैवे पुरुषप्राणा नाभिर्दशमीत्यत्रापि
 रहसिर्दशभिः प्रायेणैव दशप्राणा उच्यन्ते न प्राणैर्भेदाप्रायेण नाभिर्दशमीति वचनात् नहि नाभिर्दशमीति

मि.

७४

घन

पि

इति कचित्रवसं वैशीषिण्याः प्राणा द्वाववा विनिक्चिदंशनववैपुरुषे प्राणानामिदं
 शमाति। कचिदेकादशदशमेपुरुषे प्राणा आत्मेकादश इति। कचिद्वादश। सर्वेषां स्पर्श। त्वगेकायतनमि
 त्त्र। कचिद्वयोदशचतुष्टयद्वयोदश। एवं विप्रतिपत्ताः प्राणो यत्ता प्रतिश्रुतयः किंतावत्प्रांससंसेवप्राणा
 इति कुतस्तावतोऽं गम्यते सप्त प्राणाः प्रभवन्ति नस्मादिसंवेविधासु श्रुतिषु। विशेषिता श्रुते सप्त
 वैशीषिण्याः प्राणाः। इत्यत्रो ननु गुहाशयानि हितासप्त सत्तिवीक्षाश्रुयते सा सप्तम्येति रिक्ता व प्राणा नाम
 यति। नेषदाषः। पुरुषभेदाभिप्रायेण वीक्षा प्रतिपुरुषं सप्त सप्त प्राण इति न तत्त्वभेदाभिप्राया सप्त सप्तान्ये
 न्ये प्राणा इति। ननु एतादिकं संख्या प्राणोष्टदाहता कथं सत्तेव स्युः। सत्तमुदाहता विरोधात्तन्वतमा संख्या
 ध्यतसा तर्क्यते। स्तोत्रकल्पनादुरोधात् सप्त संख्या व्यवधानं दत्तमिदं पुरुषसंख्यां नरश्रवणमिति मय
 ते श्रोत्रोक्तं ॥ हस्तादयस्संस्थिते तावत्तेषां ॥ हस्तादयस्सपरे सप्तम्येति रिक्ताः प्राणाः श्रुयते हस्तो वै
 ग्रहसकर्मणातिग्रहेण गृहीतो हस्ताभ्यां हृदयमिकरोतं त्यवसाया सुश्रुतिषु। कृते च सत्त्वातिरे
 के सत्त्वमतमीवाश्चक्यते संभवयितुं। हीनाधि संख्या विप्रतिपत्तौ ह्यधिक संख्या आद्या भवति तस्या हीत

का

राम

७४

वे

सुतरंतिशब्दः पूर्वेषु प्राणादिभिः संबध्यते ॥ तत्पूर्वकत्वाच्चोपपत्तिरिति सूत्रेण स्मिन् प्रकरणे प्राणानामुक्तं
तिर्न पश्यते तेनोक्तं त्रानामेव त्रयाणां भुक्तानामुक्तं त्रिप्रवणं तथापि ब्रह्म प्रकृतिके तेनोक्तं त्रैवर्कत्वाभिधाना
इकप्राणमनसां तत्सामान्या ब्रह्मसर्वेषामेव प्राणानां ब्रह्म प्रभवत्वं सिद्धं भवति तस्यास्य स्मिन्नेव प्रकरणे तेनो
क्तं पूर्वकत्वे वाक् प्राणमनसामाश्रयते तत्र मया हि सोम्य मत्तया यो मयः प्राणस्ते जो मयी वा गिति तत्र यदि
तावन्मुख्यमेवैषां मिदमत्रादिमप्यंततो वतंतै एव ब्रह्म प्रकृतिकत्वं त्रिप्रवणं तथापि ब्रह्म कर्तृकत्वं नाम रूपव्या
क्रियायां प्रवणायैनां श्रुतं श्रुतं भवति बोधकमादेतत्सामान्यमिदं मिति चोपसंहारात् सुतरं प्रसिद्धे ब्रह्मकाय
त्वप्रयत्नार्थमेव मन आदीनामत्रादिमप्यवव नमिति गम्यते तस्मादपि प्राणानां ब्रह्मविकारत्वसिद्धिः ॥ ॥
सप्तमते विप्रोषितत्वाच्च ॥ उत्पत्तिविषयः श्रुतिविप्रतिषेधः प्राणानां परिहृतः संख्याविषय इहानीं परिष्कृतोत
त्रमुख्यं प्राणमुपादिष्टव्यति संप्रतीतुकती तरे प्राणा इति संप्रधारयति श्रुतिविप्रतिपत्तेश्चात्र विषयकं वि
सप्तप्राणा संकल्पिते सप्तप्राणाः प्रभवन्ति तस्मादिति क्वचिदुच्यते प्राणाग्रहं तेन गुरोरेव संकीर्तिते अष्टौ प्र

ती ५

सर्व ५

अ ३

श २

मि.

७३

त

न्यत्र न

ए

एवैव प्रतिज्ञा योजयितव्या न तु पुनः प्राप्तात् सत्त्वावस्थानेनैतन्मूलप्रकृतिविषयः अप्राणास्यमनाः शुभ्रा
त्तरात्परतः परं तिस्रस्तु प्रकृतेः प्राणादिसमस्तविशेषादितत्त्ववधारणार्थः अत्रांतरप्रकृतिविषयत्वे तत्त्वविकारापे
क्षयात्पुनः प्राणासदावधारणमिति दृष्टव्यं व्याकृतविषयतामपि स्यमानामवस्थानाप्रतिस्मृत्या प्रकृतिविकारभा
वप्रसिद्धः विषयविकरणो हि गोप्यसंभवादिति पूर्वपक्षस्तत्त्वाङ्गोपाजन्मश्रुतिरसंभवादिति व्याख्यातं प्रतिज्ञाहान्याच
तत्त्वप्रसिद्धोऽपि हि तः इह तु सिद्धांतस्तत्त्वाङ्गोपाजन्मश्रुतेरसंभवादिति व्याख्यातं तदनुरोधेन विहायि गोपा
जन्मश्रुतिरसंभवादिति व्याख्यातं प्रतिज्ञाहानिरपेक्षिता स्यात् ॥ तत्राकश्रुतेः ॥ इतस्मात्काशादीनामिव प्राणानामपि
सुरमेव जन्मश्रुतिः ॥ यज्ञायने इत्येवं जन्मकचिपदं प्राणेषु प्राकृष्टतमं उत्तरेष्वप्याकाशादिषु तु वर्तते एतस्मात्प्राणायते प्राणा
इति आकाशादिषु च पुरमेव जन्मति प्रतिष्ठापितं तस्मान्प्राणेषु पुरमेव जन्मभवितुमर्हति न त्वेव स्मिन्प्र
करणे तस्मिन्वाक्ये एकशब्दस्य उच्चरितो बहुभिः संबध्यमानत्वे विमुख्यं क्वचिदोपादय्य वसानुं शक्यं वैरूप्य
प्रसंगात् तथा स प्राणमजतप्राणमुदासित्वापि प्राणेश्रुतं जन्म परेष्वप्युपनिमन्मुद्रादिषु तु पश्यतो यत्र राम
विषया कुतः उत्पत्तिर्वर्तते इति संबध्यते तत्रापि एव व्याख्यातव्यं प्राणस्योपासनाभितानि युद्धरताः स्युर्मेतपि हिता ७३

त्वेवंजातीपकं। तत्रयथा लोकादप्यपरस्माद्वसराउत्पद्येते तथा प्राणाश्चरीत्यर्थः। तथैतस्माज्जायते प्राणोऽम्मः सर्वेन्द्रियाणि च।
 त्वेवायुर्नोतिरापः पृथिवीविश्वस्पर्धारिणी सेवमादिष्वपिरवादि वत्प्राणानामप्युत्पत्तिरिति दृश्यं। अथवायानयायवतददित्ये
 वमादिष्ववहितोपमानसेवंधस्याप्याश्रितत्वात्पथातीतामंतरपीदां कुक्कादियदादयः परस्पवसराणो विकाराः समविग
 तास्तथा प्राणा अपि परस्पवसराणो विकारा इति यो ज्ञेयतत्वं। कः पुनः प्राणानां विकारत्वे हेतुः कृतत्वमेव। ननु केषुचित्यदेशे
 उप्राणानामुत्पत्तिर्नश्यत इत्युक्तं तत्रादयुक्तं। अदेशांतरे पुनश्च वसरा रसहिक्विद्यवतामन्यउक्रतत्रिवर्तयितुमुत्सहते। तस्माद्युत
 त्वाविशेषादाकारादिवत्प्राणाश्चप्युत्पद्येते इति सक्तं॥ गौरपसेभवानायसुनस्तेऽशुसत्रेः सदावश्चवतामैराणीप्रभक्ततां
 अत्यत्रिभुपिरिति। तत्पत्त्याह। गौरपसेमवा दिति गौराणां असेमवो गौरपसेमवः न हि वसराणां अत्यत्रिभुपिर्गौराणां सेनधतिप्र
 तित्ताह। त्रिप्रसंगात्कस्मिन्नुभाषो वित्ताने सर्वमिदं वित्तानेन वकीत्येकचित्तानेन सर्ववित्ताने प्रतिज्ञायतः सोऽनन्त्यस्मिन्
 यने एतस्माज्जायते प्राणा इत्यादि सावप्रतिता प्राणादे समस्तस्य जगतो ब्रह्मविकारत्वे सज्जगत्तुल्यव्यतिरेकेण विकाराभावा
 तसि अतिगौराणामुप्राणानामुत्पत्तिप्रतीतिरिति यदुच्यते। नथाच प्रतिज्ञार्थमुपसंहरति। गुरुं एवेदं विद्येकमेतपो ब्रह्म परात्मन
 मिति। ब्रह्मेवेदं विद्युमिदं चारश्चमिति वतथात्मनो वा अरे इरी नेन अवरो न मर्त्यवित्ताने च सर्वे विदितं नित्येवं जातीपका मुञ्चति

मि. तन्निर्वाणायते कचिच्चानुसन्निरेवेषामायायते असदाश्मश्रुत्यासीत्तदाह किंतदसदासादिति क्व प्रलोवावते ये दसीन्
 ७२ दाहकेतुष्यपरिशाणावा अपयश्चत्राशुत्रे प्राणानां सदावचरणात् अथ वतु प्राणानामप्यत्रिः पं तापया
 नोऽनुदाविष्कृतिगायत्रेतेवमेवास्मादात्मनः सर्वप्राणा इति। एतस्माज्जायते प्राणो मनः सर्वे दिपाणि चेति। सप्तप्राणाः प्रभवन्ति
 तस्मादिति सप्तप्राणमसृजतप्राणा कुहोस्वकायुर्जोतिरायः पृथिवी ईदियं मनो त्रिमितिवैतमादिषु प्रदेशेषु तत्र क्रतिविप्रतिष्ठा
 दत्यन्तरजिह्वारणा वारणानिरूपणम्वा प्रतिघट्टि प्राप्नोति। अथ सा प्राशु सतेः सदावचरणात् क्रौंती प्राणानामुत्पत्तिश्चरिति
 प्रोति। अत इदं पठति। तथा प्राणो इति। कथं पुनरवतयेत्यन्तरानुलोम्यं प्रहृतोपमानाभावात्। सर्वगतात्मवद्भवत्वादिद्वयम
 तीक्ष्णानंतरपादाते प्रहृतं तत्रावत्रोपमानं संभवति सादृश्याभावात्। सादृश्यं हि सत्प्रमाने स्याद्यथा सिंहः तथा वनवर्मति।
 अदृश्याम्यप्रतिपादनार्थमिति यद्युच्येत। यथा दृश्यसर्वात्मसन्निधा नुसद्यमानस्यानियतत्वमेव प्राणानामपि सर्वात्मने।
 प्रत्यतिपतत्वमिति। तदपि देहातिपमेनेवात्र त्वात्पुनरुक्तं भवेत्। न जीवेन प्राणो उपमीयेरन्सिद्धं तद्विरोधात्। जीवस्य
 त्वनुसन्निराख्याता प्राणा नोत्पत्तिर्यदि ख्यासिता तस्मान्नयेत्यसंबन्धमिव प्रतिभाति। तोदरुहणोपात्तेनापुण्यमानेन संबन्धम
 धीपपत्तेः। अथ प्राणो सन्निवादिना ज्ञातमुदाहरणमस्मादात्मनः सर्वप्राणाः सर्वलोकाः सर्वदेवाः सर्वाणि भूतनिष्कवन्तं ७२

५ त स्मात्तस्मिन् अदेशेऽमपौरुषस्य लोको धर्मो रूप भोग कस्मिन् अदेशे स्यादिति ८८४ पूर्वोक्ते दोषः

शक्यः कल्पयितुं कल्पमानोऽप्येवं निःप्रदेशस्यात्मनः प्रदेशः कल्पनिकत्वादेव न पारमार्थिकं कार्यं नियंतुं शक्नोति शरीरमपि सर्वं त्वमस
त्रिधा बुध्यमानमस्यात्मनो न तरेषां नितिनियंतुं शक्यं प्रदेशविशेषाभ्युपगमेऽपि च द्वयोरात्मनोः समानसुखदुःखमानोः कदाचिद्वे
नेव तावच्छरीरात् पभोगसिद्धिः स्यात् समानप्रदेशस्यापि द्वयोरात्मनोरस्य संभवात् न चादिदेवदत्तोऽयमस्य अदेशो सुखदुःखमन्त्र
नस्यात् प्रदेशादप्यंतेतच्छरीरे यत्तदन्तर्गते प्रदेशमनुप्रसितस्यापीतरेण समानसुखदुःखानुभवेऽस्य तेऽनस्याद्यदि देवदत्तय
शदत्तयोः समानप्रदेशमहं न स्यात् तत्स्वर्गीयनुपभोगप्रसंगश्च प्रदेशवादिन स्यात् ब्रह्मणा दिशरीरप्रदेशो ह्येव निश्चयः प्रदेशोत्तरव
र्त्तित्वावत्स्वर्गीयपभोगस्य। सर्वगतत्वात्तु पपत्तिश्च बहूनामात्मनो ह्यंताभावात्। उदता केचं केवेह्यसमानप्रदेशश्चेति। ह्यदप्य
तिवेत्। न तेषामपि धर्म्यं शनोते दाता। न क्त्वा मेदाच्च ननु बहूनामात्मनो लक्षणा मेदास्ति। अथ विशेषवशाद्देवदत्तपत्तिरिति
चेत्। तामिदं कल्पनायां त्वं विशेषकल्पनायाश्चेत्तरतश्च घत्वात् प्राकाशादीनामपि विभुत्वं ब्रह्मवादिनोऽस्ति हे कार्यत्वाभ्य
पगमात्। तस्मादात्मैकत्वपक्षेऽतः सर्वदोषाभावरिति सिद्धं ॥२॥ ॥ इति श्रीशारीरकमीमांसाभाष्ये शंकरभगवत्पादहस्ता
पस्याभाष्ये तृतीयः पादः ॥ तथा प्राणाः विषयविषयः अतिविप्रतिषेधस्तृतीयेन पादेन परिहृतः। चतुर्थे तेदानीं प्राणा
विषयः परिहृत्य तेन तत्र तद्विषयं तेनोत्पन्नता तस्मादा एतस्मादात्मनश्चाकाशसंभूत इति चेत्स्मादिह सन्निप्रकरतोऽप्युपशान्तौ मु

मि.
७१

लवितसिद्धिनिबंधनाव्यवस्थां ^{४१} कवितां ३३ पयस्या तु कया विद्यवर्धयेता असत्तां ७ नरूपपत्रोक्तमं मा भूदभिलषितं ७ रुचके
वत् ॥ अत्रोति तु व्यवस्थाहेतुमावाद्यतिकरु काणां नामापि यदेवेनात्मना मनःसंयुज्यते तदात्मांतरैरपि नांतर्ययकः संयोगस्यासं
निधानाद्यविशेषात्तत्तत्तुहेतुविशेषात्पलाविशेषरूपेण स्यात्मनःसुखदुःखयोगे सर्वात्मनामेव समाने सुखदुःखत्वे प्रसज्येतासा
दतददृष्टिमित्रो नियमोऽविष्यतीति न साह ॥ अदृष्टो नियमात् वदुष्यात्सु सर्वगतेषु प्रतिशरीरे वा स्यादप्यंतराविशेषेण सन्निति ७
मनोवाक्कायेर्धर्माधर्मलक्षणमदृष्टमुपात्तं ॥ संख्यानां तावन्ननात्मसमवायिप्रधानवर्तिप्रधानसाधारणान्न प्रत्यात्मसुखदुःखापेक्षो नो
गस्यानियामवमुपपद्यते काणां नामापि सर्ववत्साधारणेनात्ममनःसंयोगेन निर्वर्तितस्यादृष्ट्यां सैवात्मनः ५ मदृष्टमितिनियमहेतु य
भावादेव एव दोषः स्यादेतददृष्टिर्दफले प्राप्नुवाति इदं परिहृत्य सिद्धत्वं प्रयते इत्थं करवाति तैव विद्योऽयमिसे ध्यादयः प्रत्यात्मं प्रवर्तमानः
अदृष्टस्यात्मतां वस्वस्वामिभारं नियं सं ॥ तिनिसाह ॥ अमिसं ध्यादिदुष्येवे ॥ अमिसं ध्यादीनां मविषाधारणे नैवात्ममनःसंयोगेन सर्वा
त्मसविशोक्तिप्रमाणानां नियमहेतुत्वात्तु पपत्ररुक्ता दोषा तु च ग एवा प्रदेशादिति चेन्न तर्भावात् ॥ अथावते विमुक्तेषात्मनः शरी
रपतिष्ठेन मनसा संयोगः शरीरावच्छिन्न एवात्मप्रदेशविषयतिष्ठतः प्रदेशरूपा व्यवस्था मिसंस्थापनामदृष्टसुखदुःखया सुमविषय रूप
तानितदपितोपपद्यते कस्मादेतर्भावात् विमुक्ताविशेषादिसर्वेष्ववात्मानः सर्वशरीरेष्वनर्ध्वति ॥ तत्र न वेदोक्तिकेशरीरावच्छिन्नोऽप्यात्मप्रदेशः ७७

हरावेकुस्यात्मानोदेः विशेषयोगात् यत्त्वयं कर्मसंवेदः सचैकैक्यं यत्पगमे व्यतिकीर्यतस्मात्पेक्षणादिति चेत् नैतदेवं असंततैर्न
हिकर्तृत्वात् कुस्यात्मानः संततः सर्वैः शरीरैः संवेद्योऽस्ति उपाधितं वेदितं विदितं तत्र उपाधिसंज्ञानाच्च नास्ति जीवसंतानः तत्तत्कर्मव्यतिकरफलम
तिकरोवानमविद्यति ॥ आभास एव वा ॥ आभास एव वैद्यजीवपरस्यात्मानो जलसूर्यकादिव्यतिपन्नव्यः न स एव सा ज्ञाता नापि वत्सत्वं ॥ अतस्त
पथा नैकस्मिन् जलसूर्यके कं पमाने जलसूर्यको जरे कं पते ॥ एवं नैकस्मिन् जीवे कमी फलसंवेदिनीती वांतरस्य तत्संवेदक एव म ॥ व्यतिकर एव
वर्मफलपोः ॥ आभासस्य वा विद्या कृतत्वात् तदा अप्यसंसारस्याविद्या कृतत्वात् पपत्तिः ॥ दासे न च पारमार्थिकस्य वेदसमाचक्षे पदेशोप
पत्तिः ॥ येषां वै च आत्मानः ते च सर्वे सर्वगतास्तेषां मे वै व्यतिकरः प्रोति ॥ कथं बहवो विभव आत्मानो नैतं ॥ पात्रं च रूपं निर्गुणं तिसृति न्य
रा पात्रं तदर्थं साधारणं प्रधानं तन्निमित्तं तेषां योगात् पर्वमसिद्धि र्ति सौख्याः ॥ सति बहुते विभुते च पट्टाद्यादि समा इव समाचक्षुः स्वतो
चेतना आत्मानस्तदुपकरणानि वास्तु विमलां स्पष्टे तनानि तज्जाल इयाणां मनो इयाणां च संयोगात् ॥ विद्यादयो वै शेषिका आत्मप्राप्ता उपधेते
ते वा व्यतिरेकेण प्रत्येकमात्मा सुसमवर्धितसंसारः ॥ तेषां न वानामात्मगुणानां सत्वं ता उत्थादमो न्न इति कारणं ॥ तत्र सौख्यान्ता
च वेतन्य स्वरूपत्वात् सर्व आत्मनां सत्रिधानां विशेषाच्चैक्यसुखदुःखसंवेद सर्वेषां सुखदुःखसंवेदः ॥ आश्रयिणा देतता प्रधान इव तैः ॥
रुषके वत्पार्थिव्या वत्स्वामि विधातः ॥ अथ यत्स्वविभूतिरूपानां प्रधान प्रवृत्तिः स्यात् तत्तत्प्रतिमोक्तं प्रसज्येतेति नैतत्सारी न स्या ॥ नि

३

तिपादपंतिवेदवादास्तत्त्वमस्तीत्येवमादयः। तस्यात्रास्तिनैवेन दुःखेन परमात्मनो दुःखित्वप्रसंगः॥ स्मरंति च॥ स्मरंति च व्यासादयो य
 यान्नैवेन दुःखेन परमात्मा दुःखाय तर्हि। तत्र परमात्मा हि स नित्यो निर्गुणः सत्त्वः न निष्पन्नः नैवैवमपि पक्षपत्रमिवोभया। कर्मात्मन्यप
 रोपो लोकोत्तरे वेदे स पुनरेव। स स ह्दशकेना विराशिना पुनरेव नरिति। वशब्दात्समापनेति चेति वा कीदृशः। तयोः स्थितिपक्षे नैव सत्त्वः
 त्रयोऽपि वा कथं भवति। एकस्मिन् या सर्वभूतानां तदात्मानं निष्पन्नं लोक दुःखेन बोध्य इति च शङ्का। यदि तर्ह्येव एव सर्वेषां भूतानां मतेरात्मा
 स्यात्कथमनुतापरिहारो स्यात्तोलोकि कौवेदो चेति। ननु वांशो जीव ईश्वरस्यैकत्वे तद्देहस्योनुतापरिहारो तदस्य पावयति कर्मात्तु प
 पद्यते किमनुवाच्यत इति। उच्यते नैवेन वेदमनंशत्वमपि हि जीवस्या मेदवादिन्यः अतः प्रतिपादयति तत्सह तदेवा नुवाच विशत्रा नो
 तोस्तिदशमस्योः सम्यक्मात्रेति यदहं नानेव पश्यति तत्त्वमस्य हं वा सा स्थिते वैजातीयकाः ननु मेदा मेदावगमाभ्यामंशावेषसिद्ध
 तीत्युक्तं। स्यादतदेवैषमावपि मेदा मेदो प्रतिपादयिषितो स्यात्ताममेदश्च तत्र प्रतिपादयिषितः। ब्रह्मात्मता प्रतिपन्नोऽहं
 वार्थसिद्धिः स्वमावप्राप्तस्तु मेदो नृपतेन च निरवयवस्य ब्रह्मणो। मुखांशो जीवः सैव वतीत्युक्तं। तस्यास्यैवैकः सर्वेषां भूतानां मतेरा
 ता जीवभावेनावास्तव इत्यतो वक्तव्यानुतापरिहारोपपत्तिः। तां ब्रह्म। अनुतापरिहारो देहसंबंधो नोतिरदिवरः॥ तोभायोऽनु
 पयादिति अनुतापूर्वं नात्रोपपादयति परिहारः। तथा श्रीवोमा पं पशुं संत पपेदिसनुता नहि स्याद्भूतानीति परिहारः एवं लोकेष्वपि

नामरूपप्रकरणमिदं नैवार्थः

पुस्तकस्य अष्टोत्तर

मा.
६६

७

पुस्तकस्य अष्टोत्तर
द्वितीयः

ननु खेन दुःखं ह्यस्य विद्या कृतं दुःखोपमोगममिममपते। तेन परमेश्वरस्य वेदाद्यात्मभावे दुःखमिमानो वाति। तत्र स्यात्प्रविष्टा
रुतनामरूपनिर्वृत्तदेहं द्रियाकृपाय विवेकभूमनिमित्त एव दुःखमिमानो ननु पारमार्थिकोक्तिः। यथा वस्त्रदेहन राहके दादिनिमित्त
दुःखं तदमिमानश्चोत्पन्नमवति। तथा पुत्रमित्रादगोवरमविदुःखं तथमिमानश्चोत्पन्नमवत्यहमेव पुत्रो ह्येव मित्रमित्येव त्रेहवरोन
पुत्रमित्रादिषु मित्रविशमानः। तस्य त्रिभुतमेतद्वगम्यते। मित्रानिमानश्चमनिमित्त एव दुःखानुभव इति। अतिरेकदर्शनाच्चेव मव
गम्यते। तथा हि पुत्रमित्रादिस्तु बह्व्यपविष्टुतस्त्वेवं धामिमा निष्ठितरेषु च पुत्रो मतो मित्रं मृतमित्येव मयि। चित्तयेषामिव पुत्रादि
मत्वा मिमानः तेषामिव तन्निमित्तं दुःखमुत्पद्यते। तामिमानहीनानां पश्चात्तकानां। अतश्च लौकिकस्या विपुलसम्यग्दर्शनाद्यवत्त्वं दृष्टं कि
मुत विषयस्य त्यागात्मानो न्यदस्त्वेतत्पश्यतो नित्यवैतन्यमात्रस्वरूपस्येति। तस्मात्प्रतिसम्यग्दर्शनानर्घ्यप्रसेगः। प्रकाशादिवदिनितिद
रानोपपत्त्या। यथा प्रकाशसोर्घ्या इमसो वा विषयाणां तन्निमित्तमात्रं गुण्यपाविसंबंधात्तेषु कुरुवक्रादिभावे प्रतिपद्यमाने पुत्रतदा
वमिव प्रतिपद्यमानोपिन परमार्थतत्सद्भावे प्रतिपद्यते। यथा वाक्काशे यदा दिष्टुमवत्सु गच्छति विविधा अमानोपिन परमार्थतोगेहति। यथा
चोदशरावादि केषु नात्र कृते सूर्य प्रतिविंबे केषु मानेपिन तदानीं कथ्यते। एवमविद्यास्य स्वप्नस्य पित्रे बुद्ध्यापहिते तावाख्ये शेषे दुःखापमा राम
तेपिन तदानीं श्वरो दुःखाचेतजीवस्यापि दुःखशक्तिरविद्यानिमित्तैवेत्युक्तं। तथा चाविद्यानिमित्ततावभावकदासेन ब्रह्मभावमेव तावत्स्य ६६

मायतवाकुमारीतेनारोरेनेवेचसिनेजातोभवसिविद्यतोमुखरति।सर्वलिरुपाशिवित्तयधरोनामानिहनामिवदमप
सरतिवानयोतोस्तिइहेसादिभक्तिव्यश्वास्वार्थस्यसिद्धिः।वेतयवाविजिपंजीवेम्वरयोपयाधिविस्तुर्लिंगयोरौष्ठभतोयेदामेदाव
गमाभ्यांशेरात्वावगमः।कुतश्चांशत्वावगमः॥मंत्रवर्णात्॥मंत्रवर्णांशुतमर्षमवगमवति।तीवानस्यसहिमाततोऽयांम्वरुव
पादोस्यसर्वभूतामिविपादस्यामृतंदितीति।अत्रभूतशब्देनजीवप्रधानानिस्थावरजंगमानिनिर्दिशति।अहिसंसारभूताम्यत्रती
र्थव्यतिप्रयोगात्।अंशःपादोभागरतिचर्चयतिरे।तस्मादप्यंशत्वावगमः।कुतश्चांशत्वावगमः॥अपिस्मर्यते॥ईश्वरीतःस्वरूपेपुरा
रातेजीवस्यस्पर्धते।ममोवांशोतीवलोकेजीवभूतःसनातनरति।तस्मादप्यंशत्वावगमः।यत्तत्तत्स्वादिभुत्वादिहिरुजिजीविम्यभावे
लोकेप्रसिद्धरतियघपेपालोकेप्रसिद्धिः।तथापिशस्त्राज्ञेशांशित्वेईशोत्रीशितवभावम्वनिश्रीयते।निरतिशयोपधिसंपन्नश्चेत्युतेति
हीनोपाधिसंपन्नांजीवाभ्युशास्तीतिनकिंचिद्विप्रतिविध्यते।अत्राहनुजीवस्येश्वरोदत्वाभ्युपगमेतदीयेनसेसारदुःखोपभोगेन
शिनईश्वस्यापिदुःखित्वेस्वाध्यालोकेहस्तपादाद्यन्यतमंगगतेनदुःखेतांगिनोदत्तदत्तस्यदुःखित्वंतद्वत्।ततश्चतत्प्राप्तोपभोगे
दुःखं प्राप्नुयात्।अतोवरंश्वीवस्यसंसारस्वात्त्वितिसम्पदृशानानर्थक्यप्रसंगःस्यादितिप्रजोव्यते॥प्रकाशादिवद्वेवेय
पाजीवःसंसारदुःखमनुभवतिनेवंपरईश्वरोनुभवतीतिप्रतिज्ञानीमहेजीवोत्यनिष्ठादेशवशाद्देहाद्यात्ममयमिवगतीतत्वेने

मी.
६८

तिविदुकारिणामप्यर्थततश्च प्रामाण्ये वेदस्यातमियादीश्वरस्य वासंता न पेक्षते लौकिकस्यापि पुरुषकारस्य वेयर्थं तयो देशाजनिमि
 त्वात् ॥ शर्वो दाधप्रसंगस्य वेजातीयकोषजातमादिशुभतो न दर्शयति ॥ अशो नानाव्यपदेशादव्यथा वापि दाशकितवादित्वमवीधत्तरेका
 जीवेश्वरयोरुपकार्योपकारकभावः ॥ सवसेवस्यारेव देशलोके यथास्वामिभ्यः सयोपेयायादिविष्णुलिंगयो ॥ ततश्च जीवश्च योरप्यु
 पकार्योपकारकभावोपगमात्किंचास्वामिभ्यः सवत्संबंधः ॥ अहोस्विदिविष्णुलिंगवदिसंस्थविचिकित्सापो ॥ अतिपमो ताशोति ॥
 अथवास्वामिभ्यः प्रकारेति तर्हि शिवीशितव्यभावस्य प्रसिद्धत्वात् दिव्यवसेवसेव इति प्राप्नोति अतो ब्रवीत् शशति जीवर्षश्चुरस्योशोमवितु
 मर्हति यथाशिविष्णुलिंगा ॥ अशशं शः नहिनिरवयवस्य मुत्थोशः संभवति ॥ कस्यामुन निरवयवत्वात् स एव न भवति ॥ नानाव्यपदेशात्
 स्वात्वे रम्यत्वात् तिसितक ॥ शतमेवेति दिव्यतामुनिर्भवति यथात्मनि तिष्ठन् आत्मानमंतरो यमयतीति चेवेजातीयकोमेदनिर्देशो नास
 ति भेदमुत्पत्ताननुवाये नानाव्यपदेशः सुतरां स्वाभिभ्यः सारूप्ये पुनरस्य त आह ॥ अन्यथा वापीति ॥ तत्तु नानाव्यपदेशादेव केवलं देश
 त्वप्राप्तिः ॥ किंतु धर्म्यापि च व्यपदेशो भवत्यनानात्वस्य प्रतिपादकः ॥ तथाप्येके गों ब्रह्मदासा ब्रह्मे से कितवा उते स्यादिना ॥ दाशो एते केवर्ता य
 प्रतिहाये वा श्रीदासा ॥ स्वाभिभ्यः आत्मानमुपज्ञापयति येषां ये कितवा घृतहृतः ते सर्वे ब्रह्मे वेति निरुजं दारुणं न सर्वेषामेव नाम राम
 रूपरुतकार्यकरा संघातप्रविशनी जीवा न ब्रह्मत्वे माहातथायत्रा विब्रह्मप्रक्रियया मयमेवार्थः प्रपंच्यते ॥ तं स्त्री तं पुमानसित्वं ॥ ६८

शिवो दाशकितवादि भावं ब्रह्म एव आत्मनो यथार्थं लोका ब्रह्म कृते ब्रह्म दाशा ३

दिशु कर्मसुते मरुकारणत्वे प्रसिद्धं न चापि सर्वास्ववशतिपुई चोहे नु कर्त्तुं निश्चिन्तेरवसापते। तथा हि चिन्तिर्भवति। एषत्यवसापु कर्मकार
पत्तितेयमेव्यो लोके व्युत्तिनिघन एव उ ए वा सापु कर्मकारयत्तितं पमधो निनीषत इति यग्यात्मनितिष्टन्नात्मानमेतते पमधत्तातिवैकेना
तीपका नन्वेवमी मरुस्वकारपितृत्वे सति वैषम्यने छलपे स्यात्तो अहताभ्यामगममन्ती वस्येति नेत्युच्यते ॥ कृतप्रथमं पेक्षस्तु विहितप
तिविहासे पर्यादिभ्यः। तुशब्दोदितदोषवर्जनार्थः। कृतोपः प्रयत्नो जीतस्य धर्माधर्मलक्षणाः तदपेक्ष एवैवमी मरुस्वकारयति। अतश्च
ते वादितोषान प्रसज्येते जीवकृतधर्माधर्मवैषम्यापेक्षमेव तत्फलानि विषमं विमजेत् परंतु यदि चोरो निमित्तं मात्रेण यथा लोके
नानाविधतां गुणगुणानां नो ब्राह्मिण्यदिनां वा साधारणोभ्यस्वबीजेभ्यो जायमानानां साधारणं निमित्तं भवति परंतु न तस्य सति धर्मने
रसपुष्पफलपलाशादिवैषम्यं ते वांतायते। नाप्यसत्सु स्वबीजेषु एवं जीवकृतप्रयत्नापेक्षे मरुस्वकारं शुभाशुभं विदधादिति श्रियते। ननु
कृतप्रयत्नत्वमेव जीवस्य परापन्ने कर्तृत्वेनोपपद्यते। नैष दोषः। परापन्ने विहितकर्तृत्वे करोत्येव जीवः कुर्वते इति मी मरुस्वकारयति। अथिव र्व
प्रयत्नमेवैते दाता कारयति र्वतरं च प्रयत्नमपेक्ष्य पूर्वमकारपदित्यनादित्वात्संसारस्यानवधो कथं पुनरवगम्यते कृतप्रयत्नपेक्षे
मरुस्वकारि। विहितप्रतिविहासे पर्यादिभ्यः। एवं स्वर्गकायेभ्यो तेन ब्राह्मिणो न हंत इत्येवंती तीपकस्य विहितस्य पतिविहस्य वा वैषम्यं
भवति। अन्यथा तदनर्थक्यं स्यात्। मरुस्वकारे विहितप्रतिषेधो नैपुमेत। अतः परतंत्रत्वाद् जीवस्य। तथा विहितकारणमप्यनर्थकं न संसरे जेत्

मी.
६७

करतात्ताप्यपगमात्। समाध्याभावस्तथा। स्वार्थकत्वेनैव परित्यक्तं यथा प्राप्तमेव कर्तृत्वमुपादाय समाधितिधातात्। तस्यात्कर्तृत्वम
प्यात्मनः पाधितिबंधनमेवेति स्थितं। परानुत्तकुतेः। यदिदमविधावस्थायां पाधितिबंधनं कर्तृत्वं जीवस्यापि हितं तत्किमनयेत्यस्य
भवस्यादौ स्विदस्य रापेक्षमिति भवति विचारता। तत्र प्राप्तं तत्तत्रेश्वरमपेक्षते जीवकर्तृत्वरति। कस्मादपेक्षाप्रयोजननातीता।
अपेक्षितीव स्वयमेव रागदेषादि प्रपुनः कारकांतरसामग्रीसंपन्नः कर्तृत्वमनुभवितुं शक्नोति तस्य किमिच्छेत् करिष्यति न वलो
के प्रसिद्धिरिति ह्यप्यादिक सुत्रिमास्व नृहादिवदीश्वरोऽपरो येन कृतं व्यरति। तेषां त्वकेन वकर्तृत्वेन जेतस्। जतईश्वरस्य ने
ईरापेक्षस्येन विषमफलं चेष्टां कर्तृत्वं विदधतो वै समं। ननु वैषम्येनैव तेषां न सापेक्षता दिव्यतां सत्पुनः सति त्वेश्वरस्य सा
पेक्षत्वं संभवै। सापेक्षत्वं त्वेश्वरस्य संभवति सतोर्ज्ञानाधर्माधर्मयोः। तयोश्च सदा कसति जीवस्य कर्तृत्वे। तदेवेत्येकं कर्तृत्वमस्य
रापेक्षं स्यात्। किं विषयमीश्वरस्य सापेक्षत्वं नुचेत्। अकृताणां गमश्चैवं तावस्य प्रसज्यते। तस्यात्स्वतएव जीवस्य कर्तृत्वं
मिति। एतां प्राप्तिं तु रागेन व्यतिर्यप्रतिज्ञा नैते। परादिनिः। अविषयवस्थायां कार्यकारणसंघाता विवेकदर्शने जीवस्याविधा
तिमितीधस्य सतः परस्यादात्मनः कर्तृत्वस्य तासर्वभूताधिवासासाक्षिताद्येतदपि तु शश्वरात्रदुत्तपाकर्तृत्वमोहत्वलक्षणस्य संसार
स्य सिद्धिर्दनुग्रहे तु केन च वितानेन मोक्षस्य सिद्धिर्न विनुमर्हति। कुतः तदुक्तेः। यद्यपि दोषप्रपुनः सामग्रीसंपन्नमुजीवयधपि वलो के ह्य
संभवे पदं तदुपपन्नं भवतात्पर्यम्

राम.
६७

नमिति कामाद्यभ्युपगमसो रत्नय इति क्रिया तात्त्विके प्रेक्ष्यते। तस्मात्समता एव स्वप्ने विरहेति। विहारो विवृत उच्यते वा स नाम य एव ननु
पारमार्थिकोऽस्ति। तथा च अतिरिक्तकारा नुबद्धमेव स्वप्ने व्यावर्तयति। उतेव त्वीमिः सह मोहमानो रजतं दुते वापि स पानियस्य त्रिति। लोफ
कोऽपि तथेव स्वप्ने वृथयति। आसक्तमिव गिरि मंगमदा तमिव वनरातिमिति। तथोपादाने यः घपिकरतोऽपि कर्मकरा विमर्शिनः
शस्त्रपापितसंश्लेषे वात्मनः कर्तृत्वे इष्टये के चने कर्तृत्वात् स वल्य दर्शितत्वात्। भवति वलोकेऽनेकप्रकारा विवक्षा यो धा मुच्यते। यो वै
राजो मुच्यते इति वा अपि वास्मिन्नुपादाने करण व्यापारो परममात्रं विवक्ष्यते। तस्मात्तं अकल्पत्विदुर्द्विर्द्वैकस्यापि स्वीये कृता व्यापारो
परमस्य दृष्टत्वात्। यत्स्वयं व्यपदेशो दर्शितः वित्तानं यत्तं तनुत इति। स बुद्धेरेव कर्तृत्वे प्रापयति। वित्तानं शब्दस्य तत्र प्रसिद्धत्वात्। मनो
नंतरपाणवतस्य अद्वैतशिर इति च वित्तानमयस्यात्मनः अदा घवयवत्तसंकीर्तनात् अदा दीनो च बुद्धिधर्मत्वप्रसिद्धः वित्तानं देवाः
सर्वव्रसत्ये शुभासत इति च वाक्यशेषात्। ज्येष्ठस्य वत्र प्रमजत्वस्य बुद्धौ प्रसिद्धत्वात्। स एष वाचस्मिन्नस्योत्तरोत्तरं क्रमोपपत्तरति
च अतः तरेयतस्य वा बुद्धिसाधत्वाप्यधारणात्। न च शक्तिविपर्ययः करणानां कर्तृत्वाभ्युपगमे भवति। सर्वेषां कारकाणामेव स्व
व्यापारोऽकर्तृत्वस्यावश्यं नावित्वादुपलब्धेऽपेक्षेऽपेक्षाकाराणां तात्त्विकानां न वतस्याप्यस्य कर्तृत्वमस्ति। न सोऽपि लविस्वर
पत्वात्। अहंकार सर्वकमपि कर्तृत्वेनोपलब्धुर्न विवृतमिति। अहंकारस्याप्युपलब्धत्वात्। न वै वै सति करणान्तरकल्पना प्रसंगः बुद्धः

सुदृश्य

कर्तृत्वेन

मात्र १

मी.
६६

मापत्रयस्वमात्मानं परं प्रविशति मुक्तकार्यकरा संघातो भूकर्त्री सुखी भवति संघर्षदा वस्त्रायो। तथा मुक्तवस्त्रापामप्यविघां
तं विद्याप्रदीपेन विद्यया त्वेव केवलं निर्गतः सुखी भवति। तत्र दृष्टं तच्चैतद्वतो न दृश्यते तत्रादिविज्ञे पुनर्ज्ञानादिपुन्यपारेषपे
त्येव प्रतिनियतानि करणानि वारणादीनि कर्त्री भवति स्वशरीरेणात्वं कर्त्री एव मयणात्मा सर्वव्यापारेषपे त्वेव मनश्चादीनि करणानि क
र्त्री भवति स्वात्मनात्वं कर्त्रीति। नत्वात्मनस्तत्कारणत्वावयवाः संति ये ह स्मादिभिरिव कर्त्तव्यं नित्यमनश्चादीनि करणान्यात्मा यो यो ह दीप्त
न्यस्ये दा। यत्तत्तं सात्त्विकं वत्तादिभिर्ह तु क्रि। साभाविकमात्मनः कर्त्तव्यमिति। तत्र विधिशास्त्रं तावदाप्यप्राप्तं कर्त्तव्यमुपादाय कर्त्तव्यविशेष
मुपदिशति न कर्त्तव्यमात्मनः प्रतिपादयति। न च स्वाभाविकमस्य कर्त्तव्यमस्ति ब्रह्मात्मस्योपदेशादित्यवो वा मातस्यादिविज्ञे कर्त्तव्यमुपा
दाय विधिशास्त्रं प्रवर्तिष्यते। कर्त्री विज्ञानात्मा पुरुष इमेवं ज्ञेयता यत्कमपि शास्त्रं मनुवा इरूपत्वाद्यथा शास्त्रमेवाविद्या हतं कर्त्तव्यमनुपदि
ष्यति। एतेन विज्ञानेनादाने परिहृते तयो रणनुवा इरूपत्वात् ननु संशये स्थाने प्रसुप्तेषु कुर्यात् पुंस्त्वेतौ शरीरे यथा कामं परिवर्तत इति विहास उपदि
श्यमानः केवलस्यात्मनः कर्त्तव्यमावहति। न चोपादाने वित्तदेवो प्राणान्मो विज्ञानेन विज्ञानमादायेति करणेषु कर्मकरा विभक्ती
श्रममातो केवलस्यैवात्मनः कर्त्तव्यं गमयत इति व्यजोच्यते। न तावत्संशये स्थाने संतमात्मनः करणविरमणमस्ति सती स्वप्ने भूत्वे सं राम
लो कं मुक्तिं अमरीति तत्रापि धीसेवं श्रयवतात्। तथा च स्मरंति इंदियाणा मुपरमे मनोः नु परं न यो दसेवते विषया नैव तद्विषयः स्वमर्क ६६

सं प्रमुक्त ६६

य ६

अथ तत्र स्थानि सत्तात। अथिवा नित्यं बुद्धुदुक्तात्मप्रतिपादनाभ्योत्त सिद्धिरिति। तादृगात्मप्रतिपादनं च न स्वाभाविकं कर्तृ
 त्वेव लब्धं ते। तस्मादुपाधिधर्माभ्यासेनैवात्मनः कर्तृत्वं न स्वाभाविकं तथा च अतिधीयती वले जायती वेति आत्मं द्वयमनो
 ७ त्तेभ्यो त्तेत्याहुर्म ॥ नी विद्या इति वोपाधिसंज्ञे स्पे वात्मनो मोक्षज्ञादिविशेषनाभं दर्शयति न हि विवेकिनां परस्मादयोती वो
 नामकर्त्री भोक्ता वा विद्यते नात्योता सिद्धेत्यादिश्रवणात्। परंतर्हि संसारकर्त्ता भोक्ता च प्रसज्येत परस्मादयमुचितिमानुबुद्धादिसंघाते
 यतिरक्तो न स्यात्। न विद्या प्रत्यक्षपस्थापितत्वात् कर्तृत्वसोक्तत्वात्। तथा च शास्त्रे यत्र हि हेतुमिव व्यववर्तित इति रत्नं परपतीत्यविद्याव
 स्त्वापां कर्तृत्वभोक्तृत्वे दर्शयित्वा विद्यावस्थायां ते एव कर्तृत्वभोक्तृत्वे निवारयति यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत्तत्वेन कर्त्तृत्वं दिति। तथा
 स्वप्नजागरितयोरात्मन उपाधिसंज्ञं कर्तृत्वं प्रमंश्येत वा काशेति परिपेतं आवयित्वा तदभावं सुषुप्ते प्रतिनात्मना संघट्टितस्य
 वयति तदा अस्मै तदा तत्काममात्मकाममकामं रूपं मशोक्तं नरमित्याख्या एषा स्वपरमाभातेरेषा स्वपरमासेपत एषा स्वपरमो लोक
 एषा स्वपरमश्चानेदं रूपं सहासत। तदेतदाहाचार्यो यथावतज्ञो मयधेति। त्वर्चं चायेवः पपदितः। नैवेमंतं यो स्वाभाविकमेवात्मन
 कर्तृत्वमशरीरौल्यमिति। यथा नुलोकेतज्ञावाप्यादिकृसाहस्य कर्त्री दुःखी भवति स्वस्वस्वगृहं प्राप्तो विप्रकृत्वा रणादिकरणाः त्व
 निति निर्तो निर्वायारः सुखी भवति। स्वमविद्या प्रत्यक्षपस्थापितहेतुसंज्ञक्यात्मा स्वप्नजागरितवित्तयोः कर्त्री दुःखी भवति सततं

अथ एतादृशप्रतीतिरूपसंज्ञां हरेरन्तःस्थिता भावैश्चावयति ३ त ५

मी.
६५

ल
ति

पद्येतासत्तावतुदेः कर्तृशक्तौ तस्या एवाहं प्रत्ययविषयत्वमभ्यपगतं यं । अहं करणं शर्वं काया एव प्रवृत्तेः सर्वत्र दर्शनात् । अहं
हं गकारिणं अहं भुजे हं विलासितातिव । तस्या अहं कर्तृशक्तिपुत्रायाः सर्वार्थकारिकरणमन्यत्कल्पयितुं शक्तेः । विहिंसं कर्तृकरणा
सुपादायक्रियासु प्रवर्तमानो ह्यपतरति । ततश्च सेतामात्रे विसंवादः स्यात् । वेत्तुमेव कश्चिन्करणमिति रिक्तस्य कर्तृत्वा
अपगमात् । समाध्यभावाच्च । पोष्ययमोपनिषदात्म्यप्रतिपत्तिप्रयोजनः स्वभाविरूपदिष्टो वेदो तेषु आत्मा वा अहं ईश्वरश्च । अ
तज्जो मंजयो निदिध्यासितव्यः सो नो ह्यस्य विनिता सितव्यः । नित्येवं यथा यथा आत्मानमित्येवं न । अहं सोऽयं स आत्मानः कर्तृ
त्वेनोपपद्येत । तस्यादप्यस्य कर्तृसिद्धिः । यथा च तज्जो भयया । एवेतावकास्त्वार्यं तत्त्वादिति हेतुः । किं कर्तृत्वं शास्त्रे दर्शयितुं
तु नः स्वाभाविकं वा स्यादुपाधिनिमित्तं वै चिंत्यते । तत्रैतरेव शास्त्रार्थतत्त्वादिति हेतुः । स्वाभाविकं कर्तृत्वं अप्रवृत्तं नैव भावयति
त्येवं प्राप्तं ब्रह्म । न स्वाभाविकं कर्तृत्वमात्मनः संभवति । प्रविर्मानं प्रसंगात् कर्तृत्वस्वभावत्वेत्यात्मनो न कर्तृत्वा निर्वृत्तः संभवति
भूगुरितोऽस्यात्र कर्तृत्वादनिर्मुक्तस्यासिद्धिः । अहं कर्तृत्वस्य दुःखस्वरूपत्वात् ननु हित्तया मपि कर्तृत्वं शक्नोति कर्तृत्वं क
र्तृपरिहारात्पुणार्थं सेत्स्यति तत्परिहारश्च निमित्तपरिहारात् । यथा ग्रेहं न शक्नोति पुत्रस्यापि काष्ठविद्यो ग्राहकं न कार्याभावस्तद्वत् । न
निमित्तानामपि शक्तिरूपेण न संबधेत्संबधानामत्येव परिहारात् संबधानां ननु मोक्षसाधनविधाना न्यो हं सेत्स्यति । तासां नान्य

राम.
६५

[illegible]

मि.
६४

अथ सत्यविहेतुसमवधानि फलाभावस्ततो नित्यदेवानुपलब्धिः असत्येतन्न वैवंश्यते। अथवा अन्यतरस्यात्मनः इदं यत्पराश
क्तिप्रतिबोधोपपन्नं तद्यः न वात्मनः शक्तिप्रतिबंधः संभवत्यधिक्यत्वात्। नापीदृश्यत्वनहितस्य पूर्वात्तरयोः नरायो रतिवैश्वशक्ति
कस्यसतोऽस्त्याहृक्तिः अतिव्यतिरिक्तस्माद्यस्यावधानानवधानाभ्यामुपलब्ध्यानुपलब्ध्यामवतस्तन्मनः। तयोः अतिः अत्र त्रयमना
अभूव। अदर्शमप्यत्र मना अभूव तत्रात्रौषमिति मनसात्येव यत्पतिमनसा मृत्तोतीति। कामादप्यस्याप्यवत्तय एवरातद
रीयनिकामः संकल्यो विविक्तिसा अदा अदा एतिरष्टतिर्दार्। रीतिमेतत्सर्वमन एहेति। तस्याहृक्मेतत्तदुत्सासारत्वात्तुतद्यपदेश
इति॥ अर्थात्तुार्थवत्त्वात्। तदुत्सासारत्वाधिकारेणैवापरेऽपि जावधर्मः अप्येते। कर्त्तृत्वापे जाकस्यात्। कस्याकास्त्रार्थवत्त्वात्।
एवंवधनेतनुत्साहृष्टादित्येवंविधविधिशतस्त्रयमर्थवद्ववति। अत्यथा तदनर्थकस्यात्। तदिकर्त्तुः सत्कर्त्तव्यविशेषमुपदिशति।
नवासनिकर्त्तृत्वेन दुपपद्यते। तथेदमपि शास्त्रमेवमर्थवद्ववत्येव हि इच्छायां ता मता बोधाकर्त्ता वित्तानात्मा पुरुष इति। विहातेष
देशात्तरतश्च जीवस्य कर्त्तृत्वं यज्जीवप्रक्रियायां सौम्ये स्थाने विहारमुपदिशति। सईयते मतो यत्र काममिति। सैशरीरयथाकामं
परिवर्त्तयति। तत्रापादनात्तरतस्यास्य कर्त्तृत्वं यज्जीवप्रक्रियायां सैव करणानामुपादानं संकीर्तयति। तदेवौषां वित्तानेन विहा राम
समासापेति। प्राणाः स्वरूपा इति र। यपदेशाच्च क्रियायां नवेति ईशविपर्यया। तैरेव जीवस्य कर्त्तृत्वं यदस्य नौ किं कौ पुवै दिक् कौ पु ६४

मिथ्यातानस्य सम्पत्तानां रूपत्रयनिवृत्तिरस्तीति। अतो यावद्वृत्त्यात्मनो न बोधस्तावदयं बुद्ध्यादिसंबन्धो न शाम्यति। दर्शयति
 च। वेदादयमेतेषु रूपं महान्मादित्यवर्णितमस्य परस्तात्। तमेव विंशतिरुक्तमिति नामः यं चाविष्यते यनायेति। ननु बुद्ध्या प्रलययोर्नश
 क्यते बुद्धिसंबन्धोऽप्यप्यगं तु। सतासौ मयतदा संपन्नो भवति स्वमयीतो भवतीति वचनात्। तत्त्वविकारप्रलयाभ्युगमाच्च तत्त्वयुगा
 तदात्मभावित्वं बुद्धिसंबन्धस्येति। अत्रोच्यते। पुंस्त्वादवत्वस्य सतो मिथ्यायोगात्। यद्यालोके पुंस्त्वादीति वीजात्मना विद्यमाना न्येव
 बाल्यादिषु अनुपलभ्यमानानि अविद्यमानवदमिषेयमाणानि यौवनीदद्याद्विर्भवति नाविद्यमानान्यस्य संघते। खंदादनामपि तदुक्तं
 त्रिप्रसंगादेव मयमपि बुद्धिसंबन्धः शब्दात्मना विद्यमान एव सुष्ठु प्रलययोः पुनः प्रबोधप्रसवयोराविर्भवति। एवं तदुच्यते। ननु
 कल्पिकी कल्पविदुषोऽत्रिः संभवत्यतिप्रसंगात्। दर्शयति व सुष्ठु सादृश्यं नमविद्यात्मकबीतसंज्ञावकारितं। सातसंपद्यता विदुः सति संपद्य
 महेतुतत्तत्संज्ञावासां होवास्तादिना। तस्यात्सिद्धमेतदावदात्ममीती बुद्ध्यादिसंबन्धश्चेति॥ नित्योपलब्धनुपलविप्रसंगेभ्यतरनिप
 मोदायथा। तदात्मना पाविभूतमंतःकरणं मनो बुद्धिर्विताने त्रितमिति वानेकधा तत्र तत्रात्मनो यते। क्वचित् त्रिभिर्भागेन संशया
 दिदृष्टिकं मनश्च त्रितमिष्यादिवृत्तिकं बुद्धिरिति। तत्रैवं सूतमेतत्करणमवश्यमस्तीत्यभ्युपगंतव्यं। ननु यास्तान्मप्यप्यमा
 नतस्मिन्नित्योपलब्धनुपलविप्रसंगत्वात्। आत्मेऽपि विषयाणां उपलब्धिसाधनानां संनिधाने सति नित्यमेवोपलब्धिप्रसूयता।

श्री.
६३

श

तद्वत्। एतदेतद्विबुद्धिगुणसारत्वादात्मनः संसारित्वेक्ये तत्ततो बुद्ध्यात्मनो। अत्रयोः संयोगावसानमवश्यं। योऽसौ बुद्धिविवा
गे सत्यात्मनो विमलस्य ज्ञानस्य सत्त्वमसंसारित्वं वा प्रसूतेति। अत उक्तं पदंति। यावदात्मभावित्वात्तदोषस्तद्वर्तमानं। न यमनेन
रतिर्दिष्टोऽपि सति शैवकथा। कस्मात्। यावदात्मभावित्वात्तद्विबुद्धिसंयोगस्य यावदयमात्मसंसारिभवति यावदस्य सम्यग्दर्शनेन
संसारित्वं न निवर्तते तावदस्य बुद्ध्या संयोगो न शम्यति। यावदेव वा यं बुद्ध्यापि संबधस्तावदेव चास्य तावत्संसारित्वं च।
परमार्थतत्त्वज्ञानात्मनो बुद्ध्यापि परिकल्पितस्वरूपव्यतिरेकेणास्ति। तद्विना समुक्तस्वरूपा सर्वतां श्वरादस्यैतन्नानुद्धिनी
यो वेदांतार्थनिरूपणायां उपलभ्यते। नो यो तो सिद्धिश्चोतामं तावित्ताता। नो यदतो सिद्धिश्चोतामं तावित्ताता। नो यदतो सिद्धिश्चोतामं तावित्ताता।
अतिरिक्तमिह। कथं पुनरवगम्यते यावदात्मभावित्वं बुद्धिसंयोगश्चेति। तद्वर्तनादिस्मात्तथा हि सांख्ये दर्शयति। यो यं विज्ञानमपः प्राणो
पुच्छते तर्थातिः पुरुषः स समानः सनुभो लोकावतु संवरति ध्यायती वले जायती वेत्यादि। तत्र विज्ञानमपश्चितं बुद्धिमपत्तं च तद्विज्ञानसार
वमेव विप्रयते। यथा लोके स्त्रीमयो देवदत्त इति स्त्रीरणादिप्रकाशे। मिथो घते तद्वत्। स समानः सनुभो लोकावतु संवरति ध्यायती वले जायती वेत्यादि। तत्र विज्ञानमपश्चितं बुद्धिमपत्तं च तद्विज्ञानसार
नेन विज्ञानगुण्यदेर्दृष्टिकेन समानस्तथेव बुद्धेति गम्यते सन्निधाता। तद्वद्वर्तयति ध्यायती वले जायती वेति। एतदुक्तं भवति।
यस्वतो ध्यायति नापि च नति ध्यायती बुद्धेऽपि ध्यायती वले जायती वेति। अथि च मिथ्याता न पुरुः सरो यमात्मनो बुद्ध्यापि संबधः नर
बुद्धिमय इत्येतदुक्तं। अतिप्रदेशोक्तेरेव ज्ञानमयो मनोमयः प्राणमयश्चक्षुर्मयः श्रोत्रमय इति विज्ञानस्य मन आदिभिः सह पाठान् ४

राम.
६२

नाण्डिकायामुक्त्या र्थे दत्तं शेष २५
गुणेनोक्तं यथा यदुक्तं निरूपणीयं यदुक्तं गुणानुसारेण
वरणीयं निरूपणीयं यदुक्तं

तथा च वाजाय शतभागस्य शतधा कल्पितं स तु भागो जाक स विज्ञेयः सवानं स्या यक्यत इति अणुत्वं तीव्रस्योक्तं तस्यैव प्रनरानं स्यात्
तच्चैव मेव स मेजसे स्यात् यथोपचारिकमणुत्वं मेव स्यात् मार्गिकं चानं स्यात् न स भयं गुरव्यमवकल्पेत् नवानं स्य मोपचारिकमिति शब्दं विज्ञा
तुं सर्वोपमिष सुब्रह्मात्मभावस्य प्रतिपिषादयिषितत्वात् तथेतरस्मिन्नेषामने बुद्धौ लोनात्मगुरोने वैवाद्यमात्रे सादरे विहरति बुद्ध
गता संवेधेने वाद्यमात्रं रास्तिनस्ते नैवात्मना एषो एतात्मा वेत्तसा वेदितम्य सत्रापि न जीवस्य अणुपरिमाणात् शिष्याते परस्यैव
त्मनश्च कुराद्यनवगास्यत्वेन तान प्रसादगम्यत्वेन च प्रहृतत्वाज्जीवस्यापि च मुर्याणु परिमाणात् ननु यत्तैः तस्या तदुक्तं नत्वा मिषा
यमिदमणुत्वं कचनं उपपद्यमिषायं वादृष्टं तथा प्रतयो शरीरं समाहृत्यैव संवत्ता तैयकेषु पिने दोषदेशे पुबुधैवोपाविभूतयान्ती
वः शरीरं समाहृत्यैव संवो जयितं यं यददेशमात्रं वा शिला प्रवक्ष्य शरीरमिषा दिवत् न स्य च गुरागुलि विभागो विद्यत इत्युक्तं
तदपायतनत्वं च नमपि बुद्धेरेव तस्य यत्नोत्तं तयोक्तं सा दानाम फपाथा यत्ततो दर्शयति कस्मिन् ह मुक्तो त्वं कुतो मविषा
मि कस्मिन्ना प्रतिष्ठिते प्रतिष्ठासामीति स प्राणमसृजते ति उक्तं सभावे हि गत्या गतो रप्यभावो विज्ञायते न स्य नयस्य सस्य देहाद्रपा
गती साता एव मुपाधिगुरासात्वाज्जीवस्याणुत्वादिव्यपदेशः प्राजवत यथा शातस्य परमात्मनः सगुरोष्पास नेष्टुपाधिगुरासा
रत्नादणीयस्यादिव्यपदेशः अणुपायान् जीहेवीय वाहामनोमय प्राण शरीरं सर्वगं वः सर्वरत्नः समकामः सत्मा संकल्प इत्येव प्रकारः

प्रमाणं
लोपदे

मी-

६२

य

चेतस्य जीवत्वादावपरं ब्रह्मतात्त्विकं जीवो विविधमिति। परस्परवृत्तौ विभुत्वमात्रातन्तस्माद्भिर्जीवः तथा वसति एवम
 हानजन्मात्मा यो विज्ञानमयः शरीरे तिष्ठेत्तन्मात्रं जीवत्वात् विषया विभुत्ववादात् श्रोताः स्यान्मूर्धन्यसमर्पिता भवेति। न च जीवो जीवस्य सक
 लशरीरगतो वेदतो पृथक्। त्वत्वं संवेद्यत्वात् दितिवृत्तं कर्तुं नोपसर्गं शरीरगतं वेदनाप्रसङ्गे तत्त्वं कुर्यात्। रूपा र्हि संयोगः कृत्वा यो त्वविव
 र्त्ते त्वत्त्वं कृत्वा शरीरव्यापिकाति। पदतल एव तु कर्तुं कर्तुं नोपसर्गं शरीरगतं वेदनाप्रसङ्गे तत्त्वं कुर्यात्। रूपा र्हि संयोगः कृत्वा यो त्वविव
 मेव हि गतिनमना त्रितल्यगुणस्य दृष्टेता प्रदीपप्रभायाश्च दृष्टांतरत्वं व्याख्याते। न चोपि गुणत्वात् प्रपञ्चमात्वात् प्रपञ्चसंवरितुमर्हति अ
 न्यथा गुणत्वज्ञाने प्रसङ्गात्। तथा चोक्तं देवाय नना उपलब्धौ चेत्तत्त्वं केचिद्गुरौ गुराणां पृथिव्यामेव ते विद्यादयो वा पुं व संवित् तमि
 ति। यदि चेतः जीवस्य समस्तं शरीरं व्याप्य प्राप्नुते जीवः स्याच्चेतन्यमेव तस्य स्वरूपं अग्रे रितौ सप्रकाशौ तावद्गुणगुणो विभागो
 विद्यत इति शरीरपरिमाणात् च प्रमाणात्। परिशेषाद्भिर्जीवः कथं तस्य गुणत्वादिमपदेशस्य तस्या हातदुर्गासारत्वात् तदपदेश
 इति। तस्या बुद्धेर्गुणाः तदुर्गासारकादेषः सुखं दुःखमित्येवमादयः तदुर्गाः सारप्रधानं यस्यात्मनः संसारित्वे समवति तदुर्गासारस
 दावस्तदुर्गासारत्वं न हि बुद्धिगुणो विना केवलस्यात्मनः संसारित्वमस्ति। बुद्ध्याधिधर्मा आसनिमित्तैर्हिकर्तृत्वमोहत्वादिनन्तरं राम
 संसारित्वमकर्तृत्वमोहत्वा संसारित्वो नित्यमुक्तस्य स्वतन्त्रात्मनः। तस्माद्गुणसारत्वादिपरिमाणा नास्य परिमाणा अपदेशस्तदुक्त्यादि

ते। शिश्वास्वोक्तां त्यादि अपदेशो न स्वतः ४

६२

२२

श्री.
६१

वैशेष्यादिति चेन्न भगवन्माहृदिह। अत्राह। यदुक्तमविरोधं च न वदितुं दयुक्तं। दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोस्तत्पत्तात्। सिद्धे त्याग्यनोदेहे केदेशस्य
 त्वेव न दृष्टान्तो वक्तव्यतरति। अतस्तु चेन्न स्यात्स्थिति वैशेष्यमेकदेशस्य त्वेकसकलदेशस्य त्वेव। आत्मनः पुनः सकलदेशो यत्नस्त्वित्प्रत्यक्षे
 नैकदेशवर्तित्वे। अनुमेयं तदित्युक्तं। नवा नूनुमानं संभवति किंमात्मनः सकलशरीरतवेदनात् त्वमिन्द्रियस्य वसकलदेशस्यापि नः स
 तः किंवा विभोर्नमसरव आहोस्ति चेन्न विदो रवा लो रक देशस्येति संशयात् तदिति रिति। अत्रोच्यते। नाप्येदोषः। कस्मादभ्यपगमात्। अभ्य
 पगम्यते त्याग्यनोपि च न स्येव देहे केदेशवर्तिसंभवस्थिति वैशेष्यं। कथमिति। त्वेष आत्मा पदे वेदोतेषु। त्वेदोष आत्मा। स वा एष आत्मा
 यदि कृतम आत्मेति यो चेति ज्ञानमप्यः प्राणिपुत्रं च तर्हीति। पुरुष इत्याद्यप्येदोभ्यः तस्या त्वेदो तदार्ष्टान्तिकयो र्वेषम्या दूक्तमेवेतदवि
 यचम्वदनवदिति। गुणादा लो कवत्। वेतन्य गुणा व्याप्तिर्वा। एतरे विसतो जीवस्य सकलदेशस्यापि कार्यं न विरुध्यते। यथा लोके मणिप्रदीपप्र
 तीतां अपर के केदेशवर्तितामपि प्रभा अपवरक व्यापिना सती हस्तेः परवर के कार्यं करोति तद्वत्स्यात्। कदाचि च न स्य सारवयवत्वात् सत्त्व
 पवविसर्पतो नापि सकलदेशस्याह्लादयितृत्वे तत्त्वतो जीवस्यावयवाः संति वेरयं सकलदेशं विप्रसर्पदित्याशं व्यगुणादा लो कवदित्युक्तं।
 कथं पुनर्गुणो गुणव्यतिरेकेणान्यत्र वर्तते तद्विषयस्य पुच्छे गुणाः परम्यातिरेकेणान्यत्र वर्तमानो दृश्यते प्रदीपप्रभावनमवेदिति चेन्न त
 स्यात्प्रविश्यत्याभ्यपगमात्। निविष्टा वयवे हिते जो इत्ये प्रदीपः प्रविरत्ता वयवे तु ते जो इत्यमेव प्रमेति अत्र ३ तरे पदति। व्यतिरेको गंधवत्। राम
 पमा गुणा व्यापिसतो गंधव इत्यव्यतिरेकेण च त्रिर्भवति। अथापि अविशुक्लमादिपु गंधवत्सु सुमादिगंधो यत्नः। एवमलो रवि सतो जी

स्वर्ग ५।

तः।

२/५

६१

काक्यात्

एतत्सिद्धिः ॥ नापुरतः कृतेरिति चेन्न तत्राविकारात् ॥ अथैषि स्यात्त्रापुरयमात्मीकस्यादं कुतेः ॥ अतएव विपरितपरिमाणा अवरादि स र्यः ॥
 सवा एवमहमनत आत्मा यो यवितानमयः प्राणेषु आकाशवैसर्गतश्च तस्य सत्ता नमने वेत्ते वेत्ता ती यका हि कृतिरत्मनो एतत्वे विप्रति
 विद्येतेति चेत्तानेषु दोषः कस्यादितराविकारात् परस्य स्यात्मनः प्रक्रियायामेषा परिमाणं न र कृतिः परस्यैवात्मनः प्राधान्येन वेदते पु वेदित
 यत्वेन प्रकृतत्वात् विरजः पर आकाशादित्येवं विधा स्व परस्यैवात्मनः तत्र तत्र विशेषाविकारात् ननु यो यवितानमयः प्राणो हितिराशये मरुत
 संबधित्वेन प्रति निर्दिश्यते शास्त्रे दृष्ट्या तेषां निर्देशो वा मरे वर इष्टव्यः तस्मात्प्राप्त विषयत्वात् परमाणां तत्र अवरासन जीवसा एतत् सिद्धयते ॥
 स्वशब्दात्मानां भावः ॥ इतश्चापुरात्मा यतः साक्षाद्वा स्यात् एतत्वाची शब्दः श्रूयते ॥ एषो एतत्मा चेत्तस्य विदित यो यवितानाः पंचधा संविदे को
 ति प्राणसंबंधा जीव एता यमपुरमिहित इति गम्यते ॥ तयोर्वा न्मानमपि जीवस्यातिमानं गमयति ॥ वात्ना यशत भागस्य शतधा कृत्वित
 स्यनुभागे जीवो संविते य इति ॥ आराग्रमात्रोत्पत्तये य इति ॥ तयोर्वा न्मानांतरां नन्वतएव सत्ये कदेशस्य सकल देहगतो पलसिद्धिरुच्यते ॥
 इत्येतत्वात् नूवीरुदेनि मयानो सर्वो गेशोर्लोपलब्धिः ॥ निदाघसमये च सकल शरीरं परितापो लब्ध इति ॥ अत उन्नरे पठति ॥ अविरोधं च दनवत् ॥
 यथ हि हस्तिवदनं विदुः शरीरे कदेश संबधे पिस सकल देह्यापि न आह्लादं करोत्येवमात्मापि देहैकदेशस्य सकल देह्यापि नो मुपलब्धिं करो
 ष्यति ॥ त्वत्संबंधाया सकल शरीरगता वेदनान विस्मयते ॥ त्वगात्मनो हि संबधे ह्यस्त्रा यो त्वविवर्तते त्वकृत्स्न शरीरव्यापिनीति ॥ अथ ह्यति

मी-
६-

मारा इति ननु वनात् योऽप्येते नित्यचेतस्य श्रयमित्युक्तमतश्च परस्वात्मा जीव इत्यापत्तिः परस्वात्मनो न तत्त्वमाप्नोति तत्र पुनरु-
जितस्य परिमारा चिन्तावता इति उच्यते सत्यमेतदुक्तं तिगत्या गतिश्च वणा निनु जीवस्य परिकेदं श्रययेति स्वशब्देन चास्पदं चिदु-
परिमाणत्वं माप्यते तस्य सर्वस्यानाकुलतोपपादनाया परिमारेभ्यः तत्र प्राप्ते तावदुक्तं तिगत्या गतीनां अवगादण्मूर्त्तिव इति उक्तं
तिस्तावत् स यदात्मा करीरादुक्ता मति सहैवेतैः सर्वैरुक्ता मतीति गतिर्येवैके चात्मा लोकात्स्यंति चेदमसमेव ते सर्वे गच्छंती-
ति प्रागतिरपि तस्मात् लोकात्पुनरेत्यस्यै लोकाय कर्मणा इति आसाधुक्तं तिगत्या गतीनां अवगादण्मूर्त्तिव इति उक्तं
प्राप्तिः न हि विभोऽननमववल्प्यते इति सति च परिकेदं शरीरपरिमाणात् स्पर्शं तपशीलायां निरस्तत्वादण्मूर्त्तिव इति उक्तं
स्वात्मना चोत्तरयोः ॥ ३ ॥ उक्तं तिः केदाचिदचनतोपि ग्रामस्वाम्यतिवृत्तिवद्देहस्वाम्यतिरस्य कर्मत्वेणावकाशः तत्र पुनरेत-
गत्या गतीनां च नतः संभवतः स्वात्मना हितयोः संबंधो भवति गमेच्छ कर्तृत्वक्रियत्वात् अमध्यमपरिमाणास्य च गत्या ग-
ती अणुत्वेन संभवतः सत्योऽगत्या गत्योः उक्तं तिरेव परस्मिरेव देहादिति प्रतीयते न त्वनपस्य देहादुत्पाद्य गतीत्यात्तां
इह प्रदेशानां वोक्ता तावपादानत्वं वचनाच्च चकुरो वा मूर्ध्नी वा अयेभ्यो वा शरीरदेशेभ्य इति स एतास्ते मात्राः सम-
भ्यादहो हृदयमेवान्वेव कामति सुकुमादप्युत्तरेति स्थानमिति बोधोत्तरं चिदं शरीरस्य गत्या गती भवत इति स्यात्तस्य राम-
६-

स्वसुचेतयमानादृश्यतेतः काचित्कचेतन्यत्वादागेतुकचेतन्यश्चात्मेति एवं प्राप्तेः मिथीयते। तेनित्यचेतन्यो यमात्माश्चैव य
 स्मादेव नोत्पद्यते परमेव ब्रह्मातिरुतपु याविसंपर्कात्तु वावभावेनावतिष्ठते। परस्य हि ब्रह्मराः चेतन्यस्वरूपत्वमात्राते वितानमाने
 देवस्य सत्यं ज्ञानमनेतं ब्रह्मानंतरो बाह्यः सत्त्वः प्रज्ञानघन एवेत्यादिपु अतिपुत देववेत्परब्रह्मजीवत्वात्माजीवस्यापि नित्यचेतन्य
 स्वरूपत्वमग्रेऽप्यप्रकाशवदिति गम्यते। वितानमयप्रक्रियया चकृतयो मवंत्रि। अमुं सुमानमिवाकशीतिश्च जाये प्ररुषः स्व
 यं ज्योतिर्भवति न हि वितानुर्वितानेर्विपरिणोपो विद्यत एवेरूपाः। अथ यो वेदेदे जिघ्रातीति स आत्येति च सर्वैः करणादो रेशि देवे
 देवेदेति वितानेनानुसंधानात्तत्तद्रूपत्वसिद्धिः। नित्यचेतन्यस्वरूपत्वे घ्राणा घानर्थक्यमिति चेत्। न गंधादिविषयविशेषपरिके
 दार्थत्वात्। तद्यदि दर्शयति गंधा य घ्राणमित्यादि। यत्तु सुदृश्यो न चेतने रतितस्य अत्यैव परिहारो मिहितः सुखं प्रहस्य यदे न
 तत्र पश्यति। न पश्यते न त्रपश्यति। न हि दृष्टुं हेर्विपरिणोपो विद्यते। विनाशित्वा त्रनुत। द्वितीयमस्ति ततो न्यदिभ
 नं यत्पश्येदित्यादिना। एतदुक्तं भवति विषयाभावा दियमनेतयमानतानवेतन्याभावादिनि। यथा विषयस्य प्रकाशस्य प्रका
 शभावादनमित्युक्तिर्न स्वरूपाभावात्तददृशेयिकादितर्कश्च अतिविरोध्याभासी भवति। तस्मात्त्रित्यचेतन्यस्वरूपत्वात्मेति नि
 श्चिनुमः॥ ५॥ ३॥ कोनिगत्यामतीतो। एततो तु किं परिमाराणां चरति चित्यते किमप्यपरिमारा उत मध्यमपरिमारा आहोस्ति त्वमहं त्वारि

मी.
५६

६

पीसर्वभूतान्तरात्मेति श्रुतेः बुद्ध्याद्युपाधिनिमित्ततत्त्वप्रविभागप्रतिभाने आकाशस्य वषट्पादिसंबन्धनिमित्ते। तथा वशात्संसारश्च य
मात्मा ब्रह्मविज्ञानमयो मनोमयः। अतुर्मयश्चात्रमय इत्येवमादिब्रह्मण एवाविरुतस्य सतोस्यैकस्यानेकबुद्ध्यादिमयत्वं दर्शयति।
तन्मयत्वं वाप्यविविक्तस्वरूपानविव्यक्त्या तदुपरक्तस्वरूपत्वे स्त्रीमयो जाल्म इत्यादिवत्सदृशं। यदपि क्व विद्येत्यत्र प्रत्यक्षेण तद
प्यत एवोपाधिसंबन्धेन तयोऽप्याद्युपाधौ तस्य तत्त्वलेयं च प्रलय इति। तथा वदर्शयति। प्रस्तानयन एवैतेभ्यो भूतेभ्यः सनु
त्वाद्युपाधौ वा तु विनश्यति न प्रसंज्ञास्तीति। तयोपाधिप्रलय एवायं नात्मविलय इत्येतदप्यत्रैव भागवतो न्योहात्तमापीपद्वय
हमि विज्ञाना मि नयेत्यसंज्ञास्तीति प्रश्नश्च कं प्रतिपादयति। न वाग्रहेह मोहं ब्रवाप्य विनाशी वा अरूपमात्मा तु ह्यिदं
मात्राः संसर्गस्वप्नमवतीति प्रतिज्ञातु परोक्षेण विरुतस्यैव ब्रह्मणो जीवभावाभ्युपगमात्। तत्रात्मे दोष्यनयो रूपाविवि
न एव। अत ऊर्ध्वं विमोक्षाये वद्ब्रूहि त्वं प्रकृतस्यैव विज्ञानमयस्यात्मनः सर्वसंसारचर्मप्रक्षालनेन परमात्मभावप्रतिपादनात्। त
त्मात्रे वात्मा यद्येतत्प्रतीयेतेति ॥ तोऽत एव ॥ सकृज्जाता भूतानां मिवाग्रे तु कचेतन्यः स्वतो वेतन आहोस्वित्सां त्वातामिव नित्यं
तस्य स्वस्वरूपेति वादिविप्रतिपत्तेः सेशय किं तावत्प्राप्तिर्याग्रे तु कमात्मनश्चेतन्यमात्मनः संयोगतः। अग्निघटसंयोगत नो हि राम
नादिगुणावदति प्राप्ते। नित्यचेतन्यते ह्यसुप्तसूक्ष्मग्राह्यत्वात्मा मविवेकन्यत्वात्ते एषाः संतो न किं विषयमचेतनामहीति जल्पति। ५६

येः क्षुद्राविस्फुलिगा कचरेत्येवमेवास्मादात्मनः सर्वशराशतिशराणां देवोऽप्यजातस्य स्फुरिंशिहा सर्व एव आत्मानो यत्वरंतीति भोक्तु
 राणां मात्मनोऽप्यक्लृप्तिशक्तियथा सुक्ष्मात्मा वकीदिसुक्ष्मिणाः सहस्रशः प्रभवन्ति सरूपाः तथा तुरादिविधाः साम्यभावाः प्रजायन्ते तत्र वे
 वापि यन्तीति वती वात्मना उत निप्रलया बुद्धेः। सरूपवचनाद्विवात्मानो हि परमात्मना सरूपास्तवन्ति चेत्तस्य योगात्तत्र कचिद्व्यवस्था
 मन्यवः क्रते वारयितुमर्हन्ति। क्रतुं रगतस्याप्यविरुद्धा विकल्पार्थस्य सर्वत्राप्यसंहर्त्तव्यत्वात्। प्रवेशक्रतिरप्येवं सति विकारभावात्
 त्वेव व्याख्यातव्या तदात्मानं स्वयमकुरुते स्मादिवत्। तस्याऽप्ययत्ने जीवत्येवं प्राप्तेऽन्तेनात्मा जीवत्ययत्नरति। कस्यादक्रते न स
 स्यात्तन्निप्रकरणं प्रवरा मस्तिभूयस्य प्रदेशज्ञानं कचिद्व्यवस्था मन्यवः क्रते नगरयतीत्युक्तं। सत्यमुक्तं अत्रिरेव तस्य न संभवतीति
 वदामः। कस्यात्रित्यत्वात् तदभ्युक्शब्दादजन्तादिभ्यश्च नित्यत्वं तस्य क्रतिभ्यो वगम्यते। तथाऽन्तमवि ~~कृतस्यैव~~ तस्यैव वदामः।
 जीवात्मना वदामः तदात्मना वेति। न चेदेव रूपस्योत्पत्तिरुपपत्तेः। नानाः क्रतयः। न जीवोऽप्ययत्ने स वाश्च महान्तज आत्मानो मरो म
 तो भयो वसानं जायते प्रियं वा विपश्चिद्विजो नित्यः। आश्चर्यं यं पुराणैः। तत्सद्गुणदेवानुक्रविशतः। अनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्यता
 मरुतो व्याकृताणि। स एष रश्मिर्विषया तवाप्रेमस्तत्त्वमस्य हं ब्रह्मा स्म्यप्यमात्मा ब्रह्मसर्वानुभूयत्येवमो ~~नित्यत्वादिमः~~ सत्यो जीवितो
 त्पत्तिरिति वदामि। ननु प्रविभक्तत्वादिकारणविकारत्वाच्चोत्पत्तिरित्युच्यते नास्य प्रविभक्तत्वात्। एवो देवः सर्वभूतेषु गृहसर्वेषु

मी-
५८

रोभावयोर्हिसतोर्जन्ममरणशब्दोभवतोनासतोः न हि शरीरसंबन्धादन्यत्र जीवो जातो मृतो वा केन विडुपलभ्यते। स वा
यं पुरुषो जायमानः शरीरमभिसंपद्यमानः स पुत्रा मरुषियमाण इति व शरीरसंयोगवियोगनिमित्तीवेव जन्ममरणशब्दो दर्शयति।
जातकर्मदिविधानमपि हि साधुर्भावापेक्षमेव दृष्टव्यं श्रमावाङ्गीरुषा दुर्भावस्य जावस्य परस्मादात्मन उच्यते विविधा दीना मितानि ना
तिवसेत दुर्जरेण सुखेण वसति देशत्रयो तावज्जीवस्य कृत्वा बुभुक्षेति प्रलयो न स्मरते तदनेन सुखेण वा वत् ॥ १० ॥ नृपा अनेनैव
चताम् ॥ अस्यात्मजीवस्य शरीरेऽपि जरा मृत्युः कर्मफलसंबन्धी स किं चो मादिव दुःखेनेव स रगा अहंस्ति रब्रह्मवदेव नोत्तरा
नरनिष्ठतिविप्रतिपत्तौ विराय को सुविप्रतिपत्तौ अशिवि सुलिंगादिनिदर्शने जीवात्मन परस्मादस्य त्रिरा प्रायते को स वि
त्प्रादित्ये व परस्य ब्रह्माः कार्यप्रवेशे न जीवो वा बोधितायते न वोत्पन्निरा प्रायत इति तत्र प्राप्ते तावदस्य ते जीव इति ॥ ११ ॥ तत्र
तपश्चरमेव विविदि स सर्वं विदितमितीयप्रतिज्ञा सर्वस्य वस्तु जातस्य ब्रह्म ब्रह्मवत् इति नो एह ध्येता तत्त्वमसि त्वं जीवस्य
प्रतिज्ञा पुरुषोत्तम न वा विलसतः परमात्मैव जीव इति शब्दो विज्ञातुं न कृणुते हारं अ पस्तपाप्यतादिधर्मको हि पश्चात्तात
दिशते जीवो विभागास्तस्य विकारत्वसिद्धिः पावान्त्याकाभादिः प्रविभक्तः स सर्वो विकारस्तस्य कृताशादेस्तस्य प्रसमधि रामः
गता जीवात्मापि प्राणप्राणवर्गं पुरुषं विदुर्ह प्रतिशरीरप्रविभक्त इति तस्यापि पञ्चास्य ससुत्यत्रिभूतुमर्हति अत्रैव पञ्चा ५८

नतयोः कृमांतरं गम्य भवति च भौतिकत्वे लिङ्गं करणानां अन्नमप्यं हितो भ्यस न आपो मयः कृणस्तेजो मधी वा गित्येवं तीतीय
कं व्यपदेशो विकृतिभूतानां करणानां च वा सहापरिवाजकन्यायेन नेतव्यः अथ च भौतिकानि करणानि तथापि न भूतोपनि
क्रमः करणैर्विशिष्यते अथ ये करणान् व्यपद्यते चरमे भूतानि प्रथमे वा भूतान् व्यपद्यते चरमे करणानां ति आद्यवर्तो तु समाप्राप्यक्रममा
त्रं करणानां भूतानां वनतत्रोत्पत्तिक्रम उच्यते तथाप्यत्राविष्टयगेव भूतक्रमात् करणक्रमश्चाप्राप्यते प्रजापतिर्वीरश्च मयश्चासात्तश्चा
त्मानमेतत्तत्तमनो एतत्तन्मन एवासीन्नदात्मानमेतत्तत्तदावमसजतेत्यादिना तस्माज्जातिभूतोत्पत्तिक्रमस्य संगः ॥ ६६ ॥ चराचरव्युत्प
त्त्यपस्तस्यात्रापदेशो भावस्तद्भावमाविष्टत्वात् ॥ सो जीवस्याप्यस्य त्रिप्रलयो जातो देवदत्तो मृतो देवदत्तस्येवं तीतीयकोऽपि
किंवा त्वयपदेशात् जातकर्मोदिसंस्कारविकानाच्चेति स्यात्कस्य चिद्जातिः तामप्यनुसमः नतीवस्योत्पत्तिप्रलयोक्त्या त्विफलसंब
धोपपत्तेः ॥ राशिरात्रुविनाशिनिरिहिवेशीभोतरगते कालिश्चातिपरिश्रमार्थो विधिप्रतिषेधावनर्पको स्यात् ॥ अपतेव जीवापेते वा
रात्रिने दंष्ट्रियते ततोऽप्युत्तरति ननु लोकि को जन्म मरणा व्यपदेशो जीवस्य दर्शितः सत्ये दर्शितो भान्ते चैव तीवस्य नममरणा
व्यपदेशः किमाश्रयः पुनरयं मुख्यो व्यपदेशो भाव इति उच्यते चराचरव्युत्पत्त्या त्वावरजं गमशीरविद्यपोतममरणाशब्दोत्पाद
जगमात्रिभूतानि जायंते प्रियं ते जातस्तद्विषयो तन्ममरणाशब्दोऽप्युत्पादो सतो तत्तज्जीवात्मकपचयेन तद्भावमाविष्टत्वात् सत्त्वाऽप्यविति

शरीरं तदा वेदेन न जीवनेत्यर्थः ४४

मी.
५७
कार्पा

७

तीति। अतश्चोपपद्यत इत्यर्थः यि म्यो ज्ञाता सती स्थिति कालव्यति क्रान्तावयो पीयाता। अप्युत्तेन सो ज्ञाताः सत्यस्ते नो पीयुः एवं
 क्रमेण सत्त्वं सत्त्वं तरेवानंतरमनंतरं कारणाप्यसर्वकार्यता तं परमकारणं परमसत्त्वं ब्रह्माप्यतीति वेदितव्यं। न हि स्वका
 रणाप्यति क्रमेण कारणकरणेण यो म्यो सत्तावपु मयि क्रमविपर्ययेण वाप्यय क्रमस्तत्र तत्र पदार्थिनं जगत्प्रति हा देवै र्वै र्विद्य
 मु प्रलीयते त्योति षायः प्रनीयंते त्यो निष्ठा यो प्रलीयत इति एवमादौ। अत्यत्रिक्रमस्तत्रावेव अततात्राप्यपेभविनुमर्हति। न वा
 सावदो ग्यत्वादप्येना को ह्यतः। न हि कार्ये विद्यमानो कारणस्याप्ययो पुनः। कारणेन कार्यस्यावस्थाना नुपपत्तेः। कार्य
 प्येन कारणस्यावस्थाने पुनरेव ददिवे र्वे र्वत्वात्॥ अतएव विज्ञानमनसस्य क्रमेण तल्लिगादिति वेत्ता विशेषारः॥ भूतानामुत्पत्त्य
 ति प्रलया वनु लोमं क्रमाभ्यां भवत इत्युक्तेः आत्मा हिरुत्यत्रिः प्रलयश्चात्मा तस्य पुनरेवै र्विद्यस्य तु मनसो नुदे ससद्भावः प्रसिद्धः
 अतिस्मर्योः। नुदिं सारथि विदिमनः प्रग्रहमेव च इदियाति ह्यना इरित्यादिलिगेभ्यः तयो रविकसिंश्चि दंतराले क्रमेणोत्पत्ति
 प्रलया नुपसंश्रित्योः सर्वस्य वस्तु ज्ञात सतु त्रस्तत्वाभ्यगमात्। अथि वा यवलो अत्यत्रि प्रकरणे भूताना मात्मनश्चांतराले करणा
 यनु क्रम्यते इत्युक्तेः ज्ञायते शालो मनः सर्व इदियाति च त्वं वा पुनोति ० यः र्विदी विमस्यधारणी तितस्या सर्वो कोत्यत्रि प्रलय
 मभंगप्रसंगो भूताना मिति चेत्। ना विरक्त तद्यदि तावद्वीति का विरक्तानि ततो भूतोत्यत्रि प्रलयाभ्यामेवेवापु मयि प्रलयो भवत इति

प्रतिलोम ५

रात्रौ १

राम.
५७

सं

मी.
५६

आदनाकच्यते। किंवा एचिवीति। तत्र प्रोक्तं तावत्। ब्रह्मिवाशोदनादिवापरिगृहीतव्यमिति। तत्र त्वत्रशब्दप्रसिद्धो नो वे। तावत्
 शोको येन मर्त्यमुपोहनयति। तस्माद्यत्र कचन वर्धते तदेव भूविष्टमत्रं भवतीति। ब्रह्मिवाशेव हिसति वर्धते ब्रह्मभूतिन एचिवी
 त्येवं प्राप्तेऽत्रमः। एचिवेवेयमत्रशब्देनाभ्योनायमाना विवक्ष्यते इति। कस्मादधिकारात्। रूपान्तरादोतरात्। अक्षिन्नास्मात्तत्र
 त्रैजोत्पन्नतदपोत्पन्नतेति वा महामृतविषयो वर्धते। तत्र क्रमशः एचिना महामृते विनश्यत्। कस्माद्वीत्यादिपरिग्रहो न्यायः। तया ह
 पमपि वाक्शेषे एचिव्यनुश्रवणं दृश्यते। यत्कृतं तदत्र स्पेति। न तयोदनादेरप्यवहार्यस्य कृतत्वं नियमोक्तिः। नापि वीत्यादीनां। ननु एचिव्या
 पिनैव कृतत्वं नियमोक्तिः। यद्यः पण्डुरस्याङ्गारो हितस्य वदेऽस्य दर्शनात्। नाप्येदोषो बाहुन्याये कृत्वा तद्भूविषे हि एचिव्याः कृतं
 रूपेन तथा श्रुतं। तस्योक्तौ अपि एचिव्यायां शर्वरा मुशन्नि। सावहनाभासेत्यतः कृतं रूपं एचिव्या इति सिध्यते। अतः तस्मिन् वि
 द् समानाधिकारमभ्य एचिवीति भवति। तद्यदंशरश्चासीत् तस्य मरुतस्य तसा एचियमभवदिति चे। एचिव्यास्तु वीत्याप्यस्य त्तिर्दर्शयति। ए
 चिव्याऽप्यप्यप्यप्योऽत्रमिति नैव मधिकारादिषु एचिव्याः प्रतियादकेषु सत्सुकृतो वीत्यादिप्रतिपत्तिः। प्रसिद्धिरप्यधिकारादिषु
 रवता च्यते। वाक्शेषो विपार्यवत्त्वाद्वाद्यस्य तद्वारेण एचिव्या एवोच्यः प्रनवं सत्त्वपतीति इदं च। तस्या एचिवीयमत्रशब्देति। तद राम-
 निष्ठा नो देवतु तन्निगात्तः। किं प्रमानि विपदा दीति भूता त्रिस्वयमेव स्वविकारैः सत्ता होस्ति मरमे मुर एव तेन तेनात्मना दिति उक्ता ५६

५७
५८

काशः संभूत इति पुरस्तात् संभवस्य पादान् स्यात् न पंचमी निर्देशात् तस्यैव संभवते रिहा विकारात् पुरस्तादर्थितधिकारेऽपि
व्या३ पञ्चमस्य पादाने पंचमी दर्शनाद्योरग्रित्पथ्यपादिन पंचम्येवेति गम्यते। अपि च वायोरुर्ध्वमग्रि संभूत इति कल्प्यते
पदार्थयोगः क्लृप्तस्तकारकार्थयोगो वायोरग्रिः संभूत इति। तस्मादेवाक्रुतिः वायुघोषित्वेन तस्योगमपत्तिः न चितरापि क्रुतिः कुल
योऽनित्वेन तस्योगमपत्तिरनेनोत्पद्यते न तस्याः पारं पर्वतत्वेऽप्यविरोधात्। पदापत्त्या काशो वा पुंचसद्वा वायुमागपञ्चसतेनोत्प
जतेति कुलनेन तदापि त्रयं न त्वेन तस्यो न विरुध्यते। मया तस्याः अनेन तस्यादधितस्याः आभिरेत्यादि। दर्शयति च वसुतो विकारमनावस्था
नेन दात्मानं स्वयमब्रूतेति। तथा वेद्यस्मरणं भवति बुद्धिर्ज्ञानमसंमोह इत्याद्यनुक्रम्य भवति भावाभूतानां भवतश्च पृथग्विधा इति यः प
विबुधादयः स्वरूपो भवत्यस्यैव भवतो हश्यंतेन याविसर्वस्य भावना तस्य सा ज्ञात्यनायावेच्छरं स्पृहात्। एतेनाक्रमसृष्टिवादिस्य
अतयो व्याख्याताः। तासो सर्वयोपपत्तेः। क्रमसृष्टिवादिनां त्वं यथा नृपयत्नेः। प्रतिज्ञापिसहं स्पृहामात्रं मपेक्षते नाव्यवहितं
मत्वमित्यविरोधः॥ व्या५। अतस्तथा त्वोहस्यनुवर्तते। आपो जलं तस्यो जायते। कस्यात्र या त्वोहः। तदपो जलं तेति। अथ ये राय इति का
सति वचनेनास्ति सेशयः। तेन सस्तसृष्टिः व्याख्याय ४ यि व्याख्यास्य त्रापो त्रीया मित्या पदसि सत्रयां बभूव॥ ४ यि व्याख्यारूपशब्दा
तरम्यः। ता अपरे हंत वत्तः स्यांसंज्ञायां महीति ता अत्र न सृजंतेति श्रूयते। तत्र संशयः किमनेनात्र शब्देन व्याख्येयवाद्यं भवत्यर्थवा

त्य

ह्ये

व्या२

५४

[illegible]

42

47.
44

[illegible]

५३

1713

तथा चोक्तं यथोक्तमिति प्रतीकं ह्यदीकान्तकृते १

अथ काव्यादीनां अस्तेति श्रुतेरन्योऽप्यवह अस्त्वभावात्स्वाकारात्स्वस्यतिष्ठत्यनिरुधमभावात्स्वाहायथ्येति विभुत्वादाकाशत्वमस्तेति श्रुत्यर्थः विभुत्वात्स्वस्यतिष्ठत्यनिरुधमवह इत्यत्रानिगमोदित
तत्त्वादिभिर्गसहितगमबाधमाहयदीपादिना धर्मविकाराभावेऽप्युपनाशोऽस्मादिनित्यकार्थमनित्यपदेऽप्युपनाशमवत्वमेव हेतुः तच्च स्वतमानसत्ताकगुणवत्त्वं अतो विभुत्वात्स्वमनित्यमिति
अतत्त्वमादिशूयर्थः स्वस्यासिद्धिमप्याह विभुत्वादीनां वेति सर्वकर्तृसंयोगः परिमाणविशेषोऽपि विभुत्वं विभुत्वात्स्वमिति ६ एतां तेनास्तिसंयोगस्वभाववत्त्वनिमित्तस्यानित्यत्वात्तद्विस्तृतत्वात्

[illegible]

रूपेण च नृपं विभुत्वं नास्माकाशयोर्वस्मैः प्राजा नाकाशादिति श्रुतेः कबिराकाशसाम्यं नु ब्रह्मणो यत्किं बिस्वस्य संबंधेन व्यपदिश्यते अत आत्मेन वा पंचोकरणादस्परत्वम
सिद्धं कार्यमित्याजिरवमतत्त्वमप्यसिद्धं व्यलजातिश्चोत्पत्त्यसिद्ध इत्यर्थः नित्यत्वं शेषं तस्यास्य न विवक्षितं ननु सभा नंतोपमाकाश एव नंत आत्मेति श्रुतिर्नित्यत्वेनेन सा
म्यं अत एव साहचर्येनेति आकाशस्य कार्यत्वेना नित्यत्वादित्यर्थः श्रुतिस्मादेवैकानं पदाराधुर्या नंतं नोपपद्यतीति भावः अत एव साकाशस्य नु सूर्योपमानं न नित्यत्वापा
निति सु (प्रापमा) नास्त्वैकश्रुतिर्न तस्येति तस्मात् साकाशस्योपमानत्वमात्रेणानि पत्यं नास्तीति भावः

उत्तरेदिनाशे मया स्वभावत्वं मिथ्यात्वं वा संभावितुं मरिचकं भ्रमस्मीति तत्र भवति कस्य स्वभावस्य बाधकाभावादिपर्ययः अकार्मात्मनः सिद्धौ तस्या विद्या सहितस्योपादानत्वा
दृष्टादि विभिन्नस्वभावस्य बाधकारानुपपत्तिहेतोः सामग्रीभूतत्वं स्वस्वभावसिद्धेरुक्तस्य प्रतिपक्षभावाच्चाकाशकार्यत्वं निरवयवमित्याह कार्यत्वं चेति आत्मादिषु बोधिजातीयत्वा
भावात्तादृशत्वात्किं कृतमनं निरवयवमिति तयादिना
भवत्पितातयो न तानुरयथा भावोस्ति सर्व एव न मान स्वभावोत्तरात् तया तस्मात्भवत्पि देहेनात्मैक्ये रोवर्त्तमान स्वभावात्
स्वभावत्वं वा न संभावितुं शक्यं एवमप्रत्याख्येय स्वभावो देवाकार्यत्वमात्मनः कार्यत्वं वा काशस्य पदत्वं समानतातीपमनेकं
कारणद्वयं यो प्रोनास्तीति तस्य च्यते न तावत्समानजातीयमेव भवते न भिन्नजातीयमिति नियमोऽस्ति न हितं हनोतसंयोगा
नां च समानतातीपत्वमस्ति इत्यत्र गुणत्वाभ्युपगमात् न वनिमित्तकारणानामपि तुल्ये माह नो समानजातीयत्व निय
मोऽस्ति स्यादेता समवायिकारणविषय एव समानजातीयत्वाभ्युपगमो न कारणेतरविषय इति तदप्यनेकांशिकं सत्यमोला
नेत्यनेकजातीयैरेकारणैः सृज्यमाना दृश्यते तथा स वैरुणीदिमिच्छु विविजं क्वं वान्वितत्वे सत्त्वद्वयं ताघवेत्कथं वा
समानजातीयत्वे कल्प्यमाने नियमाने र्थको सर्वस्य सर्वेता समानजातीयत्वात् नाप्यनेकमेव भवते नैकमिति नियमोऽस्ति
अतुमनसो राय कर्मरंभाभ्युपगमात् एकेको हि परमात्मा तुर्मनश्चाद्येकमरमते न दृष्टो त्रैः संरत्येत्पभ्युपगम्यते इत्यास्ते
एवमि कारं न वृत्तानि यमरतिवेत्तपरितामाभ्युपगमाद्देवनिघमो यदिसंयोगसवि तं द्वयं द्वयो रस्मिन् भक्तमभ्युपगम्ये
ततदेतद्वयं विशेषवदवस्थान्तरमा पद्यमानं कार्यं नामाभ्युपगम्यते तच्च क्वचिदनेकं परितामते मदी जाघुं यदिभावेन क्वचिदेकं
परितामते हीरादिद्वयादिभावेन नेश्वरशासनमस्ति नेकमेव कारणां कार्यं तनपताति अतः शास्त्रप्रमात्पादेकस्माद्भवता
मनुकल्पनात्तत्त्वमस्य सविकारणं संयोगजनकमायं कर्म वदव्यहृष्टवदा अ १५ तं पुनरेतुमनसी आप्तकर्मिभ आत्मा विप्रयोर्बलत्वेन सा जगत्पारिवाहकत्वेति
केताभाविनसंभवावित एकत्वादनेकत्वं नियमभंग निघमत्वापत्त्ये प्रमिना स्तीति ४५
पतिरन्वेत्तादिना नत्वभ्युपगम्यते तस्मान्नेव नियम इति शेषः यत्तु हीरपरमायं पुरस्तात्तयेत्यतो ते देवद्वयार्थ इति नन् हीरनारोपानाभावात् रसवद्वयोपेक्षद्वयारभ्य संभवात्
नानेकत्वं तत्रैव अस्वभावत्वं निर्णयाहेतुतादिति भावः केकतुः सत्यमदर्शनादस्मादायाद्भक्तः कर्मसर्ग इति तत्राह तभावोक्तमिति प्राणभावमन्यत्वं हेतु रप्यसिद्धिप्रादिकः ५५ तः ५५

तदनन्त्यन्त्यायेनेर ७३६ कंक्षारस्यमविशारता नान्नरस्योऽपेदादिति भावः ७

अर्थोऽस्यमान ४२

सिंहबलोक्ति तन्मायेन विन दत्त लज्जिवादि न मत्ता हापिन कां हो ग्वरति ३

नेत्युच्यते न हिते जः प्राथम्यानुरोधेन क्रमेण रश्मिदो विद्यमानार्थः परित्यक्तो भवति पदार्थधर्मता क्रमस्य। अविचरते तो सजेतेति न
उक्तमस्य वाचक कश्चिद् द्योति अर्थो नुक्रमो गम्यते। सर्वो यो रश्मिनेन क्रमेण रश्मिदेन क्रमेण निवार्यते विकल्पस्फुटो नुविद्यते जस्य
प्रथमजनत्वविषयावसंभवान्मपगमाभ्यां निवारितो। तस्मात्त्रास्ति क्रमो विप्रतिषेधः। अविचरं दोषेणेनाक्रमेण क्रमेण वतीत्येतां प्रति
तां वाक्योपक्रमेण क्रमेण समर्थयितुं मसमाप्रातमपि विपुलं तत्राप्युपसंख्योतं। किमप्युनसै तिरापके समाप्रातं न संख्येताप्ये
त्तमाकाशस्य सर्वगतान् यदेशत्वाद् सत्ता तत्कार्यं शुद्धं विदितमेव तद्वति अतो न प्रतिज्ञां लीयते। न चैकमेवादितापमिति क्रमिको
यो भवति। होदकवद्व्यनमसोरव्यतिरेकोपपत्तेरिति अत्रोच्यते। न होदकन्यायेनैकमेकवित्ताने न सर्ववित्तानेनेत्यं। मदादिदृष्टे
तप्रणयना प्रकृतिविकारन्यायेनैवैवं सर्ववित्तानेनेत्यमिति गम्यते। होदकन्यायेन च सर्ववित्तानेनैकस्य मानेन सम्यक् कृतानेन
त। न हि होरता न गृहीतस्योदकस्य सम्यक् कृतान गृहीतत्वमस्ति न च वेदस्य पुरुषाणां चैव मां पालीकं च नादिभिर्यो वधारतामु
पपद्यते। सो वधारणा चेयमेकमेवादितापमिति क्रमिकः। होदकन्यायेन नोपमानापीद्येतां नैव स्वकार्यापेक्षेयं वेदं त्वेकदेशे विष
यं सर्ववित्तानेनैकादितापतां वधारतां चेति न्यायः। मदादिष्वपि हितं संभवात् तद्वत्तुपपन्नसितं च भवति धितं कुतोपनुसोमे
महापना अनुचानमानं तत्त्वोत्कृततमादेशमशस्योयेनाक्रमेण क्रमेण वतीत्यादिना। तस्या देशे वत्तुविषयमेवैवं सर्ववित्ताने सर्व

भांसा ६

कार्यमेव वत्ते ३

नापीपकारिकमिवासाधधारणचेति कामसु ३ वासादस्ते कर्तव्यं अधधारणाद्विनीमपरे तु नोपपद्येते ७
नाहिमाणवै सिंह तमुपवर्त्मन सिंह तस्योक्ति म नागपि माणव करति न दंति कोक्तिः। तस्माद्गुणत्वमेकांति ७
जगतो विरहितं क्रमं मानं लोपशरिकं भव्यासो ह्यस्य त्वमर्थस्य भवति न त्वस्य त्वमपि जगते नोपपद्येते कोपपद्येते ३
विशेष न च नः स्वरसतः सर्वोद्योनासति श्रुत्य तदेति ३
६५ देशे विषयस्य मते ३३

॥ अतः पतञ्जलि रोधे नीलमण्डलकमनायोगादुक्तमंदापनेत्येतादृशं स्पष्टं ॥

27

52

नन्वेकस्य अणुरने कार्य संबन्धय दूस्वस्यापि न कार्यता किं न स्यादित्यत आह स्रष्टा त्रिभिः एकस्य कार्यने ककार्य संबन्धो दृष्टः नन्वेकस्य न स्वस्य नानार्थत्वं दृष्टं नानार्थक प्रयोगो
तु यम उत न मे मही आह माया कर्म देव आन मनस्य जल क्षीराभ्यां दृष्टं न संबन्धादित्यर्थः ५ एकस्य स्रष्टृ स्यादिति न अनेनार्थत्वं नास्ति चेदस्य जने निशब्दस्य हो हो य उप
संज्ञाकारादि संबन्धात् त्रिभिः स्यादित्यत आह न वेति अहो यस्य ते जो जे न्नाकारादि उत्पत्त्यर्थं ते जो जन्तव्या त्रिभिः स्थिते जो जन्तव्येति पाकाशादि जन्तोष संहरिते
कारा न स्रष्टृ पाकाशादि संवेक लय नाना दृष्टि हो व दृष्टयः ५

...संज्ञादिभिरति कथं विहितं स एव भवेत्तदर्थं स्पष्टम् ... न न्यति अद्वितीयमिति ... सर्वविदितं न प्रोक्तं तावत् ...

अथ का सेवं दृष्टे तत्र विहितं एकमेवेति कार्यं ... शगवस्थायां तत्र ...

अथैतद्विहितं किं ...

मि.
५१

संस्तयो ब्रह्मसहितं विहारेनादिगोराः प्रयोगश्चानंदवस्तुस्थो यथा च तपसि ब्रह्मविज्ञानसाधने ...
 नमो प्रपुत्यते श्रजसा नुविते ये ब्रह्मसातदत्ता कथं पुनरनुत्पन्नौ नमस एकमेव विद्वान् यमिना ये प्रतिज्ञास्यन्त्येव ...
 नमसिद्वितीयेन सहिता ये ब्रह्मसाप्नोति। कथं च ब्रह्मसा विदिते सर्वविदिते स्यादिति तदुच्यते एकमेवेति नादत्त ...
 कार्या वेदयो यपयते। यथा लोके कश्चित् कुंभकारकुने एव धर्मं देवनादीनि चोपलभ्या परेकश्च नानाविधो ...
 मन्त्राणि प्रसारिता यजन्मयया न्यदेवैका किनी स्वयं यसादिति। सवत्तया वेधाराण्यप्यत्कार्यजातमेव सर्वं ...
 त्रींसीदित्यभिप्रेया न देवक्रादि। तद्वद्विज्ञा यश्च तिरविष्टा त्रंतरं वाप्यति। यथा मृदाग्रमवप्रकृतं कुंभकारो ...
 विहता दृश्यते तेनैव ब्रह्मणो जगत्प्रकृतेरन्योऽविहता स्तीति न च नमसा विद्विज्ञा येन सहिता ये ब्रह्म प्रसृतो ...
 ज्ञेयान्यत्वं निमित्तं हि नानात्वं। न च प्रपुत्यते ब्रह्म नमसोर्लक्षणाभ्यस्तमस्ति। न्तोदकपोरिव संस्पृष्टो व्यपित्वा त्वं ...
 दिधर्मसामान्याता संज्ञकाले तु ब्रह्म जगदुत्पादयितुं पतते। स्तिमितमितरन्निष्ठुनितेनान्यत्वमवसीयते तं ...
 कोशशरीरं ब्रह्मसादिप्रतिभ्यो विब्रह्मकाशयो रभेदोपवारसिद्धिः। अतएव ब्रह्मविज्ञानेन सर्वविज्ञानसिद्धिः ...
 पितृसर्वं कार्यमुत्पद्यमानमाकाशेनाप्यतिरिक्तदेशकालमेवोत्पद्यते। ब्रह्मणो वाप्यतिरिक्तदेशकालमेवोत्पद्यते ...

एकमेवेति कथं धारणाया
 मर्त्यकार्यं अद्वितीयं
 पदव्यावर्त्यमपि विज्ञा
 नं तद्वत्

धर्मसाधो लक्षणं तद्वत्। कथं मेरुतत्राह सर्वज्ञत्वमिति। धर्मसाध्याद्वितीयत्वे। पना ... अतिमाह तत्राह भावाकाशेति। द्वितीयमाह तत्राह ...
 तद्वति अतएवेति अथैतद्विज्ञायादेवेत्यर्थः

भेदोक्तैर्गोणैर्वेदिकोदाहरणमाह देव्या रूपानिति आकाशे विनिर्भेदव्यपदे
शो गोणः इति संबन्धः

प्रागभावात्सत्त्वं स्फुरति किं हीति २५५ अत्र बोधकाशः अत्र भाष्यकः विदुमग्याभ्रमः सुविरमिति भेदः

संभावयितुं शक्यते। किं हि शब्दोत्पत्तेरनवकाशमसुविरमविदं वभूवेति शक्यतेऽयवसां। पृथिव्यादिवैधर्म्यावविभु
त्वादिन कृतादाकाशस्याजत्वसिद्धिः। तस्माद्यथा लोके आकाशं कुर्वीकाशो जात इत्येवेतीत्यायोको गौराः प्रयोगो भवति। यथा
च दृशकाशः करकाकाशो गृहकाश इत्येव कस्याप्याकाशस्येवं जातीयको भेदव्यपदेशो भवति। वेदप्याख्यानाकाशेष्टा
जनेरत्रित्येव मुत्पत्तिश्चतिरपि गोणी ३५ व्या॥ ॥ शब्दश्च॥ शब्दस्त्वाकाशस्याजत्वं व्यापयति। यत आहवापुष्ट्या
तरिके च एतदम्यमिति। तद्यमृतस्योत्पत्तिरूपपद्यते। आकाशवत्सर्वगतश्च नित्य इति चाकाशेन त्रिस्रानित्यत्वसर्वगत
त्वोक्त्या धर्माभ्या उपमिमाने आकाशस्यापितौ धर्मोऽस्य वपति। नवता ह शस्योत्पत्तिरूपपद्यते। सवधाने तो घमाकाश एव
मनंत आत्मा वेदितव्य इति वा दाहरणं। आकाशशरीरं ब्रह्म आकाशात्मेति च। नत्याकाशस्योत्पत्तिमत्त्वे ब्रह्मास्तेन विशेष
परां संभवति। नीलेनेवोत्पन्नस्या तस्या त्रिस्रमेवाकाशेन साधारणं ब्रह्मेति गम्यते॥ त्वावेकस्य ब्रह्मशब्दवत्॥ ३६
यैदोत्तरं सत्त्वं। सादेतत्कृतं यं पुंरैकस्य संभूतशब्दस्य तस्मादा एतस्मादात्मन आकाशः संभूत इत्यस्मिन्नधिकारे परे ७१ प्रकरणे
तेनः प्रमतिषु कर्म मानस्य मुख्यत्वं संभवत्याकाशे च गोणात्वमिति। अत उन्नयते। त्वावेकस्याविसंभू
तशब्दस्य विषयविशेषदशाक्षरानामुत्पत्तिप्रयोगः। ब्रह्मशब्दवत्। यथैकस्याविब्रह्मशब्दस्य तत्पसा ब्रह्मविजिता
वधैकस्याविसंभूतशब्दस्य विषयविशेषदशाक्षरानामुत्पत्तिप्रयोगः। ब्रह्मशब्दवत्। यथैकस्याविब्रह्मशब्दस्य तत्पसा ब्रह्मविजिता
उदाहरणं तत्र माहव्यावेति ९

उत्पत्तिपक्षे नोक्तं
३६ तत्र च ५४
नो विवशद्वहो
३६ तत्र च ५४
शोकोत्तरं

वधैकस्याविसंभूतशब्दस्य विषयविशेषदशाक्षरानामुत्पत्तिप्रयोगः। ब्रह्मशब्दवत्। यथैकस्याविब्रह्मशब्दस्य तत्पसा ब्रह्मविजिता

वामिः २
अन
अप्रामाण्यपरिहृतिरिति नानुपपत्तेः २
अप्रामाण्यपरिहृतिरिति नानुपपत्तेः २
अप्रामाण्यपरिहृतिरिति नानुपपत्तेः २

मी
५०
अप्रामाण्यपरिहृतिरिति नानुपपत्तेः २
अप्रामाण्यपरिहृतिरिति नानुपपत्तेः २
अप्रामाण्यपरिहृतिरिति नानुपपत्तेः २

नतेति। ननु सकलकुनस्यापि कर्तव्यद्वयेन संबोधोदरपते। यथासत्संपत्तौ दमे पवतीति। एवं तदा काशस्य दूतेनोत्पन्नतेति
योजयिष्यामि नैवेदुज्जते पथमतत्कं हंकोदोपतेन सोवगम्यते तैत्रिशियके वाकाशस्य। नचोमयोः प्रथमजत्वं समैव स।
एतेनैतरप्रत्यन्दरविशेषो विव्याख्यातः। तस्मादाएतस्मादात्मन आकाशसंभूत इत्यत्रावितस्मादाकाशसंभूतस्य
नैतः संभूतमिति सहकुतस्यापि दानस्य संभवतस्य च विषये ज्ञेयं। पुनरप्यसंबधानुपपत्तेः वा योरपि रतिवैयर्थ्यात्
नातर। अस्मिन्विषयैकैकं विदुः ॥ गौणसंभवात् ॥ नास्ति विषयतउत्पत्तिः अत्र तेरेव पात्रितराविषयद्वयत्रिवाद
नाभ्रतिरुदाहृतासागौणमवितुमर्हति। नस्यादे। संभवात्। नत्याकाशस्योत्पत्तिः संभावयितुं शक्या श्रीमत्कणभु
गमिप्रायानुसारिषु जीवत्सु तिहिकरणा सामर्थ्ये संभवादाकाशस्योत्पत्तिवारयेति। समवायसमवायिनिमित्तका
रणोभ्यो हि किञ्च सर्वमुत्पद्यमानमुत्पद्यते। इत्यस्यैकजातीयमनेकैव द्वयोः समवायिकारणो भवति। नचाकाशस्य
केजातीयमनेकैव द्वयोः समवायिकारणो भवति। नचाकाशस्य
नानदभावात्। नदनुग्रहपरत्वं त्रिमित्तकारणोद्भावेन मेवाकाशस्य भवति। उक्तं त्रिमित्तं तत्तेजोभ्यो नो रवेर्नरका राम
नयोर्विशेषः संभाव्यते। प्रागुक्तं प्रकाशादिकार्येन बभूवपश्चाच्च भवतीति आकाशस्य पुनर्न रवेर्नरकानयोर्विशेषः ५०
अप्रामाण्यपरिहृतिरिति नानुपपत्तेः २
अप्रामाण्यपरिहृतिरिति नानुपपत्तेः २
अप्रामाण्यपरिहृतिरिति नानुपपत्तेः २

सर्व एत आत्मा सोऽप्युच्चं रंतीति वाजिनः, एतस्माज्ज्ञाते प्राणरूपाय वैजिकाश्यामंति नान्ये-२

अत्राकारस्योक्तत्वनुसन्निभ्रस्योर्विधोविरोधोस्तिनवेतिवाक्यभेदेकवाक्यत्वात्मांसंदेहेयकसन्निस्तदावाक्यभेदेनविरोधादप्रमाण्यमनयोःभ्रस्योरितिपूर्वपरिष्यन्तादावनुसन्निधदमेकोऽपि
गृह्णातीत्यारुनत्रावदितिउत्पन्निभ्रस्योर्विधोविरोधोस्तिनवेतिवाक्यभेदेकवाक्यत्वात्मांसंदेहेयकसन्निस्तदावाक्यभेदेनविरोधादप्रमाण्यमनयोःभ्रस्योरितिपूर्वपरिष्यन्तादावनुसन्निधदमेकोऽपि

तेषु तत्र तत्र मित्रप्रस्थाना इत्यत्रिभुतपुरुषं तत्रैकविंशति काशस्योत्पत्तिमामनेति केचिन्नतया जैविदायो ह्यस्य त्रिमाम
नेति केचिन्नैव त्रीवस्य प्राणा नो त एव मेव त्रिमादिद्वारेको विविप्रतिषेधः अत्यंतरे रपल स्यते विप्रतिषेधश्च परपक्षाणामनयेत्
त्वेत्यापितं तदस्वपुरुषापि विप्रतिषेधादेवानपेक्षमाशेतेत्यतः सर्ववेदोत्तगतस्य हि अत्यर्थनिर्मलत्वाय परप्रपञ्चो
रभ्यते तदर्थनिर्मलत्वेव प्रजेयथोक्ताशंका निरतिरेका तत्रैव तावदाकाशमाश्रित्य चित्तये किमस्योत्पत्तिस्तु तत्र
लीति तत्र तावत्प्रतिषेधते न विषयद्वारेति नित्यत्वाकाशमुपघतो केलादश्रिते न तस्योत्पत्तिप्रकरणे प्रवृत्तामस्ति चेदे
णे हि स देवसोम्येदमश्रुत्वासीदकमेवाद्वितीयमिति स ब्रह्मवाच्यं ब्रह्म प्रकृत्यतदैतत्तत्तज्ज्ञो स जनेति वचनानां महाप्रतापानां
मध्यमेतेन अदिहत्वा च परांतेतो ब्रह्मनाशुत्पत्तिश्चाप्यतो अतिशून्यप्रमाणा मतीदियार्थवित्तानोत्पत्तौ न वा त्रैश्वर्य
त्वाकाशस्योत्पत्तिप्रतिपादनात् तस्मान्नात्वाकाशस्योत्पत्तिरिति ॥ ॥ अस्ति तु तु शब्दपक्षान्तरपरिग्रहे ॥ ॥ मानामाकाश
स्पष्टादोषेभ्यस्तत्रिः अत्यंतरे त्वस्ति ते त्रिंशयका हि स मामनेति सत्यं श्रोतमनेतं ब्रह्मेति प्रकृत्यतस्मादाह तस्मादाह तस्मादाह तस्मादाह
काशसंभूत इति ततश्च अत्योर्विप्रतिषेधकत्वेन प्रमुखास्य कविदाकाशप्रमुखेति तत्तत्कवायता नपो असीदु
क्ता ननु सावगंतुं शक्नोते कुरुते ज्ञो स जनेति सल्लुब्धस्य त्वदुस्वय्यदयेन संवेधानुपपत्तेः तत्र ज्ञो स जनेतदाकाशमह

सत्यं पुनः १

समाहितः आद्यविभो भवेति तं यथा यथोपासत इति प्राच्यश्रुतिः सः कर्मभूमिर्न इत्युक्तमिति विरुद्धं रामकृतपहस्यमविष्यतुनरिति कृतहान्यादिदोषमादिशत्यर्थः यामोमेतथाऽत्र भवेति वा
दिक्कृत्वा पां वरात्रागमस्योसत्ये शोमानत्याभावादिप्रमाणीकामिन्नप्रसक्तमन्त्रमस्यैवमिति भावः जीवस्योस्यति निरस्यता वा न्तनसुस्यति निरस्यति न च कर्तुं शक्तिः यस्मात्कर्तुः करणं सतिर्न
यमेतत्समादृतं ता कृत्यनेत्वनमः सिद्धानां करणानां प्रयोगोक्तकृतेति श्रुतिरप्येति हि शब्दः वरुने निर्मलमिति ननु लोके कश्चिच्छ्रुतिरित्युक्तं उक्तं निर्मायते न वृत्तांति न सति

द्विभुतिः परमात्मनो ने कथं सावस्याधिगतत्वात् यदपि तस्य भगवतोऽपि गमनादिलक्षणा मातधने अजस्रमस्य
विज्ञेयमिषेयते तदपि न प्रतिविध्यते अतिस्थितो रश्मिरपि धानस्य प्रसिद्धत्वात् यत्पुनरिदमुच्यते वा सुदेवा संकर्ष
राउत्स्यते संकर्षरावे प्रधुप्रः प्रधुप्रानि हृदरति अत्र ब्रह्म न वा सुदेव संत कात्परमात्मनः संकर्षरा संतस्य हीव
स्यात्सति संभवति अनित्यत्वादिदोष प्रसंगादस्य निमित्ते हि जीवस्याजित्यत्वा दयो दोषाः प्रसत्तेरना ततश्च नैवाप्य
भगवत्या प्रमोक्तस्यत्वात् कारणा प्रमो कार्यस्य प्रविलय प्रसंगात् प्रतिषेधविषयिवावा यो जीवस्योस्यति नास्माक
ते नित्यत्वाच्चाभ्यशति तस्यासंगतैवाकृत्यता न च कर्तुं करणं ॥ ३ ॥ अतश्चासंगतैवाकृत्यता यस्यात्र हि नो के कर्तुं द
वदनादः करणं परस्ताद्यस्यमाने दृश्यते वर्णयति वभा गवताः कर्तुं जीवात्संकर्षरा संत कात्परमाणं मनः प्रधुप्रं संत क
स्ययते कर्तुं नास्ते तस्यायनिह संत कां हंकारउत्सयत इति न चैतदृशं तमंतरागाव्यवसानं शब्दः न वै ये भूतां अति
सुखं ज्ञामहे ॥ ॥ वितानादिभावे वा तदप्रतिषेधः ॥ ॥ अथाविस्वात्र चैते संकर्षरा दयो जीवादिभावेनापि प्रेपते किं तर्हि
धरा एवेते सर्वे तानैश्वर्यशक्तिवज्जीवते तानि ऐश्वर्ये रन्तिता अप्यपगम्यते वा सुदेवा एवेते सर्वे निर्दोषा मरविष्टा
नानरवषासिते तस्मान्नाप्रपद्यावर्ति तस्य स संभवो दोषः प्रमोतीति अत्रोच्यते एवमवितदप्रतिषेधउत्सयसेववस्याप्र

(३) २ सामर्थ्यं चरुं शरीरं सामर्थ्यं दृष्टं ३ जीवस्योस्यति अः शगलं एतेरन्तिता (४) कुठारादि करणो न्यायक सै हिदा कर्तुं न दस्य मित्युक्तिः
यस्मात्कर्तुं कर्तुं वा एव सत्समाधिरवरा एवेत्यर्थः सर्वे वा जीवस्ते पांचरात्रोक्तिः इत्यस्यैव बोधो लब्धः कर्तुं न दस्य मित्युक्तिः
(५) एतत्तन्माः निरवधानाणां दिग्गोप्यर्थः निरवधानाणां मासं भोगुण एव ताह तस्मादिति सः त्रैलोक्यं श्रुतमिति अत्रेति एवमविततुर्गामी रत्नं न विज्ञानशक्त्या

२४
२५
२६
२७
२८
२९
३०
३१
३२
३३
३४
३५
३६
३७
३८
३९
४०
४१
४२
४३
४४
४५
४६
४७
४८
४९
५०
५१
५२
५३
५४
५५
५६
५७
५८
५९
६०
६१
६२
६३
६४
६५
६६
६७
६८
६९
७०
७१
७२
७३
७४
७५
७६
७७
७८
७९
८०
८१
८२
८३
८४
८५
८६
८७
८८
८९
९०
९१
९२
९३
९४
९५
९६
९७
९८
९९
१००

॥ ३ ॥

[illegible]

[illegible]

चरस्यतुदृष्टीन कवेन कारणादित्यसूत्रं निरूपयतो पश्चादकमेव सर्वमभ्युपगम्यतव ।

प्रधानादिकं वेतनस्यानधिष्ठेयं अत्रत्यक्ष्ण्वादीश्वरवत् अतिरेकेण मदादिवद्येवार्थः ॥ ३ ॥ चक्षुरादौ व्यभिचारमाशंक्य निवेयानिकुरादिति न
पं निरूपयति यथा एवमेव सर्वमभ्युपगंत्य मित्यपमस्यति शक्यं परस्यापि सर्वतः प्राणातागमसद्भावात्समानमात्र
मवज्ञमिति चेन्न न इतरेतराश्रयप्रसंगान् आगमपक्षयोः सर्वतः सिद्धिः सर्वतः प्रत्ययाद्योगमसिद्धिरिति तस्मादनुपपन्नासी
त्ययोगवादिनामीश्वरकृत्य नाएवमभ्यास्वविवेक्षायास्वीश्वरकृत्य नासु यथा सर्वमसामंजस्योपपत्तित्वं ॥ ॥ अवि
शाननुपपत्तेस्तु ॥ ॥ इतश्चानुपपत्तिस्तार्किकपरिकल्पितस्येश्वरस्य साहचर्यकृत्यमानः कुंभकार इव मदादौ निप्रवक्ष्या
न्यविशेषप्रवर्तयेत् न नैवमुपपद्यते न त्वप्रत्यक्षरूपादिहीनं च प्रधानमाश्वरस्याविशेष्यं संभवति मदादिवैतन
रापोत्त ॥ ॥ करणावच्छेदमोगादिभ्यः ॥ ॥ स्यादेतद्यथा करणायामं च कुंभकारादिकमप्रत्यक्षरूपादिहीनं च पुरुषो विज्ञे
इत्येवं प्रधानमपीश्वरं विष्ठास्यतीति तथापि नोपपद्यते योगादिदर्शनादिकरणाग्रमस्याधिष्ठितत्वे गम्यते न
चात्रमोगादयो हश्यंते करणायामसाम्येनाभ्युपगम्यमाणे संसारिणामिवेश्वरस्यापि मोगादयः प्रसज्येरन्तश्च
यथा तास्तदप्येवाख्यायते अविष्ठातानुपपत्तेस्तु इतश्चानुपपत्तिस्तार्किकपरिकल्पितस्येश्वरस्य साधिका
नोहितो केसरी रौजो राश्रस्येश्वरो हश्यते न निरविशकः अतश्चैवं शतवशेनाहमीश्वरं कृत्यपि नुमिष्यते
इति श्वरस्यपि किंचिद्विहीरेकरणायतनं वर्त्तयितुं शक्यते तस्मिन्नेव कालमावित्वा हरीरस्य
गोराजान्न नवविशेष्ये राश्रचक्षुर्गोराधानादेश्चेतनाधिष्ठेयत्वेऽभ्युपगम्यमाने ॥ ॥ तत्र व्यर्थं परार्थं नावकाशित्वेन काशो व्यभिचारान्नवप्र
श्वरवत्पक्षपादिशेष्यासिद्धिः अतोदिवत् न रूपप्रत्यक्षस्य स्वादिभ्यमिष्टमामः जीवेकराजकतामोगादयो हश्यंते ईश्वरे तु प्रधानभूतास्तेन हश्यंते राश्रस्यार्थः
विशेष्ये दोषं वदन्नप्रयोजकत्वं हेतुं निरस्यति करोति प्रधानादेः प्रे नाशरीरी ॥ ॥ व्यभिचारोऽप्येवमोगहेतुत्वं स्यादतो द्वियस्य प्रथमस्य भोगहेतुत्वं नियमादित्य
राश्रमहत्त्वाभतिरमाहा व्यभिचारोऽप्येवमोगहेतुत्वं स्यादतो द्वियस्य प्रथमस्य भोगहेतुत्वं नियमादित्य

[illegible]

तस्यैवं प्रतीतिरप्युक्तमस्ति तत्र आह कर्मणि केति आह ततो तत् आह कर्मणे दोषांतरं च वक्तुं तत्र मदावदूषयति किं चेति अवशिष्टं कृतं स्यात् स्ववस्त्वप्युक्तं ततो दातृना भाषा ननु तदिति त्वर्थः
आसीपत्तमवनामाकरसेनस्तथात्मव्यवधानाभाकरकारणाभावात् नागमायायौ नुक्ता विहाह किं चेति सर्वजीवसाधारणः प्रतिजीवमसाधारणवैलक्षण्यः किं वात्मनः अनामायायिणीति
न त्वेति किं यत आहो त्ववयवाः किं तेषां पञ्चीकृतानां दातृनात्मनि अनायायादिति चेति त्वेति आह त्ववयवधारणावयवित्वे जीवसा ६१ त्वेति अवयवसमं ह्येव सासत्वं
आत्मत्वस्य नामद्वयवृत्तित्वे वा किं निदयवावायेषि सद्यः शरीरस्यावेतनत्वेन त्वेव त्ववयवैकपरिसमाप्तत्वे कस्मिन् शरीरे आत्मनः नात्वं स्यादुक्तं देहपरिमाणं त्वसावयवत्वे आत्म
धर्मोन्नाभ्यपगमोवायेता कर्माश्च परिवेष्टितस्य जीवस्यात्मा तु वत्संसारसागरे निमग्नस्य वेधनो केशादुगावित्वे भवे
ताति किं वा न्यदागच्छतामपगच्छतां वा वयवानां मागमायायधर्मत्वादेवानात्मत्वं शरीरादिवरतत्त्वावस्थितं कश्चिदवयववत्
आत्मेति स्यात्तच्च स निरुपयितुं शक्यते अयमसाविति किं वा न्यदागच्छतां चैते जीवा वयवाः कुतः प्रादुर्भवन्ति अयमपग
तश्च कवालायेत इति वक्तव्यं न हि भूमेः प्रादुर्भवे पुभूते पुवनिलीयेरन्यथोक्तं तज्जीवस्य नापि कश्चिदवयवसावा
शतो साधारणो वा जीवानामवयवाधारो निरुपयते प्रमाणाभावात् किं वा न्यदागच्छतां चैते जीवा वयवाः कुतः प्रादुर्भवन्ति अयमपग
आगच्छतामपगच्छतां वा वयवानां मनियतपरिमाणत्वात् अतएव मादिदोषप्रसंगात् प्रतीयेतां पवयवोपगम
गमात्मात्मन आश्रितुं शक्नोते अथवा श्वरास्त्रेता शरीरपरिमाणा स्यात्मात्मन उपविता पवित शरीरांतस्थितिपत्र
वैकात्स्यदोषप्रसंजनद्विरणानि सतीयां चोदितायां पुनर्परीयेतां परिमाणा न वस्थाने पवित संताननित्यता सा
येनात्मनो नित्यता स्यात् १५ पात्रकपयनां विता नानवस्थाने पित संताननित्यता तद्विचिामपीसां शक्यातेन स
त्रेता न्नरमुच्यते संतान सतावदवस्तत्वेनैरात्मवादप्रसंगे वस्तत्वेणात्मनो विकाटादिदोषप्रसंगादस्य पद
स्यानुपपन्निरिति ॥ ॥ अस्यावस्थिते चोपयनित्यत्वादतिशयः ॥ अयि चोत्पत्त्यमोक्षवस्थाभाविनो जीवपरिमाणास्य
अतस्मिन् सत्त्वाभातिरमाहाभवेति स्थलमस्ति शरीरमाहावकात्स्येति द्वारेण त्वानित्यतामा मुक्तायां सगता वस्तं तान् कृते जातमित्यतामा शंकातेनैर
अतस्मिन् सत्त्वाभातिरमाहाभवेति स्थलमस्ति शरीरमाहावकात्स्येति द्वारेण त्वानित्यतामा मुक्तायां सगता वस्तं तान् कृते जातमित्यतामा शंकातेनैर
अतस्मिन् सत्त्वाभातिरमाहाभवेति स्थलमस्ति शरीरमाहावकात्स्येति द्वारेण त्वानित्यतामा मुक्तायां सगता वस्तं तान् कृते जातमित्यतामा शंकातेनैर
अतस्मिन् सत्त्वाभातिरमाहाभवेति स्थलमस्ति शरीरमाहावकात्स्येति द्वारेण त्वानित्यतामा मुक्तायां सगता वस्तं तान् कृते जातमित्यतामा शंकातेनैर

अस्य ह्येवमपरिमाणत्वे तेनानित्यत्वे स्यादित्यर्थः अर्थांतरमाह शरीराणां चेति विषयः स्वर्गजामभिव्यक्तिः जीवस्य ह्यतएव शरीराव्यवित्त्वमकार्त्तुं शरीरं केशोनेति विः स्यादिति
त्यर्थः पुनिकाहेऽहं लोको जीवो न प्रविशेत्तदेहाहिरविजाक स्यादित्यर्थः किं वक्तुं देहमात्रमात्मनः स्यात्तेषु वदेहे कवि स्यादिति ह्यतएव भाजीवनस्योदित्यादिसंज्ञा
थादीषावयवानां घटे से को वोगे हविका ससंभाजी रवमवानां ३ त्रिदेहमानवतिसंभवं कते स्यादिति दीपशवं गुणीयं शमि न देहाएकदेशवेति विकल्पः प्रेः देहाहिरवि

मी-

४५

इत्याहंतामन्यते। शरीरपरिमाणतोपां वससां मरुत्सोः सर्वगतपरिच्छिन्नः आत्मेत्यतो घरादिव दनित्यत्वं मात्मनः प्रसज्यते।
शरीराणां चानवस्थितपरिमाणात्वां अनुच्यतीवो मनुष्यशरीरपरिमाणो भूत्वा पुनः केन विकर्म विपाकेन हस्तिनमप्रपु
वन्नरुत्सहस्तिशरीरं व्याप्नुयात्। ननु इजं पुनिका जन्मवप्राप्तुवन्नरुत्सः पुनिका शरीरे स्यात्तस्मान्न समान एव कः। औघ्र
विजन्मनि कौमार्यो वमस्या विरेपु दोषः स्यादतएव अनेता वयं जीवस्य तएवावयवाः अत्ये शरीरे संकुचे पुमं हति
च विकसे पुरितिते पां पुनरनेता जीवावयवानां समानदेशत्वं प्रतिहनेतवानचेति वक्तव्यं प्रतिष्ठाते तावदानं
तावयवाः परिच्छिन्ने देशे सस्यां रंताः अप्रतिष्ठाते चेकावयवदेशतोपपत्तेः सर्वेषामवयवानां प्रथिमानुपपत्तेः
जीवस्यापुमात्रं प्रसंगः स्यात्। अपि च शरीरमात्रं परिच्छिन्ना ता जीवावयवानां मानं त्येनोत्पत्तिं तु मयि शम्यं
यपयो घराहृदरप्रतिपत्तौ केचि जीवावयवा उपगच्छन्ति तनुशरीरप्रतिपत्तेर्व केविदपगच्छन्तीति उच्येत तत्र
प्यच्यते ॥ न च यथा पादपविरोधो विहारादिभ्यः ॥ न च यथा घराप्यवयवो पगमापगमाभ्यामेव तद्देहपरिमा
णात्वं जीवस्याविरोधेनोपपादयितुं शक्यते कुतो विकारादिदोषप्रसंगः। अथ यथा पगमापगमाभ्यां स्वनिशमार्ग्य राम
मार्गात्पापनीयमाणास्य च जीवस्य विज्ञिया तत्वं तावदपरिहर्षं विज्ञिया वत्ते वसर्मादिव दनित्यत्वं प्रसज्येत ततश्च ४५

जीवः स्यादिति ह्यवयवमतेषां विज्ञियादित्यादिना दीपस्य तु न घराहृदिसर्वं अधिकवयवानां विनाशात् हृदीषं एवमिति अप्रतिष्ठात इति अवयवानां नित्यत्वं वासिहं अत्यन्तादीपशवदित्याह
अपि च जीवावयवानां नित्यादिभ्यो देहमानवतिसंभवं त्रिजीवस्य केविदेव हृदस्था अवयवाः अन्ये बागमात्रा विनष्टिर्शक्यते चेति हृदतनुतामा मोत्री तस्यावयवागमापा
नां देहमानवतिसंभवं सत्येता एव हति तत्रापीति आगमापायोपार्थम्यः किमागमापायिनामवयवा न स्यात्तत्वं मस्तिनरा अतएवाह विकारादिदोषेति

निर्वाणो देविका यथं नत्वमपि न स्यादिति पाहतां पंक्तानां निमित्तं यदुक्तं न वक्तव्यं तत्किं हेतुविशेषेना न स्यात्वं उत स हृदने कदापि ना न्यत्वं नापि अत्रातादि स्यात् न चेति यांति ॥ ३ ॥
नवकपादिपेदेति शेषः नदितीर्थसंस्तरे कवकमुर्विज्ञानेकशदानामप्रसिद्धिनिधिभावात्तद्विषयस्वाविमुखभेदात् न नार्थस्वयं कदापि दृश्यमानं वाच्यं किं न नत्रमवक
नदेन विवक्षितमिति वाच्यं तादृशां जामाएवा नुसत्तेरिति किं न विरुद्धा नैकप्रतीतिवा स्ति ना २ ५ ईमातइत्यादिममानाश्रयादिना इति वप्रत्ययनित्यत्वमः अहं निमित्तो यः अनाप्र
न सत्येवांतांति स्यान्नामपश्यत्यर्थः इतथा संगतोने कांतथा इत्याह स्वर्गति किं न तादिसिद्धिनिमित्तः अन्वेतु हेतुवृत्तानां नु जंते अन्तु वृत्तानां धर्मतत्वात् तांती त्रुत्तानां धर्मवत्त
मभावात् निमित्तं निवर्तिगो हिस तित साधना नु चाना य सर्वो लोको नाकुस्तः प्रवर्तते नान्यथा ज्ञेयानिर्धारितार्थशास्त्रे प्रणयन्मन्त्रो न्यत्र
वदनुपादेयवचन स्यात्तथा पंचानामस्तिकायानां पंच तसंख्यांति वेति विकल्पमाना स्यात्ता वदेव स्मिन् नृपे पत्तो तरे तु न
स्यादित्यतो मून संख्या त्वमविक संख्यात्वं वा प्राप्नुयान्न वैवां पदार्थानामवज्ञयत्वं संभवस्य वक्तव्यायेनो येरान्यथ्यते वा
वक्तव्यायेति विप्रतिविद्धमुच्यमानाश्च तथै वा वधार्यते नावधार्यत इति तौ न द्यात दवधारणा फलं सस्य दर्शनमस्ति वा न
स्ति वेतं तद्विपरतम सस्य दर्शनमप्यस्ति वा नास्ति वेति प्रत्ययन्मन्त्रो न्यत्र पत्तस्यैव स्यान्न प्रत्ययित पत्तस्य स्वर्गो पवर्गयोश्च
पत्तेभाक्पक्षे वा भावस्यथा पक्षे नित्यता पक्षे चातिस्यते सून वधारणा यो प्रवृत्तनु यपत्तिरना दिसिद्धौ तने प्रवृत्तीनां च स
शास्त्रावधत्तस्वभावा नामध्यावधत्तस्वभावत्वं प्रसंगः ॥ एवं जीवादिषु पदार्थेषु कस्मिन् धर्मिणो सत्ता सत्तयोर्वै हं ईमो र्हं
भवात् सत्वे चेत्तस्मिन् धर्मे सत्त्वस्य धर्मोतरस्यासंभवात् सत्त्वे चेवं सत्त्वस्यासंभवात् संगतमिदमार्हं तं मतं एतेनेका नैकतिगा
नित्यव्यतिरिक्ताव्यतिरिक्तायनेकोताम्पगमानि उक्तो मंत यः यत्र पुद्गल संत वेत्योराप्यः संघाता संभवंतीति कल्पं
नित्यत्वं लोकाणुवापनिराकरणं निराहृतं प्रवृत्तीत्यतो न रथं निराकरणं प्रपद्यते ॥ एवं चात्मा कोत्स्य ॥ यथैकस्मिन्
मिति विरुद्धधर्मोत्तमो दोष स्याद्वा दे प्रसक्तः ॥ एवमात्मानोपि तीवस्या कर्त्तृमप्यो दोष प्रसक्त्यते कथं शरीरपरिमाणा हि ज्ञेयं

नित्यव्यतिरिक्ताव्यतिरिक्तायनेकोताम्पगमानि उक्तो मंत यः यत्र पुद्गल संत वेत्योराप्यः संघाता संभवंतीति कल्पं
नित्यत्वं लोकाणुवापनिराकरणं निराहृतं प्रवृत्तीत्यतो न रथं निराकरणं प्रपद्यते ॥ एवं चात्मा कोत्स्य ॥ यथैकस्मिन्
मिति विरुद्धधर्मोत्तमो दोष स्याद्वा दे प्रसक्तः ॥ एवमात्मानोपि तीवस्या कर्त्तृमप्यो दोष प्रसक्त्यते कथं शरीरपरिमाणा हि ज्ञेयं

य
इति

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

किंवा एवमिहानुपपन्नं भवति इति तदा नाहं देवता ननु प्रत्यक्षेण प्रमाणं उपलब्धं ज्ञेयं इति हितामंशं करोतु नाहं इति शान्तं यमोर्विषयं विनिर्भावेन भेदस्य साक्षिप्रत्यक्षेण इत्यात्मनः ॥ १ ॥
 तदा ह्येवमिहानुपपन्नं भवति इति तदा नाहं देवता ननु प्रमाणं उपलब्धं ज्ञेयं इति हितामंशं करोतु नाहं इति शान्तं यमोर्विषयं विनिर्भावेन भेदस्य साक्षिप्रत्यक्षेण इत्यात्मनः ॥ १ ॥

मी.
४१

यवेत्येवेतागरितगोचरं अविस्तेमादिप्रत्ययो न विनुमर्हतीत्यवगम्यते प्रत्यक्षेण विरोधात्कथं पुनरसति तत्त्वे येषां
 यवेचिअमुपपद्येतावासनावेचिआदिसाहानादौ हि संसारे बीजांजुखदित्तानो नो वासना नो वासो न्येति नैमिषि
 कभावेन वैचित्र्येन विप्रतिविध्यते अविचान्यययातिरेकाभावासातानिमित्तमेव तानवैचित्र्यमित्यवगम्यते स्वप्नदिष्ट
 तरणाप्यर्थवासनानिमित्तस्पृशतानवैचित्र्यस्योभाभ्यामप्यावाभ्यामभ्यगम्यमानत्वादेतरेतातु वासनो अर्थनिमित्त
 स्पृशतानवैचित्र्यस्य मयानभ्यगम्यमानत्वात् तस्मादप्यभावो वात्यस्यार्थस्येत्येवंप्राप्ते ज्ञेयो ताभावेऽप्यनवैरिते न स्व
 त्वभावो वात्यस्यार्थस्याप्यवसातुं शक्यते कस्यादुपलब्धेरूपत्वं भवेति प्रत्यक्षेण वास्तव्यं संभवं यद्येवमिति न गोप
 नभामानस्येवाभावो न विनुमर्हतीति तद्यहिकश्चिदुक्तानो भुजिसाया पोऽमोस्वयं मनुभूयमानायां मेवं ब्रूयात्राहं भुजि
 चरण्यामीति तदा हि द्विपसंनिकर्षतास्य मुपलब्धममान एव वात्यार्थं ताहं मुपनमेन वसो स्तीति ब्रूयत्कथमुपादेयवत्त
 स्यात्तनु नरमेवं ब्रवीमिनं विदुर्धुपनमरितिके तपन विनिरितं नो यत्तरेति ब्रवीमि वा मेवं ब्रवीमि तिरेकुरवात्रे
 तं इत्यनतु पुत्रमुपेतं ब्रवीमि पतउपलब्धि विरेकोपि वलादर्थस्याभ्यगंतव्यः उपलब्धेरेवानहिकश्चिदुपलब्धिमेव संभ
 वं यच्चैकपनमते उपलब्धि विषयत्वेनैव नुस्तेन कुपादिति सर्वे नौ तिका उपलब्धेने अतश्चैवमेव सर्वे लोकिता उपलब्धेने ॥ ४१ ॥

४३

[illegible]

[illegible]

[illegible]

सम्पत्तिः अपभ्रंशोऽप्यस्तीति किं सन्निभमा अस्तनः राजविषाणम्याभ्रवः भाषाणां तस्मादपि वेति. एवं ताप्रति को गित्वा यो धर्मो नित्यं नास्तीति संभवति धर्मो नित्यः स्यात्
 धातादिषु धर्मो नित्यः स्यात् धातादिषु धर्मो नित्यः स्यात् धातादिषु धर्मो नित्यः स्यात् धातादिषु धर्मो नित्यः स्यात् धातादिषु धर्मो नित्यः स्यात्
 धातादिषु धर्मो नित्यः स्यात् धातादिषु धर्मो नित्यः स्यात् धातादिषु धर्मो नित्यः स्यात् धातादिषु धर्मो नित्यः स्यात् धातादिषु धर्मो नित्यः स्यात्

सौगतस्य स्वायत्तपगमविशेषः प्रसूयेत सौगते ह समये श्रुतिर्विभगवः किं सन्निभमेतस्मिन् प्रसूयेत सौगते ह समये श्रुतिर्विभगवः किं सन्निभमेतस्मिन् प्रसूयेत सौगते ह समये श्रुतिर्विभगवः
 नामेते वापुः किं सन्निभमेतस्मिन् प्रसूयेत सौगते ह समये श्रुतिर्विभगवः किं सन्निभमेतस्मिन् प्रसूयेत सौगते ह समये श्रुतिर्विभगवः किं सन्निभमेतस्मिन् प्रसूयेत सौगते ह समये श्रुतिर्विभगवः
 संस्थात्रस्यादप्युक्तमाकाशस्यावस्तुत्वमपि च निरोधपमाकाशं च यमप्येतन्निष्पाद्यमवस्तुनित्यवेति विप्रतिषिद्धं
 मत्स्यवस्तुनित्यत्वमनित्यत्वेनासंभवति। वस्तुश्रुत्यत्वा इमं धर्ममवस्तुस्य धर्मवर्तितावेति यद्यपि द्रव्यवस्तुत्वमेव स्यात्
 निष्पाद्यत्वं अनुसूतेषु। अथिरेवेनाशिकः सर्वस्य वस्तुनित्यत्वात् कतामभ्युपयन्नुपनक्षुरपि नित्यत्वात् कतामभ्युपेयात् च
 सा संभवत्यनुसूतेषु वस्तुपलब्धि मन्त्यपमानं स्मरणमनुसूतिः। सा चोपनक्षुरपि नित्यत्वात् कतामभ्युपेयात् च
 रोपनखिविषये पुरुषांतरस्य स्मरमदर्शनात् कथं स ह मदीदृशमिदं पश्यामीति च हवीं त्रदर्शयेत् कस्मिन्नसति प्रत्यय
 स्यादपि वरुणं न स्मरणापोः कर्तार्ये कस्मिन् प्रत्ययः प्रत्ययिता प्रत्ययः सर्वस्य लोकस्य प्रसिद्धो ह मदीदृशमिदं पश्यामीति
 नियदिह नित्योर्मिन् कर्त्ता स्यात् ततो ह स्मराम्यहं कर्त्ता इति प्रतीयात् तत्रैवं प्रत्येति कश्चिद्वैवं प्रत्ययत्नं दर्शनं स्मर
 णायोर्मिन् मेव कर्त्तारि सर्वो लोको वगदति स्मराम्यहं मदीदृशमिदं पश्यामीति च हवीं त्रदर्शयेत् कस्मिन्नसति प्रत्यय
 सिद्धोऽप्यात्मानमेव कर्त्तारि मदीदृशमिदं पश्यामीति च हवीं त्रदर्शयेत् कस्मिन्नसति प्रत्यय

तत्रैवं प्रत्येति कश्चिद्वैवं प्रत्ययत्नं दर्शनं स्मर
 णायोर्मिन् मेव कर्त्तारि सर्वो लोको वगदति स्मराम्यहं मदीदृशमिदं पश्यामीति च हवीं त्रदर्शयेत् कस्मिन्नसति प्रत्यय
 सिद्धोऽप्यात्मानमेव कर्त्तारि मदीदृशमिदं पश्यामीति च हवीं त्रदर्शयेत् कस्मिन्नसति प्रत्यय

१०- नोतिनिर्दिष्टतुकासहेतुकायाः आयेप्रतिताहातिविवाहाधोसमेवेवादिना विषमकरणसहकार्योऽस्मात्प्रवृत्तिरुच्यतेतदसाप्रतीत्यप्राप्यविनैववादिविधानेवैताद्वितामिकाः सत्त्वादिप्रत्ययानु
 निपातार्थः सधानीविज्ञानस्यनीदेवस्त्वान्नप्रत्ययोरिकमः वक्षः करणमधिपतिप्रत्ययः सहकार्योऽस्मात्प्रवृत्तिरुच्यतेतदसाप्रतीत्यप्राप्यविनैववादिविधानेवैताद्वितामिकाः सत्त्वादिप्रत्ययानु
 सत्त्वादिप्रत्ययानुच्यतेतदसाप्रतीत्यप्राप्यविनैववादिविधानेवैताद्वितामिकाः सत्त्वादिप्रत्ययानु

६३
३

शाश्वतत्वप्रसंगः। यद्विदुर्दर्शनादर्शनेवैतन्नादनिरोधोऽस्मात्तामेवमपिदृष्टधर्मैतौनवस्तुधर्माविति वस्तुतः शाश्वत
 त्वप्रसंगेवातस्मादप्यसंगतंसौगतमतं॥॥ असतिप्रतितोपरोधोयोगपद्यमन्यथा॥॥ नृणांभंगवादश्चैतरोपरो
 धयस्तत्त्वान्नोत्तरस्यरुणासहेतुर्भवतिउत्तमथासत्येवहेतौफनोत्तंविद्ययात्ततःप्रतितोपरोधःस्याच्चउर्विधानहेतु
 नप्रतीत्यचित्तवैतौत्तयधेतेरतीयंप्रतितोपरोधेननिर्हेतुकायांचोत्पत्तौवप्रतिबंधात्सर्वसर्वोत्पद्येतायोत्तरहेतु
 त्पत्तिपावदवतिष्ठतेरवैक्यारतिरुपात्ततोयोगपद्यहेतुफनयोऽस्यात्तथापिप्रतितोपरोधवत्स्यात्तत्प्रातिपक्षिणसं
 स्काराश्रयीयंप्रतितोपरोधते॥॥ प्रतिसंख्याप्रतिसंख्यानिरोधाप्रतिरविदेसत॥॥ अपिचवैतान्तिकाःकल्पयन्ति
 द्विबोध्यंयथादन्त्यसंस्कृतंज्ञातिक्वेनितदपिचयंप्रतिसंख्याप्रतिसंख्यानिरोधावाकाशवेत्याचक्षतेत्रयमपि
 अतदवस्तुत्वावमात्रेतिरूपास्त्वितिमन्यतेउद्दिष्टकः किनविनाशोभावातोप्रतिसंख्यानिरोधोनामभावात्ते
 विपरितोत्पत्तिसंख्यानिरोधः। अचरोभावात्तमात्रमाकाशमिति। तेसांआकाशपरत्वात्प्रत्यक्षासुनिनियेध
 यमिदोतीप्रत्याचक्षेप्रतिसंख्याप्रतिसंख्यानिरोधयोराप्रतिस्संबन्धित्यर्थःकस्माद्विदेयादेतोप्रतिसंख्याप्र
 तिसंख्यानिरोधोसंतानगोचरोवास्याताभावगोचरोवास्तत्वावेत्संतानगोचरोसंभवतःसर्वविदेतानेषुसंतानि

१०- नोतिनिर्दिष्टतुकासहेतुकायाः आयेप्रतिताहातिविवाहाधोसमेवेवादिना विषमकरणसहकार्योऽस्मात्प्रवृत्तिरुच्यतेतदसाप्रतीत्यप्राप्यविनैववादिविधानेवैताद्वितामिकाः सत्त्वादिप्रत्ययानु
 निपातार्थः सधानीविज्ञानस्यनीदेवस्त्वान्नप्रत्ययोरिकमः वक्षः करणमधिपतिप्रत्ययः सहकार्योऽस्मात्प्रवृत्तिरुच्यतेतदसाप्रतीत्यप्राप्यविनैववादिविधानेवैताद्वितामिकाः सत्त्वादिप्रत्ययानु
 सत्त्वादिप्रत्ययानुच्यतेतदसाप्रतीत्यप्राप्यविनैववादिविधानेवैताद्वितामिकाः सत्त्वादिप्रत्ययानु

[illegible]

二

[illegible][illegible]

२ तथा च जेतनाधिष्ठितं तं नृपं राजं राजमिति भावः

[illegible]

[illegible]

91.

38

32

[illegible]

रासिबधकार्यस्य सिद्धावश्यकपण्यमानाया मपुतसिद्धभावात्कार्यकारणयोः संयोगविभागेन विद्येते इतीदं दुरुत्तं स्यात् ३४
 तिस्रोऽन्तराः प्रकृतिपुनरेति भवति इत्थं किमु भवतामन्तरम्यनाश्रुताहजानिति द्वितीयमाशङ्क्यमवति अथेवादिना कारणस्य दृष्टान्ति इत्वे विचार्यमदृष्टान्ति
 तत्र पुनस्तस्य विचार्यसिद्धमिति विकल्पाद्विचार्यविचार्य इति चेत् किं विकल्पाकार्यस्य कारणेना संबधत्वे कते सिद्धमन्तवेति सत्तोरप्राप्तयोः जातिः संबोधकपुण्य

34

गुणानामेवमर्थः ॥ अतोऽपि नानावशात्तद्विपर्ययमिति चेत् ॥ १ ॥ अथ ॥ अतोऽपि नानावशात्तद्विपर्ययमिति चेत् ॥ १ ॥ अथ ॥ अतोऽपि नानावशात्तद्विपर्ययमिति चेत् ॥ १ ॥

उपजीवने आश्रयते नानुमितः प्रकृतकारणवादादि प्राये
सस्मादुप निबद्धः अगो कृतद्विगम्यते ॥

योरसरूपस्पर्शनाकारागुणशर्वकत्वात्कार्यगुणानां मघसर्ववत्तु श्रुता एव कस्यैरनन्तता स्वविगधस्योपलब्धिः स्यात्
तेषां वगं वरस्योर्वा यो वगं वरस्योर्वा न चेवेदं दृश्यते तस्यादप्यनुपपन्नः परमात्पुकारणावाद् ॥ ॥ अपरिग्रहात्वात्पतनम
पेक्षा ॥ ॥ प्रधानकारिणा वा केवेद विदिरपि कैश्चिन्मत्वादिभिः सत्कार्यत्वाद्यंशोपेतावेनामि प्रायेणोपनिवेदोऽप्यनुपरमा
त्पुकारणावादनैश्चिदपिशिष्टैकेन विदप्यंशेनपरिहृतीत्यस्येतमेवानादरणीयो वेदवादिभिः ॥ अपि च वेशे विकारसंवा
र्यभूता न्यद्वदार्थान्द्वयगुणा कर्मसामान्यविशेषसमवायाख्या नस्य तमिन्नात्रमिन्नत्वेना नभ्यपगच्छति यथा मनुष्याश्च
शशरतितथात्वमभ्यपगम्यतदिरुद्धं ॥ ॥ अथोपीनत्वं शेषाणामभ्यपगच्छति धर्मतत्रोपपद्यते कथं यथा हि नो केशशऊशूना
शप्रवृत्तीनां अयं तमिन्नां सत्तां नेते रापीनत्वं भवत्येवेदवादीनामप्यस्येतमिन्नत्वात्नेवेदवादीनत्वं गुणादीनां भवितुमर्हति अथ
भवति द्रव्यापीनत्वं गुणादीनां ततोदयमविभागात्तदव्याभावे चाभावात्तदव्यमेवे संस्थानादिमेदादनेकशब्दप्रत्ययभाग्य
वति ॥ यथा देवदत्तरकरवसन्नवस्वांतरयो ग दने कश्चिदप्रत्ययभाग्यवतितद्वत्तथा सति सांख्यसिद्धांतप्रसंगः स्वसिद्धांतवि
रोधश्चापवेपातो नित्ये रस्यस्यापि सतो ह्यस्य ग्राहीनत्वं दृश्यते सत्तं दृश्यते तस्यैव तत्कृतत्राग्रिभूमयोरस्यत्वं निश्चीय
ते इह तु शून्यं कंच नो रहितं च नृती नमुसलमिति द्वयस्यैव तस्य तस्य तेन तेन विशेषेण प्रतीयमानत्वात्नेवेदव्यग्रयोर

अथवा ॥ अतोऽपि नानावशात्तद्विपर्ययमिति चेत् ॥ १ ॥ अथ ॥ अतोऽपि नानावशात्तद्विपर्ययमिति चेत् ॥ १ ॥ अथ ॥ अतोऽपि नानावशात्तद्विपर्ययमिति चेत् ॥ १ ॥

अतस्तद्विपर्ययमिति चेत् ॥ १ ॥ अथ ॥ अतोऽपि नानावशात्तद्विपर्ययमिति चेत् ॥ १ ॥ अथ ॥ अतोऽपि नानावशात्तद्विपर्ययमिति चेत् ॥ १ ॥

ना नांयतः परोक्षि भागो न संभवति ते चतुर्विधरूपादिमंतः परमाणावश्नुतुर्विधस्वरूपादिमतो भूतौ तिकल्पारंभकानि स्या
 श्रुतिपदेशे विकारप्रपगच्छंतिसतेषामप्यपगमो निरातं वन एव। यतोरूपादिमत्वात्परमाणुनामणुत्वमित्यत्र विपर्ययः
 प्रसज्येत। परमकारणापेक्षयात्सलत्वमनित्यत्वं च तेषां भिषेत् विपरीतमापद्येतेत्यर्थः। कुत एवं लोकोद्देशत्वाद्यदि नो
 हेरूपादिमद्वक्तृत्वरूपकारणापेक्षयात्सलत्वमनित्यत्वं च तेषां पदसंज्ञा न पेक्ष्य स नोऽनित्यमुच्यते ततश्चांशूनपेक्ष्य
 स्यात्तान् अतिस्यात्तु भवति तथा चामी परमाणावोरूपादिमंतस्तैरप्यपगम्यंते। तस्मान्ने विकारणावन्ततदपेक्षयात्सलत्वा
 अनित्याश्चाशुर्वंतियच्च नित्यत्वे कारणैरुक्तं सकारणावन्नित्यमितितदप्येवं स एषु न संभवत्युक्तेन प्रकारेणा
 कारणात्त्वोपपत्तेः। यदपि नित्यत्वे द्वितीयकारणमुक्तमनित्यमिति वविशेषतः प्रतिषेधाभावात्तदपि नावश्यं परमाणा
 नानित्यत्वं साधयत्यसति हि यत्किंचिद्विद्यते। ये वक्तुं नित्यमशब्देन न नः समासो नोपपद्यते। न पुनः परमाणुनि
 त्यत्वमेवापेक्षते। तस्मात्संवतित्यं परमकारणां ब्रह्मन च शब्दार्थव्यवहारमात्रेणावश्यं विदर्यस्य प्रसिद्धिर्भवति। प्रमा
 णांतरसिद्धयोः शब्दार्थयोर्कवहारावतीताद्यपि नित्यत्वे तत्तयो कारणमुक्तमविद्यावेतितद्यद्येवं विविधे तसतां प
 रिहृयमानकार्याणां कारणानां प्रसज्येताग्रहणमविधेति। ततोऽणुकनित्यतायापद्येताद्यादयत्वे सतीति विशेषेण।

॥ १६३५ ॥ मानकापरात् कारणाभावात् सत्ताग्रहणमविधितं ततोऽप्युक्तमित्यतीपापयेताद्येदमन्ते सतीति विशेषेण ॥
 मानकापरात् कारणाभावात् सत्ताग्रहणमविधितं ततोऽप्युक्तमित्यतीपापयेताद्येदमन्ते सतीति विशेषेण ॥
 मानकापरात् कारणाभावात् सत्ताग्रहणमविधितं ततोऽप्युक्तमित्यतीपापयेताद्येदमन्ते सतीति विशेषेण ॥

1997

अथवा तत्तमनदनिमोपुतयावकमते ॥ ११ ॥ स्तनायमोः पश्चात्पुनित्तवसास्य ॥ १२ ॥ वत्सलतामत्थापिसमवायोत्तरमित्यनवदिशतिदित्यर्थः ॥

[illegible]

॥ ३१ ॥
 श्री गुरुभ्यो नमः
 ॥ ३१ ॥

अथ यथा विदुः ॥

तनाकार्येतेतनांतरनारमते। नस्यवेतना। नामावेतनाविरोधी कश्चिद्रूपेवेतनाप्रतिषेधमात्रत्वात्स्वात्पारिमांडल्यादि
 षेधस्याप्याश्रयित्वेनतया आरंभकत्वमिति। नैव संस्थाप्यकारणविधमानानामपिपारिमांडल्यादीनामनारंभकत्वमेवे
 तस्यस्वापीत्यस्यांशस्यसमानत्वात्तत्रपरिमाणोत्तराज्जातत्वेपरिमांडल्यादीनामनारंभकत्वेकारणोपाकरूपपरिमाणोत्तरांभा
 त्पारिमांडल्यादीनामनारंभकत्वोपपत्तेरंतरत्वेनविकार्यइयं प्रागुत्तरांभातरत्वात्प्राप्तमगुणांतिष्ठतीत्यन्यपगमात्तत्रपरिमा
 णोत्तरांभेयथापिपारिमांडल्यादीनिइत्यतः स्वसमानजातीयं परिमाणोत्तरनारंभे। परिमाणोत्तरस्यान्यहेतुकनाम्नपगमा
 त्कारणवद्भूताकारणमहत्वात्प्रत्ययविशेषाच्चमहत्त्वेदिपरीतमराएतेनदीर्घत्वइत्येवाख्यातेरतिहिकाराकुतानिस्त्राति। न
 चसंनिधानविशेषात्कृतञ्चित्कारणवद्भूतादीन्येवार्भतेनपारिमांडल्यादीनामनारंभकत्वेतद्व्यां तरेगुणां तरेवापर्यमातोसर्वेषा
 मेवकारणगुणानांस्वात्तद्व्यमममायाविशेषात्तस्यात्स्वभावादेवपारिमांडल्यादीनामनारंभकत्वेतथावेतनायाश्रयिइ
 यं संयोगावद्व्यादिनोविलक्षणानामुत्पत्तिरर्शनात्समानजातीयोत्पत्तिव्यभिचारोत्पत्त्येवप्रकृतेगुणोदाहरणममुक्तमि
 तिचेन्नत्रेतेनविलक्षणारंभमात्रस्यविवक्षितत्वात्तत्रवद्व्यस्यद्वयमेवोदाहर्तव्यं गुणस्ववागुताएवेतकश्चिन्नियमे
 वरास्तात्त्वकारोपिभवतांइत्युत्तरागुदान्तरे। तत्प्राप्तमप्यज्ञाणमप्रत्यक्षत्वात्संयोगस्यपंचात्मकेनविद्यतशतपचा

[illegible]

अथोक्तस्य निमित्तं
नेनेमः

[illegible]

५ ननु सत्तादिधर्मिणि स्वभावकारणमोक्ष उपपद्यते सत्येव जनेदीयादिनाशदर्शनादित्याशंसदृष्टांतासिद्धिमाह बोधीति

२ तद्यथा भिन्नानां संसारसमोर्ध्वानां कालात् लोकप्रसिद्धस्तत्पत्तापकभावे तु येतेत्यर्थः विष्टोत्येकं हीति तभावादेव बहुरात्रोपरत्वसमं न समित्यर्थः २

४ ननु तयोक्त्यादाते संविमिश्रितो स्वेव भेदकत्वात्कयोरोक्त्या प्रकाशकोरतेन नर हारोप इत्याशंसव क्रूरिताभ्यामात्मनो मोक्षोत्तत्वादिताह अदिवेत्तादिना

ना २

नो

य

कालात् लोकप्रसिद्धस्तत्पत्तापकभावे तु येतेत्यर्थः विष्टोत्येकं हीति तभावादेव बहुरात्रोपरत्वसमं न समित्यर्थः २

एवमुक्त्येव कारणावादिन्या विरोधस्तदनुवर्तिन्यावस्थत्वात्तस्यादप्यसमं न संसीत्यानां दर्शनमिति अत्राह
नैवेदं निषेधमप्यसमं न समं तदर्शनं तेषां पक्षयोर्जात्यंतरभावात् न भूयमादेकं हि ब्रह्मसर्वोत्तमं सत्
स्य प्रपंचस्य कारणा मभ्युपगता मेव स्ये वात्मनो विशेषौ तत्पत्तापकौ न तां न्यतरभूतावित्यभ्युपगतं स्या
द्वैवेतौ तत्पत्तापकौ एव स्यात्तनो विशेषौ स्यातां सताभ्यां तत्पत्तापकौ न निर्मुक्त्यतितापो पशोते ये सम्यग्दर्शनं
पदिशब्दस्त्वमनर्थकं स्यात्तातो ह्यत्राशयमकस्य प्रदीपस्य तदवच्छेदेव ताभ्यां निर्मीत उपपद्यते यो विजलवा वीतरंगकेना
दुपया सत्तयापित नानेकस्य वीयादयो विशेषाया विभावितो मावरूपेणानित्या एवेति समाने जनात्मनो वीयादिभि
रनिर्मितः प्रसिद्धा ये तत्पत्तापकयोर्जात्यंतरभावो नो केतया त्वर्थे नार्थान्योन्यमिजो न तेनैव पार्थिव स्वतो नोर्थो न स्या
धर्मादिनो यदि धर्मवर्तितं सतस्यार्थो निसिद्ध एवेति तस्य तद्विषयमर्थितं न स्यात्तय पाप्रकाशत्वेन प्रदीपस्य प्रकाश
रूपार्थो निसिद्ध एवेति तत्तस्य तद्विषयमर्थितं न स्यात्तय पाप्रकाशत्वेन प्रदीपस्य प्रकाश
रूपत्वमेव स्यात्तैवेतदस्ति संबधि शब्दे येतावेधौ चार्थेति द्वयोश्च संबधिना संबधे स्यात्त्रैकस्यैव तस्यादित्रावेतौ चार्थे
नो। तयानर्थान्ति न च विचिंतो लुक् लोः प्रतिकूलो न र्थत्वाभ्यामेकपक्षे यो माया संवेद्यते तत्रार्थत्वात्

वीयादिनाशदर्शनादित्याशंसदृष्टांतासिद्धिमाह बोधीति अत्राह अत्राशयमकस्य प्रदीपस्य तदवच्छेदेव ताभ्यां निर्मीत उपपद्यते यो विजलवा वीतरंगकेना
दुपया सत्तयापित नानेकस्य वीयादयो विशेषाया विभावितो मावरूपेणानित्या एवेति समाने जनात्मनो वीयादिभि
रनिर्मितः प्रसिद्धा ये तत्पत्तापकयोर्जात्यंतरभावो नो केतया त्वर्थे नार्थान्योन्यमिजो न तेनैव पार्थिव स्वतो नोर्थो न स्या
धर्मादिनो यदि धर्मवर्तितं सतस्यार्थो निसिद्ध एवेति तस्य तद्विषयमर्थितं न स्यात्तय पाप्रकाशत्वेन प्रदीपस्य प्रकाश
रूपार्थो निसिद्ध एवेति तत्तस्य तद्विषयमर्थितं न स्यात्तय पाप्रकाशत्वेन प्रदीपस्य प्रकाश
रूपत्वमेव स्यात्तैवेतदस्ति संबधि शब्दे येतावेधौ चार्थेति द्वयोश्च संबधिना संबधे स्यात्त्रैकस्यैव तस्यादित्रावेतौ चार्थे
नो। तयानर्थान्ति न च विचिंतो लुक् लोः प्रतिकूलो न र्थत्वाभ्यामेकपक्षे यो माया संवेद्यते तत्रार्थत्वात्

सावित्रारिणीविषक्षे ह्येकमिदं बाह्यस्येति २ सकृदर्थनिष्ठातिथिर्वाह्यकालः
विरक्तानुस्मितस्य साध्यस्य भूतो विमिश्रितानुगतान्तासीत्यर्थः २

अथ ईश्वरभित्तुं गुणः तान् परस्परं पश्चात्

[illegible]

9

ल्यते पक्षि सत्त्वं जलमसत्त्वं योन्यगुणप्रधानभावमुत्सृज्य साम्येन स्वस्ममात्रेणावस्थानं सा प्रधानावस्थानं एव मरुत्वा
 यामनयेत्तत्स्वरूपाणां स्वरूपप्रकाशमयात्परस्परप्रसंगं गिभावा नुपपत्तेर्वास्त्यस्यैव कस्यचित्तो मपितुरभावाद्गुण
 वेधमप्यनिमित्तो मरुदोषस्यादो न स्यात् ॥ ॥ अथ यानुमितौ च तदशक्तिवियोगात् ॥ ॥ अथापि स्यादस्य चावयवमनुमिती सापेक्षतेन ।
 मह्यया नावयवमनंतरो दोषः प्रसंज्येतानत्वनयेत्तत्त्वभावाः कूरुत्वा आत्मा मिश्रुणा अम्यपगम्येते प्रमाणाभावात्कार्यवशे
 न तु गुणानां स्वभावो म्यपगम्यते । यथा यथा कार्योत्पाद उपपद्यते तथा तथैवास्वभावो म्यपगम्यते अलंगुणा वृत्तमिति
 चात्पम्यपगमस्तस्मात्साम्यावस्थाया मपि वैधर्म्योपगमयोग्या एव गुणा अवतिष्ठन्तरत्येवमपि प्रकानस्य तदशक्तिवियो
 गादवगानुपपत्त्यादयः पूर्वोक्ता दोषास्तदवस्था एव । तदशक्तिमपि त्वनुमिमानः प्रतिवादिता त्विवर्तते तत्वेतनमेकमने
 मस्य प्रपंचस्य जगतोपादानमिति ब्रह्मवादप्रसंगाद्देवम्योपगमयोग्या अविगुणाः साम्यावस्थाया निमित्ताभावा
 त्त्रैव वैधर्म्यमनेरनामजमानावा निमित्ताभावा विशेषात्सर्वदेववैधर्म्यमनेरनिति प्रसज्येते एवावयवमनेतरो दोषो
 विधितिषेधात्समंजसं ॥ परस्परविरुद्धापेक्षाया नाम म्यपगमः कवित्समैद्विपात्यनुकूलमंति क्व विदेहदश राम-
 नया कविमहत्तत्त्वमात्रासर्गमुपदिशति क्व विदेहं क्व रात्र्या क्व विद्वीरापेक्षराणा निवर्तयति क्व विदेहमिति सिद्धं २८

न प्राप्तमिति शर्मिर्द्विरेकमनेकगुणविज्ञानकारणविकारैर्द्विगुणितमिति

यस्य विज्ञानं तत्त्विकं यत्ने कलसादः समादिभ्यः ॥ ४

आत्मिपुत्रस्य द्वाभ्यां शिष्टेभ्योऽप्युक्तं अस्मिन् प्रधानस्य सगर्हाज्ञेः निष्ठयात्वात् तेषां शान्तिर्दृश्यते द्विभिन्ना साम्यस्यायोगात् प्रधानस्य सद्यो प्रवृत्तिरिति चेन्न शान्त्योर्निमित्तत्वात् सद्यश्चिन्तितत्वात्
पत्तिरित्याह हराक्षरैरिति ७ प्रत्यक्षपरिस्पंदः प्रयत्नतुल्योक्तानास्तीर्षेति तु हेतुर्द्वयप्रधानपुरुषयोर्निष्ठत्वात् व्यापिनाशनित्यः संनिधिः अद्वयनरूपपरिवर्तनैश्च तत्तेन स्यात्पानमानित्यसंनिधि
विश्वेति व्यापतोक्तीस्तु पुनश्चासः समदृष्टं तोषनात्तेन न इतीत्यर्थः ७
इति शेषः १ वीर्य केवलस्य

[illegible][illegible]

अस्तप्रधानत्वादिधर्मादिकर्मणुनयोदाप्रवर्तक इत्याशं स्वकर्तृप्रवृत्तं तद्व्याप्ये सांख्यानामिति प्रधानमतिरेकेण कर्मणो नवस्थितेः पुनस्तदा सांख्यिक
हविस्तद्विप्रवृत्तिः कदाचित्प्रवृत्त इत्यमुकमिदमर्थकर्मणो विप्रधानात्मकस्याचेतनत्वात्सदासत्त्वात् न कादाचित्कप्रवृत्तिनिवृत्तिमिति भावः २

52

72

निचे तन्ही रहत हीत्यजं वाच्य निमित्त निरपोत्तम पि स्वाश्रयं कार्ये सवतोत्ते तन्नो कस्मादिदर्शितं शास्त्रे ॥ १ ॥
 पुनः सर्वत्रैवैव राये कृत्यमापद्यमानं न पुराणुघते ॥ व्यतिरेकानवस्थिते आनयेत्कत्वात् ॥ सर्वानात्रपेयं राणाः
 साम्ये नावतिष्ठमानाः प्रधानं तत्तद्यतिरेकेण प्रधानस्य प्रवर्तकं निवर्तकं वा किं विधात्यप्येत्तमवस्थितं
 मस्ति पुरुषत्वादसौ नो न प्रवर्तको न निवर्तक इत्यतो नपे कप्रधानमनपे कत्वाच्च कदा विवधानं मरु
 घाकारेणो मते कदाचिन्नपरिणामत इत्येतदपुनर्मोक्षस्य तु सर्वज्ञत्वात् सर्वशक्तित्वात् न्यहमायत्वाच्च
 प्रकृत्यप्येत्ती न विरुध्येते ॥ ॥ अन्यत्राभावाच्च न तदरादि वत् ॥ स्यादेतद्यथा तदराद्यन्नोदकादिमित्रांतर
 निरपेक्षं तत्समावादेव हीराद्याकारेण परिणामते ॥ एवं प्रधानमपि महर्षिः कारेण परिणम्यत इति ॥ ३ ॥
 यंचानि मित्रांतरानिरपेक्षं तदरादि निगम्यते ॥ निमित्तान्तरानुपलभाद्यदि हि किञ्चिन्निमित्तमुपलभेम हि
 ततो घथा कामते न निमित्ते वत् तदराद्युपादापन्दीरसं पादयेम हिनतुसं पादयामहे तस्यात्साभा विरु
 द्धादिपरिणामस्तथा प्रधानस्यापि स्यादिति श्रुज्यते ॥ भवेत्तदरादिवत् प्रधानस्य साभा विरुपरिणाम
 मय पितृणां देवपितृणां भाविकपरिणामोऽप्यगम्यत न त्वम्पुपगते निमित्तांतरोपलभ्यते ॥ ४ ॥ कथं निमित्तान्तरं

॥१॥

189

॥ अथानुष्ठानम् ॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

बेसांतासर्वनिर्णयस्य फलवत्तायाः प्रमाणं
नान्तरहितम् ६

सर्वज्ञ २

मी.
२४

पदपरिग्रहप्रधानं प्रकरणमुपसंहरति। यस्मादस्मिन्ब्रह्मलोककारणे परिगृह्यमाणे प्रदर्शिते न प्रकारेण सर्वकालात्
धर्मा उपपद्यते सर्वशक्तिमाहो माये च तद्ब्रह्मेति तस्यादनतिशयनीयमिदमेव निषेद्धदर्शनमिति॥ ३०॥ इति श्रीशरीर
तमीमांसाभाष्ये श्रीशंकरभगवत्पादकृतौ द्वितीयाध्यायस्य प्रथमः पादः॥ ॥ स्वतानुपपद्यते श्रुतानुमाने॥ ॥
यच्च कदाचिदेवांतवाक्यानामेदंपर्यनिरूपयितुं प्रवृत्तं शास्त्रं न तर्कशास्त्रवत्तेव नामिष्टं विज्ञापितं साधयितुं
क्षमं पितुं वा प्रवृत्तं तथापि वेदान्तवाक्यानि व्याचक्षातोऽसम्पर्कदर्शनप्रतिपन्नभूतानि सांख्यादिदर्शनानि निराकर्तुं
यतीति तदर्थः परंपादप्रवर्तने वेदान्तरहितेष्वसम्पर्कदर्शनार्थत्वात् त्रिविधावेन स्वयच्छब्दापनं प्रथमं कृतं तद्यथा हि
ने परंपरुपस्थाख्यानादिभिः। ननु मुमुक्षुरणो मोक्षसाधनत्वेन सम्पर्कदर्शननिरूपणा यस्य परुष्पनमेव केवलं कर्तुं पु
नर्हि परंपरुपस्थानिकारणेन परविदेष करेण। वा एवेवं तथापि महाजनपरिगृहीतानि महानि सांख्यादिनैवाति सप्त
दर्शनां प्रदेशेन प्रवृत्ता न्यूनपक्षे ते केषांचित्कंदमतीनामेतान्यपि सम्पर्कदर्शनायोपादयानीत्येतान्तापुलिगाद
त्वसंभवेन सर्वतभाषितत्वाच्च प्रहास्यते धित्यतस्तदसारतोपपादनाय प्रयत्नते। नवीन्दते तीशब्दे कामाखनानुमा
नापेक्षाएतेन सर्वव्याख्याताइति वर्यत्रापिसांख्यादिपरुपप्रतिषेधः कृतः किं पुनः कृतकरणेनेति। न दुच्यते। तांख्याद

१५
२५

अथ तत्राह अथ यम इति उक्तं प्रमाणलिप्यर्थः ॥ २८ ॥ कौ-नायकद्वेषः पर्याप्तः ॥ ३० ॥ निरासो देवमाह नित्यतुल्यनिर्णयोऽप्युक्तः श्रुतिर्वै ॥ ३१ ॥

五、

निष्कर्षः यत्सर्वं भूतं तन्मया विद्यते इत्येतद्विचार्य तदा वेदितव्यं भूतानि किंचिदपि न सन्ति

ननु न ब्रह्मणस्तत्त्वः परिणामो येन कालत्वं भोगविकल्पेनाभिप्रेतं अविद्याकल्पितेन तु नाम रूपवत्करणेन रूपभेदेन व्याहृतं व्याहृतं त्वनातत्वात् त्वान्नाभ्यामभिर्विनीयेन परिणामादिव्यवहृत
स्वदत्तं ब्रह्म प्रतिपद्यते न च कल्पितं रूपं ब्रह्म स्वरातिन हि ब्रह्म सिद्धेति निरिक्तस्वरूपं ब्रह्म सा ब्रह्मिणः स्वस्वपत्त्यानां ब्रह्मसोनुपपत्तिस्तस्मात्तस्मिन् परिणामिदं त्वनानुपपत्त्य
माना विनयवशात् भवति तत्र तत्त्वोत्पत्तिरिति रमा ब्रह्मिणः स्वस्वपत्त्यानां ब्रह्मसोनुपपत्तिस्तस्मात्तस्मिन् परिणामिदं त्वनानुपपत्त्य
परमपरिणामोक्तं चित्तमर्हतीति नास्त्येकांत इत्यभिप्रायः ॥ हस्तप्रसक्तिर्निखयवत्त्वशब्दकोषावा ॥ अतनमेकमहितीयं ब्रह्म हीरादिव
तो निषिद्धस्तथापि देवादिब्रह्मनपेक्षितत्वात् साधनं स्वयं परिणाममानं जगतः कारणमिति स्थितं शास्त्रार्थपरिभूतं ये तु प्रपञ्चपतिः ॥ हस्त
प्रसक्तिः हस्तस्य ब्रह्मणः कार्यरूपेण परिणामप्राप्तौ निरवयवत्वाद्यदि ब्रह्म षष्ठ्यादिवत्सावयवमविष्यत्ततो
स्यैकदेशः पर्यंतं स्यते कदेशश्चावस्था स्यात् निरवयवं तु ब्रह्म कृतिभ्यो वगम्यते अस्मिन् निःक्रियं शोतेति रवद्यं निरव
ने ॥ दिव्योत्थमूर्तं पुरुषः सत्त्वाद्याभ्यन्तरोत्पन्नः इदमहं ह्यतमनेन मपारं विज्ञानं न एव स एष नेति नेत्यास्यात्कूलमन
नान्तरप्रसंगपूर्वकत्वात् विद्यायाभ्याः सर्वविशेषप्रतिषेधिनीभ्यास्तत्त्वैकदेशपरिणामासंभवात् न ह्येतत्परिणामप्रसक्तौ सत्त्वाभ्यां नोक्तं प्र
पञ्चोपपाद्यते सत्येतादृश्यातोपदेशानर्थकोपपन्नदृष्टत्वात् कार्यस्य तद्यतिरिक्तस्य च सत्त्वोभावात् ज्ञातृदिशब्दकोपपञ्चोपपत्तौ तदोष
त्वात् ॥ अतस्तत्त्वपरिणिहर्षया सावयवमेव ब्रह्म ॥ पगम्यतौ तद्यापि च निखयवत्त्वस्य प्रतिपादकाशब्दा उदात्ततात्ते प्रपञ्चोपपत्तौ
तिस्तत्त्वानां विभक्तिरवयवत्वे चानित्यत्वप्रसंग इति सर्वथा यं पक्षे न घटयितुं शक्यत इत्याह्नियति ॥ ॥ अतस्तत्त्वशब्दस्य लक्षात् ॥ तत्र
देनात्वेन परिहरति न खल्वस्मत्पक्षे कश्चिदपि दोषोक्तिरन्तावत्कल्पप्रसक्तिरिति ॥ अतस्तत्त्वशब्दस्य लक्षात् ॥ तत्र
जगदुत्पत्तिरूपतौ एवं विकारव्यतिरेकेणापि ब्रह्मणो वस्थानं रूपतः प्रकृतिविकारयोर्भेदेन व्यपदेशात्संयदेवने कृते

[Faint handwritten text at the bottom of the page]

६२

278 159

50

१६
 २६
 ३६
 ४६
 ५६
 ६६
 ७६
 ८६
 ९६
 १०६
 ११६
 १२६
 १३६
 १४६
 १५६
 १६६
 १७६
 १८६
 १९६
 २०६
 २१६
 २२६
 २३६
 २४६
 २५६
 २६६
 २७६
 २८६
 २९६
 ३०६
 ३१६
 ३२६
 ३३६
 ३४६
 ३५६
 ३६६
 ३७६
 ३८६
 ३९६
 ४०६
 ४१६
 ४२६
 ४३६
 ४४६
 ४५६
 ४६६
 ४७६
 ४८६
 ४९६
 ५०६
 ५१६
 ५२६
 ५३६
 ५४६
 ५५६
 ५६६
 ५७६
 ५८६
 ५९६
 ६०६
 ६१६
 ६२६
 ६३६
 ६४६
 ६५६
 ६६६
 ६७६
 ६८६
 ६९६
 ७०६
 ७१६
 ७२६
 ७३६
 ७४६
 ७५६
 ७६६
 ७७६
 ७८६
 ७९६
 ८०६
 ८१६
 ८२६
 ८३६
 ८४६
 ८५६
 ८६६
 ८७६
 ८८६
 ८९६
 ९०६
 ९१६
 ९२६
 ९३६
 ९४६
 ९५६
 ९६६
 ९७६
 ९८६
 ९९६
 १००६

देवनागरी

इष्टो नयेन मयि

100
101
102
103

卷之四

३०

३५५

1891

जीवाभिज्ञेसमवसासत्वेनेतन्नादिहान्याविरुद्धोपायः ॥ ४० ॥

स एवमं परमात्मा सर्वस्वात्मभाजीवाच्यकृतआत्मनेभिन्नात्मपरमतिपदमेवंभावतएवसुखदः स्वादिबेदनाप्रसंगोक्तिः भविष्यावस्थालेपांतदभिमानइतिप्रभावोक्तो
स्वरवदः स्वादिबेदनामप्यहमुतासीनइतिनतेधीर्भनागारनिवेशेप्यस्तिस्तिः कविभमेतिनहिताकरणादिषोषप्रसक्तिरिति शब्दः ५

च परादेवताजीवमात्मशब्देन व्यपदिशंती न ब्रह्मरूपो मित्रः शरीर इति दर्शयति । तस्माद्यद्वयराः स्वदेवतद्वरीरस्यैवेत्यतः स्वतंत्रकः
त्रीसरहितमेवात्मनः सौमनस्यकरं कुर्यान्नहितेजस्य मरणाजरा रोगाद्यनेकानर्थजातं न हि कश्चिदपरतंत्रो बंधनागारमात्म
नः कृतानुप्रविशति । न च स्वयमत्यंतनिर्मलः सन्नत्यतमलिनंदस्मात्स्वतेनोपेयात् । हतमपि कथंचिद्यत्स्वकरंतदिक्रयात्
त्वात्सुखकरं चोपादीत । स्मरस्वमयेदं जगदिदं विचित्रं विरचितमिति । सर्वो हितोक्तस्य शंकापहनास्मरतिमयेदं हतमिति
यथावमाया शीत्ययं प्रसारितां मायामिदयाः नापस्मिन्नेवोपसंहरयेवं शरीरोपभोगं स्मृत्पुसंहरता स्वमयतावच्छरीरं शरीरोत्तरं
क्रोशतायास्ततोपसंहरतुमेवं हितक्रियाद्यदर्शनादन्याप्याचेतनानुप्रक्रियेति मत्स्यते ॥ ॥ अचिकंतुमेदनिर्देशः ॥ तु शब्दः पदं
यावत्तपति । यत्सर्वतंसर्वशक्तिवदतित्युदबुद्धमुत्तमैस्वभावशरीरादधिकमन्यतदये जगतस्वष्ट्रमो न तस्मिन् रहि हिता
करणादयो दोषा प्रसज्येते । न हितस्पहिते किं वित्तत्रयमस्ति श्रितं वा परिहर्तव्यं नित्यमुक्तं तत्र च तस्मान्नपतिवेषः शक्तिप्रति
बंधो वा क्वचिदप्यस्ति सक्तत्वात्सर्वशक्तित्वात् । शरीरस्वतेव विधस्तस्मिन् प्रसज्येते हिताकरणादयो दोषाः । न तु तं वये जगतः स
पारं ब्रह्मः कुत एतदेदनिर्देशादात्मवाग्र्येदं श्रोतव्यमंतयो निदिध्यासितव्यं सौ विजिज्ञासितव्यं सतासोम्यतदा संपन्नो म
वतिशरीरस्थात्मा शक्तेनात्मना त्वरुद्धमेव ज्ञातीयकः कर्तृकर्मदिमेदनिर्देशोतीवादिबिकं ब्रह्मनिर्देशनि । न च मेदनिर्देशोपि

मास्तिव जीवेषु शरीरकृततत्त्वोपाप्रसज्येते वदुर्भ्रमस्तत्त्वः ३

सो न्वेष्ट्य ४२

न-वा
 ... कार्यवर्गः कार्यवर्गः कार्यवर्गः ...
 ... कार्यवर्गः कार्यवर्गः कार्यवर्गः ...

मा.

१५

लोके दृश्यते। नदयः (मिर्मन्ति) कोपादयते नद्यः (मिर्मन्ति) रान्तदसत्कार्यं वादेनोपपद्यते। अविशिष्टे हि प्रागुत्पत्तेः सर्वत्र सर्वस्यास
 त्वेकस्मात्। त्रीरादेव दृश्यते नदयः काया मन्त्रिकाया एव दृश्यते नदयः अथ विशिष्टे पि प्रागुत्पत्तेः सार एव दृश्यते कश्चिदतिश
 यो नदयः काया मन्त्रिकाया मेव दृश्यते कश्चिदतिशयो नदयः रान्तदसत्कार्यं वादेनोपपद्यते। अविशिष्टे हि प्रागुत्पत्तेः सर्वत्र सर्वस्यास
 र्यं वादसिद्धिः। अत्रिभुक्कारणस्य कार्यनियमार्थक्यमानानां सती कार्यनियमके दसत्ताविशेषादन्यत्वाविशेषात्। तस्मात्का
 रणस्यात्मभूताशक्तिः शक्तेश्च आत्मभूतं कार्यमपि च कार्यकारणयोर्द्वयगुणादीनां चाश्रमहिषचददबुधभावात्तादात्म्य
 मभ्युपगंतव्यं। समवायक्यनायामविसमवायस्य समवायिभिः संबन्धेभ्यः पगम्यमाने तस्य तस्यान्योन्यः संबन्धः कस्यपि
 तस्य इत्यनवस्थाप्रसंगो न भुपगम्यमाने वा विच्छेदप्रसंगो न समवायः स्वयं संबन्धरूपत्वात् अनपेक्ष्ये वा परं संबन्धे संबन्धे
 योगादितर्हि स्वयं संबन्धरूपत्वात् अनपेक्ष्ये व समवाये संबन्धे तादात्म्यप्रतिपक्षे द्यगुणादीनां समवायक्यना नर्थक्यं।
 चंचलार्थमवयविद्येयं कासोषवयवद्वयेषु वर्तमानं वर्तना। किं समस्तेषु वयवेषु वर्तते तोतप्रत्ययव्यं पदिता वत्समस्तेषु
 ततो वयव्यनुपलब्धिः प्रसज्येत। समस्तेषु वयवसंनिर्कषसाशकत्वात्। नहि बहुलं समस्तेषु प्रयेषु वर्तमाने व्यक्ता प्रयत्नहस्त
 न गृह्यते। अथावयवशः समस्तेषु वर्तते। तस्यारंभकवयवव्यतिरेकेणावयविनोवयवाः कल्प्यन्ते। एतारंभकेषु अवयवेषु वयव १५

...
 ...
 ...

...
 ...
 ...

...
 ...
 ...

निमित्तं तद्वर्तमानं समानता वा कार्यस्य कारण इति न स्यात् अतः मिति इत्यत्राभांतरमाह वथावेति इदानीं ततः कार्यस्य प्रमाणान्तरमाह यथैव सा मागाद्यन्तरेण भावेन
विशेषमिदं तदमेव सती मत्स्यग्रहरतिभावमानयोः कार्यकारणयोरनन्तरमित्यर्थः न चेदेवं तदपठयादौ कदाचित् भेदान्नित्यत्वस्यादिति वाच्यं कस्तुतएव कार्यकारणभावना
इति सन्नकोविशेषोपाश्रयमिति कुम्भः दक्षकृतः उक्तैस्त्रैष्वपि धट्टमरयोगे दिनसत्तायाभिन्नत्वान्न तादृश्ये कार्यकारणयोगे इत्यसत्ताभेदकाभावादिति न ताकलतादायक

नितिविषयः

[illegible]

विजयनाथस्य विजयं लंभ्यस्यात्मा विहीनः ॥

१५१

नानाधिकरण्येति द्वयसकमुद्राहृतत्वे हेतुः मद्रुहीता
नानाधिकरण्येति द्वयसकमुद्राहृतत्वे हेतुः मद्रुहीता

५५ नक्षत्र

अविहितमन्त्रसंज्ञितः ॥ १३५ ॥ ३

३५६

२. लोकोक्तिमतेन परिहृतं तिरस्कृतं च शिपरिहासं हनति ॥ यापरमात्रं ॥

9

2

五

1. 1940-1941

दनन्यत्वं कार्यस्य यत्कारणं भाव एव कारणस्य कार्यमुपलभ्यते ताभावे तत्कारणस्य न भवति तदुपलभ्यते सत्सु च तत्तु पुनरुपलभ्यते न च नि
 यमेना न्यभौकेत्यस्योपलब्धिर्दृष्टान्तस्य भौगोरन्यः सन् गोर्भावे एवोपलभ्यते न च कुलालभावे एव घट उपलभ्यते सत्यपि निमित्त
 नेमिकभावेत्यत्रान्वयमावेत्यस्योपलब्धिर्नियता दृश्यते यथा अग्निभावे श्मस्येति नैव त्वम्यते उदाचिते व्यग्रो गोपाजघ
 टिकादिधारितस्य श्मस्य दृश्यमानतादयश्च मंत्रायां चिद्वस्तुयां विशिंष्यादृशो ह मोना सत्यशो भवतात् नैव मयि अद्भि
 षत्ते द्वावातुं हि बुद्धि कार्यकारणयो रन्यत्वे हेतुं वदामः न वा लो अग्निश्च मपो र्ति यते भावोपोपलब्धेरिति वा सजं न केचने
 शब्दादेव कार्यकारणयो रन्यत्वं प्रत्यज्ञे एन द्विभावाच्च तयो रन्यत्वमित्यर्थः भवति हि प्रत्यज्ञे एन द्विः कार्यकारण
 योरन्यत्वे तद्यथा ते तु संस्थाने पदे ते तु अतिरेकेण पद्येता मकार्ये नैवोपलभ्यते केवनास्तु ते तव आत्मान विज्ञानं
 तः प्रत्यज्ञे मुपलभ्यते तथा च तं तु शेषां शुभ्रुतदवयवांश्च न या प्रत्यज्ञे एन द्विः कार्यकारणयो रन्यत्वं प्रत्यज्ञे एन द्विः कार्यकारण
 साधुमात्रमाकाशमात्रं चेत्यनुमेयेततः परं ब्रह्मैवादितीयं तत्र सर्वप्रमाणानां निष्ठा मवो वामा सत्वाच्चावरस्य ॥ इ
 तम्वकारणकार्यस्यान्यत्वं यत्कारणं प्रकृतं तत्रैव कारणं तत्रैव कारणं सत्त्वमचरकालीनस्य कार्यस्य उपलब्धिर्देवसेवे
 दमय आसीदित्यादाविदेशदृष्टी तस्य कार्यस्य कारणं न तस्य माना विवक्ष्यता यच्च यदात्मना यत्र न वर्तते न तत्र तत्तत्पतेय

राजा वाग्देवैक एकाग्र आसी११

एकः पट्टः शिखरपर्यन्तं तत्र एव क्लृप्ता कर्मिणा कानि विषयान्तेनासुपरान्तं

४ भूत-संख्याएँ कार्यक्षमता द्वारा समझे

एकलव्यं गंतं तं एकमावराजं वराजं किमादि बडे साइतामदि यथा एकदे एकालनाइ न्ना भवराजरा
(क) तामि ठको विव नदि वि

नोपापत्तेनेवविनिपुन्यताफलवत्तन्निधारेपुनतदमिमितिवन्नतुस्वतंत्रं फलोपकल्पतरति। नहिपरिणामवत्त्ववित्तानात्
पारणमिबलमात्मनः फलेत्यादितिपुनर्वक्तुं ह्यस्त्वमित्यन्तात्मातस्य ह्यस्त्वहंवादिनएकत्वेकांतादितिमाभावेरशुरका
रणापत्तिताविरोधश्चित्ते। त्रिविधोत्पत्त्यकामरूपवीतयावरणापेक्षतादीश्वरतत्त्वतस्मादात्मनः आकाराः संभूतइत्यादिवाक्ये
भ्योनित्यमुदबुद्धमुक्तस्वरूपसर्वतात्सर्वशक्तेरश्वराज्जनिस्त्विर्वततादिव्यवहारउपपद्यते। तथैतन्नपत्रनयस्यपतिनाय
ह्युक्तोत्तिनायदिनानातिसर्वमेति। पत्रतत्त्वसर्वमात्मैताभूतत्वेनकंपश्येदित्यादिवैवेपरमार्थवत्त्वायांसर्वव्यवहाराभावेवदं
तिवेदांताः। तथेश्वराणांस्वपितकर्तृत्वेनकर्मणिनोक्तस्यसृजतिप्रभुनकर्मफलसंयोगेस्वभावत्त्वप्रवर्तते। तादृशेकस्यवि
त्तापेनचैवसुहृत्तंविभुः। अतानेनारतंतानेतैनमुत्थेतिनंतवर्तिपरमार्थवत्त्वायामाशित्त्यादिव्यवहाराभावः प्रदर्शितो
व्यवहारावत्त्वायांतत्तः श्रुतीवीश्वरादिव्यवहाराः। एषसर्वेश्वरएषभूताधिपतिरेषभूतपानएषसेतुर्विषराएकोलोकमा
मसेवेदापति। तथेश्वराणांस्वपिईश्वरसर्वभूतानां तद्देशोर्जुनतिष्ठति। भ्रामपत्त्वसर्वभूतानिपंचासुमातिमापयौ। स्व
करोपिपरमार्थाविशेषेतातदनयत्त्वमिह्याह। व्यवहाराविशेषेतातुस्याल्लोकवदितिप्रहासमुद्देशानीयतां प्रसंगात्कथ
पतिप्रपत्त्याख्योपेवकार्यप्रवंचेपरिणामप्रक्रियां च। अयतिसगुरोश्पासनेश्वयोत्पत्तिरिति॥ भावेवोपलब्धेः॥ इतश्चकासता
वर्णारूपमणिविहित्वधारेनामानिहृत्वाभिसिद्धयदास्तेरकेवैजवदुधायकरोतिइत्यादिभुजित्तयश्च। एवमविद्याकृतकामरूपोपाध्य
पुनश्चोद्देशोभवत्तुमोमयत्तद्वदकरकाधुनोध्यनुदेधि। सवत्स्यात्मभूतानेवद्वदकाशरूपाणीकानविद्याप्रलुपस्यापितनामरूपकृतका
मकराणसंघातातुराधिसोतीबाय्यनात्मनः प्रतीष्टे। व्यवहारविशेषादेवमविद्यात्मकोपाधिपरिच्छेदोपेक्षामेवैश्वरस्यैवेत्येवसर्वज्ञ
त्वैवशक्तिर्लौकिकपरमार्थताविद्ययापाससर्वपाधिस्वरूपेण आत्मनिर्दिष्टीतिज्ञेयम्॥ ८८ ॥ कारणस्यभावेतत्वेउपलब्धोवहार्थस्यसत्त्वपुनर्जने

संस्कारात्मकनाम
पमोत्तरेयस्यजप
माभ्रतमानेति ३

श्रीरा
द्वारनम्मा
का

श्रीश

ति

दि

प्राप्तमन्त्रमितिस्वरूपं

नोपापत्तेनेवविनिपुन्यताफलवत्तन्निधारेपुनतदमिमितिवन्नतुस्वतंत्रं फलोपकल्पतरति। नहिपरिणामवत्त्ववित्तानात्
पारणमिबलमात्मनः फलेत्यादितिपुनर्वक्तुं ह्यस्त्वमित्यन्तात्मातस्य ह्यस्त्वहंवादिनएकत्वेकांतादितिमाभावेरशुरका
रणापत्तिताविरोधश्चित्ते। त्रिविधोत्पत्त्यकामरूपवीतयावरणापेक्षतादीश्वरतत्त्वतस्मादात्मनः आकाराः संभूतइत्यादिवाक्ये
भ्योनित्यमुदबुद्धमुक्तस्वरूपसर्वतात्सर्वशक्तेरश्वराज्जनिस्त्विर्वततादिव्यवहारउपपद्यते। तथैतन्नपत्रनयस्यपतिनाय
ह्युक्तोत्तिनायदिनानातिसर्वमेति। पत्रतत्त्वसर्वमात्मैताभूतत्वेनकंपश्येदित्यादिवैवेपरमार्थवत्त्वायामाशित्त्यादिव्यवहाराभावः प्रदर्शितो
व्यवहारावत्त्वायांतत्तः श्रुतीवीश्वरादिव्यवहाराः। एषसर्वेश्वरएषभूताधिपतिरेषभूतपानएषसेतुर्विषराएकोलोकमा
मसेवेदापति। तथेश्वराणांस्वपिईश्वरसर्वभूतानां तद्देशोर्जुनतिष्ठति। भ्रामपत्त्वसर्वभूतानिपंचासुमातिमापयौ। स्व
करोपिपरमार्थाविशेषेतातदनयत्त्वमिह्याह। व्यवहाराविशेषेतातुस्याल्लोकवदितिप्रहासमुद्देशानीयतां प्रसंगात्कथ
पतिप्रपत्त्याख्योपेवकार्यप्रवंचेपरिणामप्रक्रियां च। अयतिसगुरोश्पासनेश्वयोत्पत्तिरिति॥ भावेवोपलब्धेः॥ इतश्चकासता
वर्णारूपमणिविहित्वधारेनामानिहृत्वाभिसिद्धयदास्तेरकेवैजवदुधायकरोतिइत्यादिभुजित्तयश्च। एवमविद्याकृतकामरूपोपाध्य
पुनश्चोद्देशोभवत्तुमोमयत्तद्वदकरकाधुनोध्यनुदेधि। सवत्स्यात्मभूतानेवद्वदकाशरूपाणीकानविद्याप्रलुपस्यापितनामरूपकृतका
मकराणसंघातातुराधिसोतीबाय्यनात्मनः प्रतीष्टे। व्यवहारविशेषादेवमविद्यात्मकोपाधिपरिच्छेदोपेक्षामेवैश्वरस्यैवेत्येवसर्वज्ञ
त्वैवशक्तिर्लौकिकपरमार्थताविद्ययापाससर्वपाधिस्वरूपेण आत्मनिर्दिष्टीतिज्ञेयम्॥ ८८ ॥ कारणस्यभावेतत्वेउपलब्धोवहार्थस्यसत्त्वपुनर्जने

नोपापत्तेनेवविनिपुन्यताफलवत्तन्निधारेपुनतदमिमितिवन्नतुस्वतंत्रं फलोपकल्पतरति। नहिपरिणामवत्त्ववित्तानात्

तत्किं कात्मतत्त्वं अस्मिन् पितृर्वाक्यात् तच्चैतदनुविज्ञातं वा न इति तानो ननेः अतः कात्मा मयी सताञ्चैतमर्थः १

आत्मे
ननु सर्वं हि तस्यामि रवन्तोति आत्मा प्रकृत्यमिवादिर्बौद्धिकः सत्यं वा न त्वं सत्यमनं वदति वैदिकश्चरुपमि तार्किकमथास्वप्ने इत्यस्य निदमनतामिति तात्कालिक बाध बाधाभ्यां व्यवहृत्य सत्तयादीर्घमन्त्रे
पीत्तं ननु प्रहृष्टं ननु आरयति आक्षेपेति २

मी.

१३

को स्येतेन चेद्यमवगतिर्नो स यत इति शक्यं वक्तुं तैस्सि विज्ञेता वित्यादि अतिभ्याः वगति साधनानो व अवगतादीनो वेदानुवचना
दीनो व विधानात्र चेद्यमवगतिरनर्थिका प्राप्तिर्वैतिशक्यं वक्तुं आविष्टा निवृत्तिफलदर्शनादाधक्यता नोतराभावाच्चैककाल्यै
कत्वावगतेरव्याहतः सर्वस्य सान्द्रतयवहारो नौकिको वैदिकश्चैतमवोचाम। तस्मादन्तेन प्रमातेन प्रतिपादिते आत्मैकत्वे
समस्तस्य प्राचीनस्य नेदयवहारस्य बाधितत्वाज्ञाने कात्मकब्रह्मकल्पनावकाशोऽस्ति। ननु मृदादिदृष्टं तत्राप्यनात्यरि
रामवद्वृत्तशास्त्रस्यामिममिति गम्येत परिणामिनो हि मृदादयो र्थानोऽसमविवर्तन इति। नेत्युच्यते। सवा एवमती न ज
आत्मा जरो मृतो मयो ब्रह्म स एष नेति नेत्यात्मा स्फुल्लमनस्तित्यादिभ्यः सर्वविक्रिया प्रतिषेध अतिभ्यां ब्रह्मणोऽस्त्वत्वावगमा।
त्रेत्येकस्य ब्रह्मणः परिणामधर्मत्वेन इति तत्त्वैशक्यं प्रतीयते। स्थितिगतिवत्त्वादिति चेत्। ननु रसस्येति विशेषणान्न हि रसस्यैव
सत्ताः स्थितिगतिवदने कथं भवति। रसस्यैव ब्रह्म सर्वविक्रिया प्रतिषेधादित्यवोचाम। न च यथा ब्रह्मणोऽयमन्तद
रीने मोक्षसाधने एवेतजगदाकारपरिणामि च दर्शनमपि स्वतन्त्रमेव वक्ष्ये वित्ता नाया विषयेने प्रमाणाभावे। अतस्त्वं स्यात्
त्ववित्तानां देवद्विफलं दर्शयति गच्छेत् स एष नेति नेत्यात्मा स्फुल्लमनस्तित्यादिभ्यः सर्वविक्रिया प्रतिषेधादित्यवोचाम। न च यथा ब्रह्मणोऽयमन्तद
पकारो सर्वधर्मविशेषरहितब्रह्मदर्शनादेव फलसिद्धौ सत्तां यत्नेनापूनेत्युच्यते ब्रह्मणो जगदाकारपरिणामि तादित इत्यदर्श

दो परिणामितं प्र
तदाहितं ५

च ५

यत्नेन वाचा अभिप्रेतं निवृत्तिः ५

त २

राम.

१३

फलवद्ब्रह्मस्वनिर्वाणं फलं जगद्वोति त्वं समाप्ता ममाह तदर्थं इत्युक्तं। यथा गता वतिष्ठते अर्थात् तदर्थं नित्याह ननु यथेति अतो न परिणामवरत्नमस्येत्यर्थः ५

स्वप्नस्थायगतेः स्वप्नदेहधर्मत्वेऽप्यित्यस्य बाताद्याः स्वप्नोक्तत्वात्प्राधान्यात्प्रति संधानं न स्यात् अतोरेह भेदेऽप्यनुसंधाने दर्शनादेहादप्यनुसंधाने सार्थः ४
स्य कळस्य ६ त्रि

इत्यादिप्रकारादिभिरात्मनोऽकाराद्योऽर्थंते इति प्रसिद्धं इत्यर्थः ३

नहि संकेतविचारः दिशो नरेण जायेतार्थवर्णः प्रत्येकव्यहृतसंकेतपंक्तिः अत्र दिशोरे १५३
स्वाभितो अकारः (राभावाद्वाप्युक्तिः ३

१२

三、三、三、三

पारमार्थिकं दर्शयति मिथ्यात्वात् न विज्ञेयं न च नानात्वमुभयसत्यतायां हि कथं व्यवहारो चरोपि न तु रत्नतामिसंघटस्य येनाम
 त्मोऽसंख्यमानोति यद्गह नानेव यश्चेतीति चेदहमपवेदचेतदेव दर्शयति। न चानिर्दर्शनेनानामोहस्य पपद्यते। सत्य
 कृतानां पदस्य कस्यचिन्मिथ्यात्वात् न संसारकारणत्वेनानाम्यगमादुभयसत्यतायां हि कथं मेकत्वत्तनेनानानात्वत्तान
 मपनुद्यत इत्यचेतानत्वेकत्वं कोताम्यगमेनानात्वाभावात्प्रत्यक्षादीनि लौकिकानि प्रमाणा निव्याहन्त्येव त्रिविधत्वात् स्माराव
 दिद्वितपुरुषादितानानि। तच्चाविधिप्रतिषेधशास्त्रमपि नैदापेक्षत्वात्तदभावे व्याहृत्येत। न तरोऽस्यापि शिष्यशसिजादि
 भेदापेक्षत्वात्तदभावे व्याधातुः स्यात्। कथंचान्तेनमोरुशस्त्रेण प्रतिपादितस्यामेकत्वस्य सत्यत्वमुपपद्येतेति। अत्रोच्यते। नेव
 दोषः। सर्वव्यवहाराणामेव प्राकृष्टत्वात्प्रमाता विज्ञानात् सत्यत्वोपपत्तेः। त्वप्रव्यवहारस्यैव प्राकृष्टत्वात्। यावद्विनसत्यामेकत्वप्रति
 पत्तिस्तावत्प्रमाणा प्रमेयफलजनकरोऽपु विकारेषु रत्नबुद्धिर्न कस्यचिदुत्पद्यते। विकीरनेव त्वरंममेव विद्ययात्मात्मीयभावेन स
 र्वाजंतुः प्रतिपद्यते स्वाभाविको ब्रह्मात्मतां हित्वा। तस्यानप्राप्तत्वात्प्रतिबोधादुपपन्नः सर्वलौकिको वेदिरश्रुयवहारो वच
 सुमस्य प्राकृतस्य जनस्य स्वप्न उच्चावेवान्मोहानयश्चेतो निष्ठितमेव प्रत्यक्षा मिमतेतानंभवति प्राकृष्टत्वात्तत्रेव प्रत्यक्षा राम
 भासानि प्रायस्तत्काले भवति तद्वत्। कथंचान्तेनमवेदात्तवाक्येन सत्यस्य ब्रह्मात्मत्वस्य प्रतिपत्तिरुपपद्यते न हि रज्जुसर्पतादृशे १२

सप्तदशधाभावाः अथो मेध्यात्मनिक्रमः ॥ शरीरादीन् हस्तिनात्मभावेन पुत्रादीन् मेधात्मिकाभावेन ॥
सप्तत्यतिभिमानोपपत्तेः ॥

प्राग्वह्यं जगत्प्राग्वह्यं विचारसत्तानिबेधात्परिणामवाः श्रुति लोक ३ वाचस्पत्यः ४

अने काळ कवे भक्षणः ३

[illegible]

अतिदशैपरीते विनिगमकमाह वैदिकस्येति

सकार्मत्वात्मासंगत्वाच्चप्रकाशत्वाधःशैः

देवभासिभिः सकार्मत्वात्मासंगत्वाच्चप्रकाशत्वाधःशैः

वैदिकस्यदर्शनस्यप्रत्यासन्नत्वाद्गुरुतरतर्कबलपेक्षत्वाद्देवानुसारिमिश्रकैश्चिद्विशिष्टैः केनैविदेशेनपरिगृहीतत्वा
त्प्रधानकारणावादेतावद्यथाश्रित्ययस्तर्कनिमित्तश्रुतेयोवेदांतवाक्येषु उद्भाषितः सपरिहृतः। इदानीमपरादादिवाद
व्याप्याश्रयेणापिकैश्चित्त्वमदमतिर्विदंतां तवासेषु पुनस्तर्कनिमित्तश्रुतेरप्यशंकेतस्यतः प्रधानमल्लनिबर्हणस्या
येनातिदिशतिपरिहृत्यतइतिपरिग्रहानपरिग्रहाच्चपरिग्रहाः शिष्टानामपरिग्रहाः शिष्टपरिग्रहाः एतेनप्रकृतेनप्रधा
नकारणावादनिराकरणाकारणोनशिष्टैर्मनुष्यासप्रभृतिसिः केनचिदप्यशंकेतापरिगृहीतायेत्यादिकारणावादास्ते
विप्रतिषिद्धतया व्याख्यातानि यत्कृता इष्टव्यास्तत्पत्वाच्चिराकरणाकारणस्य। तावपुनराशंकितव्यं किंचिदस्ति। नुज्य
मेवाविपरमगंधोरस्यजगत्कारणस्यतर्कानवमाद्यत्वं। तर्कस्यवाप्रतिष्ठितत्वमन्यथानुमानेनैवविमोक्षेआ
गमविरोधश्चेत्येवंजातीयकेनिराकरणाकारणं।।।।। भोक्तापक्षेविभागैश्चेत्याहोक्तत्वं।।।।। अन्यथापुनर्वस
कारणावादेतर्कबलेनैवाद्धियते। यद्यप्युक्तिः प्रमाणास्वविषयेभवति। तथाविप्रमाणांतरेणाविषयाप्रहारे
अन्यपरास्त्वितुमर्हति। यथामेवार्थवादांतर्कापिस्वविषयादन्यथाप्रतिष्ठस्यातद्यथा।।।।। धर्मयोः किमनोपपन्नं येव
मतदममुत्तरेयत्प्रमाणांतरेप्रसिद्धार्थवाचनंश्रुते। कथंपुनः प्रमाणांतरेप्रसिद्धार्थः श्रुत्यावाध्यैत्यत्रोच्यते। प्रसि

स्त ३

ध २

मी.
१०

संज्ञेषादिनक्षराश्रयवहारउपलभ्यते। नचसमुद्रादुदकात्मनोऽनन्यत्वेपिपेनतरंगादीनामितरेतरभावापत्तिर्भवति। नच
 तेषामितरेतरभावानायत्रावपिसमुद्रात्मनोन्यत्वेभवति। एवमिहापिनचभोक्तृभोग्ययोरितरेतरभावापत्तिर्नचपरस्मादसि
 र्गोऽन्यत्वमितिमविष्यति। पद्यविभोक्तृज्ञानब्रह्मलोविकारस्तद्देवानुप्राविशदितिस्वदुरेवाविकृतस्यकार्यानुप्रविशेनभो
 क्तृत्ववत्तातातथापिकार्यमनुप्रविश्यात्स्वपाधिनिमित्तोविभागश्चाकाशस्यवद्यत्तपाधिनिमित्तरेतःपरमकारणा
 द्रव्यलोऽनन्यत्वेकपद्यतेभोक्तृभोग्यनक्षराविभागःसमुद्रतरंगादियायेनेत्युक्ते॥ तदनन्यत्वमारंभराशब्दादिभ्यः। आ
 रंभपगम्यचेमेवावहारिवेभोक्तृभोग्यनक्षराविभागस्यालोकावदितिपरहोराः। मिहितोतत्त्वपंचविभागःपरमार्थतोस्ति। यस्या
 तयोः कार्यकारणयोरनन्यत्वमवगम्यते। कार्यमाकाशादिकं वक्रप्रपंचेजगतकारणं। परंब्रह्म। तस्याकारणापरमार्थतोः
 नन्यत्वेवात्रिरेकेणामावः कार्यस्यावगम्यते। कुतश्चरंभराशब्दादिभ्यः। आरंभरात्रिसत्त्वेतानोत्पत्तिहेतुत्वेचसतिव्यव
 स्थितार्थविषयतोपपत्तेस्तत्तनितस्यतनस्यसम्पत्कमतीतानागतवर्तमानैः सर्वैरपितार्किकैरपद्रौनुमशक्यं। अतःसि
 द्धमस्यैवोपपत्तिरस्यतानस्यसम्पत्तानत्वे। अतोअन्यत्रस्यज्ञानत्वानुपपत्तेस्तस्यारविमातृएवप्रसंगेतातआगम राम.
 वशेतागमानुसारितर्कजशेनचचेतनंब्रह्मजगतःकारणोप्रकृतिश्चेतिस्थिते॥॥ एतेनशिरोपरिग्रहाश्रयिष्याम्यन्ताः १०

एतत्त्वतावति
मी

तस्मिन्नेका

कारणत्वव्यापात इत्यत आह अतिरेकेणोक्तिः कारणत्वात्तत्त्वभूतत्वं कार्यस्य साध्यतेनैकमित्यर्थः। आरंभलोत्पत्तिर्नतरं एकादशपञ्चक एव सत्यमर्थमर्थोक्तौ शब्दे
 तस्य भिन्नात्वेनावगम्यते इत्यर्थः ४४
 वि४
 त्वादिक एव ४

तद्विक्रमस्य पुरुषस्योपादानं भोऽयमस्य तेन नियमः कदाचित् कदाचित् स्थानं नीयते
 २५ यत्किञ्च नो भेदाः संशयविशेषाः प्रथमं नीयते तदनुनीते दास्यते तदीयं तद्विक्रमं
 तदा तद्विक्रमं नीयते पुरुषस्योपादानं भोऽयमस्य तेन नियमः कदाचित् कदाचित् स्थानं नीयते

सहकार्यस्य विरुद्धकारणात् अनासत्त्वायोगात् स्वरूपस्यैवायं देवो न कार्यमिच्छात्वं दर्शयति इति मंतं २
 विनक्षणात्वाच्चैवेजगदस्य प्रकृतिकमिति प्रवृत्तान् प्रकृतिकतया मयि समानमेतच्छब्दादिह नात्यधानाच्छब्दादिमतोजगतस्य
 भूषणमात्रं अतएव विनक्षणाकार्योत्पत्त्यप्यगमात् समानं प्रागुत्पत्तेरसत्कार्यवादप्रसंगः तत्रापीतो कार्यस्य कारणो अविभा
 गाभूषणमात्रस्यैवोपसमानः तद्योमदितसर्वविशेषाद्विकारेष्वपीतावविभागात्मनो गते विद्यमस्य पुरुषस्योपादानमिदमस्य
 तिमोक्षलयात्पतिपुरुषे नियतावेदास्तथैव न ह्यनन्यत्वेन नियतेशक्यं ते कारणभावादिनैव कारणेन नियमे भूषणमात्र
 नकारणभावात्सांस्यात्मुक्तानामपि पुनर्वैध्वंस्येन अथैव विद्मदस्य पीतावविभागमायुते केचित्तेति चेत्तदेनापद्यते तेषां प्र
 नकार्यत्वेन प्रतीयते तमेते दोषाः साधारणात्तान्यतरस्यैव केवोदयितव्यासंबन्धस्य दाघतामेवेष्टं इत्यत्र वक्ष्यामि
 यत्नात् ॥ तर्हि प्रतिषेधनादप्यन्यथानुमेयमिति चेदेवमप्यविमोक्षप्रसंगः इति श्रुतागममन्येयैकैवनेन तर्कस्य प्रत्यवकाशेन व्य
 स्यान्निरागमाः पुरुषात्मेतामात्रनिवेपनासक्तौ अतिष्ठितामवेति श्रुत्याया निरंकुशत्वात्तथा हि कैश्चिदभियुक्तैर्यत्नेनोत्पत्ति
 तास्तर्कान् अभियुक्ततरैरन्येराभास्यमानादप्यतोत्तरफलेति कितासंतोऽन्येराभास्यतरतिनप्रतिष्ठितत्वं तर्काणां शक्यमाश्रयितुं
 पुरुषमतिवेपनात् अथैव सचित्सिद्धमाहात्म्यस्यैव केवलस्य अनासत्त्वासंमतत्वं तर्कः प्रतिष्ठितस्याश्रयता एवमप्यपतिष्ठित
 त्वमेवाप्रसिद्धमाहात्म्याविमता नानावितीर्यकारणोक्तविलंकाराभिरुपमती नोपरस्परविपत्तिपत्तिदर्शनात् अथोच्यते अत्र

तद्विक्रमस्योपादानं भोऽयमस्य तेन नियमः

२५

दर्शने किंचिदस्मात्मेजस्य सति यत्नो वदन्ति हि तं कारणं सति न कार्यं कारणमात्मीये ३

ननु ह्येवं न समं कार्यं नैव कारणं मभरं जलं न वणस्पत्कारणमित्यदृष्टं ६ स्थितिकाले ४

का ३ १
अथोक्तं मेजसे। अथोक्तं गदपीतावपि त्रिमेव परेण ब्रह्मणा प्रतिष्ठित एव मय्यपि तन्मयं स मेव तिकाशायतिरिक्ते च कार्यं न संभवती
यस्य मेजसस्येति। अत्रोक्तं किंचिदस्मात्मेजस्य सति यत्नो वदन्ति हि तं कारणं सति न कार्यं कारणमात्मीये ३ ननु ह्येवं न समं कार्यं नैव कारणं
नैव तस्मादप्येन धर्मरादप्येदितितद्वदन्ति। कस्यां ह्येतत् भावता संति हि दृष्टं ताः॥ यथा कारणमपि गच्छत् कार्यं कारणमात्मीयेन धर्मरा
न दूषयति। तस्य चाशरावादयो मत्स्यहं तिकाशविभागावस्थायां सुखावचमयम् मयेदा संतः पुनः प्रकृतिमपि गच्छन्ते न ता मात्मी
येन धर्मरा संसृजंति। रुचकादयश्च सुवर्णविकाराश्च पीतो न सुवर्णमात्मीयेन धर्मरा संसृजंति एषिवीविकारस्तु त्रयो भूतया
मोन एषिवी मयी तो वात्मीयेन धर्मरा संसृजतित्वमस्ति स च ननु तस्मिं ह्येवं तांति। अथोक्तिरेव हि न संभवेत् यदि कारणाकार्यं स्वधर्मतो
वावतिष्ठेत् अत एव त्वेपि कार्यकारणयोः कार्यस्य कारणत्वं ननु कारणस्य कार्यत्वं त्वं मया शक्यं इति च वक्ष्यामः। अत एव
वेदपुच्यते। कार्यमया तां वात्मीयेन धर्मरा कारणं संसृजेदिति। स्थितावपि हि स मोघं प्रसंगः। कार्यकारणयोरनन्यत्वात् प्रगमात्।
इदं सर्वं यदयमात्मा आत्मे वेदं सर्वं तस्मै वेदममृतं पुरस्तात् सर्वं एतन्निदं ब्रह्मैवेत्येवमादिभिर्हि अतिमिरविशेषा विषयिकाने पुकार्यस्य
कारणादनन्यत्वं आद्यते तत्र यः परिहारः कार्यस्य तदर्थतां राविद्याद्वारा पितृत्वात् तैः कारणां संसृज्यत इत्यपीतावपि स समानः अस्ति
वायमपरो ह्येतत् यथा स्वयं प्रसारितवामा यणमापावी विषयिकाने पुनस्तस्य रूपे। वस्तुत्वादेव परमात्मा संसारमायया न संसृज्यते
अ १ तस्य कार्यस्थितं वि १ तादित्यर्थः ॥

नृणां विषयमतिरेकतर्कनापेक्षानप्रापणीया-यत्कृतं तर्कनापेक्षानप्रापणमवशिष्टं हि प्रत्यक्षमेति न विकृतसंप्रतिष्ठापितं न कोऽपि प्रत्यक्षमवधारणो अक्षरसाक्षिः
तन्मन्त्राक्षरान्नो वदितुं शक्यः अद्वैतोदार्ढ्योपः पृथग्भाषितः सदाशास्त्रिभिर्निर्दिष्टः स एव सर्वत्र २ रूपं वेत्ती ५ द्वाभ्यां प्रतिमं प्रतीकयोरर्थः

प्रत्यक्षस्य गोचरानि गाधना वाचनानुमानादीनां आगममात्रसमधिगम्य एव त्वयमर्थो धर्मवत्ता तथा च श्रुतिः वैजातर्कसाम
तिरपेक्षया प्रोक्तान्येनैव सुतातापयेति कोऽयं वेदकुरु प्रत्यक्षं विदितं आश्रयेति वेतो मं ज्ञेयसिद्धान्तो मृगशां दुर्बलता
न गताशास्त्रदर्शयतः स्मृतिरपि भवति अविद्याः खलु यथा भावानतां तर्कैरायोजयेदिति अयं त्रैलोक्यमविद्यायमविकार्यो यमु
च्यत इति न मे विदुः सुरक्षाणां प्रमवेनमरुधयः अहमादिर्हि देवानो महर्षिणा चि सर्वश इति चेवेनातीतका ददपि अवगम्यति
रकेण मननं विदधुर्दृष्टवत्तर्कमप्यादर्शं यददर्शयतीत्युक्तं नानेन मिथ्यामुक्तं तर्कस्योत्पत्त्याः संभवति अतस्तु गृहीत
वत्तु तर्कानुमवागत्वेनाप्राप्यते स्वप्नांतु द्वौ त्रयो रूपा योरितरेतरमिवा रादात्मनोऽन्तर्गतत्वं संप्रसादेव प्रपंचपर
त्यागेन सदात्मना संपन्ने त्रिः प्रपंचसदात्मत्वे प्रपंचस्य ब्रह्मप्रभवत्वात् कार्यकरणान्यत्वमप्येन ब्रह्माव्यतिरेकस्यैव जातय
त्वात् तर्का प्रतिष्ठनादिमित्रकेवलस्य तर्कस्य विप्रानेन कल्पे प्रदर्शयिष्यति योपिवेतनकारणा अवगावत्तेनैव समस्तस्य जगत्तु
तनतामुत्प्रेक्षेत तस्यापि वित्ताने वा वित्ताने चेति वेतनाचेतनविभागश्चरणा विभावना विभावनाभ्यां वेतनस्य शक्यत एव यो निधि
तुं परस्यैव त्विदमपि विभागप्रवृत्तेन युज्यते कथं परमकारणस्यैव समस्तजगदात्मना समवस्थाने आत्मते वित्ताने वा वित्ताने
तामवदिति तत्र यथावेन न स्यात्वेतनभावो नोपपद्यते विलक्षणात्वादेव मवेतनस्यापि वेतनभावो नोपपद्यते प्रत्यक्षं त्वानुवेन रूपं

आदि १३

कलहादि ३

अ २

२५०

५६

शतरादीनामुत्पत्तिरेतत्वेन च प्रसिद्धयोगमयादिभ्यो रश्मिकादीनां न च वेतनात्पेव पुरुषादिशरीरपेव तानां केशनखा
 दीनां कारणाणि अवेतनात्पेव रश्मिकादिशरीराणि अवेतनां गोमयादीनां कार्याणीति उच्यते। एवमपि किंचिदवेतने
 येतनस्याप्यतनभावमुपगच्छति किंचित्तेत्यस्यैवैतन्कारणं महोष्माप्येपरिणामिकस्वभावविप्रकर्षः पुरुषादीनां केशनखादि
 नां वरुणादिभेदात्। न च गोमयादीनां रश्मिकादीनां च। अतस्तस्मात्सुप्रकृतिविकारभाव एव प्रतीयते। अथोच्यते अस्तिक
 श्रित्पार्थिवत्वादि स्वभावः पुरुषादीनां केशनखादिषु नुवर्तमानो गोमयादीनां च रश्मिकादिषु नुवर्तमानो ह्येतत्
 तास्वभावश्चाकाशादिषु नुवर्तमानो ह्येतत्। तत्र तत्रातेनैव कारणात् तत्र प्रकृतिकत्वं ततो दूषयता किमशेषस्य ब्राह्म
 स्वभावस्यानुवर्तनं विलङ्घनात्पमिष्यते। उत यस्यैकस्यैव दैव्ये तस्यैव तिवृत्त्यं। अथ मेविकल्पे समस्तप्रकृतिकत्वा
 तादेव प्रलेग। न तस्य सति शेषे प्रकृतिकारभावे भवति। दितायेवासिद्धत्वे। दृश्येते हि सत्ता नन्ततो ब्रह्मस्वभावश्चाकाशा
 दिषु नुवर्तमान इत्युक्ते। ततो येन दृष्टताभावः। किं हि यच्चैतन्मेना न निते तदब्रह्म प्रकृतिकं दृष्टमिति ब्रह्मवादिने प्रसदाद्वि
 न समस्तवस्तुना तस्य ब्रह्म प्रकृतिकत्वात्पगमात्। आगमविरोधस्तु प्रसिद्ध एव वेतने ब्रह्मजगतः कारणं प्रकृतिश्चेत्यागमता राम
 स्यैव प्रसाधितत्वात्। यत्रैवैतन्निषेधत्वाद्ब्रह्माणि प्रमाणा ज्ञेयानि सैव वेतनं इति मनोरथमात्रे। कर्मादिभ्यो वादिना यमर्थः ६

यावत्तु वादिना भावः प्रथमं ब्रह्मार्थं तामा न्या भवेद्वितीयं किं न्या र्थः तैत्तयस्याभावे तृतीयं पश्चि क त्वा र्थः ५

अ ५

अ ५

त्वाभूतेन्द्रियाणां चेतनत्वमाशङ्कनीये। यतो मिमानि व्यपदेशयन्मृदाद्यमिमामित्योरागद्यमिमामित्यश्चेतनादेवतासु
 दनसंवदनादिषु चेतनोचितेषु व्यवहारेषु व्यपदिश्येते न भूतेन्द्रियमात्रं कस्मात्। विशेषानुगतिभ्यां विशिष्टा हि भोजुणां भूतेन्द्रि
 याणां च चेतनोचिततन्प्रविभागस्तद्व्याप्रागविहितं सर्वचेतनतायां वास्तोपपद्येत अपित्वकौपीतकिन्ः प्राणासंवादे करण
 मात्राशङ्काविनिवृत्तये। धिष्टान्ततनपरिग्रहाद्यदेवताशब्देन विशिष्येति। एता ह वै देवताश्च ह्येयस्य विवदमाना इति तावीरताः
 सर्वा देवताः प्राप्नोति। अथ संविदित्वेति वा। अनुगताश्च सर्वमिमामित्यश्चेतनादेवतामंत्रार्थवादेति हासपुराणादिष्वेव
 म्यते। अथिर्वभूतासु विप्रविशदित्वेवमादिकावक्रान्तिः करणेषु अनुगता हि को देवतामनुगतां दर्शयति प्राणासंवादे वा क्यशेषे च
 तदप्रपञ्चाध्वजापतिपितरमेत्योचुरिति श्रेष्ठानिर्द्धारणाय प्रजापतिगमने तद्वचनाच्चैकोकोऽनुगता न च व्यतिरेकाभ्यां प्रा
 णाश्रेष्ठप्रतिपत्तिस्तस्मै बलिहरणमिति चेदेतात्तायको अस्मदादिद्विव्यवहारोऽनुगम्यमानोऽमिमामित्यवदेशोऽप्यति
 तत्रैतरेतरेत्यपि परस्पाश्च देवतायाश्च विद्यायाः स्वविकारेषु अनुगताया इयमीत्ता व्यपदिश्यते इति दृष्टं। तस्मादित्यत्र ता
 मवेदं ब्रह्मणो जगद्विजृम्भणत्वात् च नेदं ब्रह्म प्रकृतिकमित्यादिमेतत्प्रतिविधत्ते॥ ॥ इत्यनेनोक्तं। तु शब्दः पञ्चम्यावर्तयति यदु
 क्तं विजृम्भणत्वात् नेदं जगद्विजृम्भणमिति नायमेकांतो दृश्यते हि लोके चेतनत्वेन प्रसिद्धं पुरुषादिभ्यो विजृम्भणानां के

नि ७
 मिथ्यमाणां जगदस्य विनश्यत्तत्तामवेतनममुदं दृश्यते ब्रह्मवृत्तजगद्विनाशो वेतने मुदं च श्रूयते न च विनश्यत्तत्तात्वे प्रकृतिविकारभावो
 दृश्यते न हि ब्रह्मकादयो विकारमृत्प्रकृतिको भवेति शरावादयो वा सुवर्णप्रकृतिका मृदे च तु मृदन्ति ता विकाराः अक्रिये तु सुवर्णो न च सुव
 र्णो विनश्यति तथेदमपि जगदवेतने सुखदुःखमोहात्मनो न स एवेतनस्य सुखदुःखमोहात्मकस्य कारणस्य कार्यमवितुमर्हति न विनश्यत्तत्ता
 ब्रह्मणो ब्रह्मविनश्यत्तत्तात्वे चास्य जगतोऽमुदं वेतनत्वं दर्शनादवगंतव्यं अमुदं हि दंतजगत्सुखदुःखमोहात्मकतया प्रीतिपरितापविषा
 दादिहेतुत्वात् स्वर्णनक्षत्रावचप्रपंचत्वाच्च अवेतनं वै दंतजगत्वेतने प्रतिकार्यकारणभावेनोपकरणभावोपगमात् न हि सा
 म्यसत्त्वपकार्योपकारकभावो भवति न हि प्रकृत्योपरस्परस्योपकुरूपत्वं तु वेतनमपि कार्यकारणत्वादिभ्यस्तथाप्येन मोक्षरूपक
 रिष्यति न च स्वामिमस्य योरप्यचेतनोऽस्यैव वेतनं प्रत्यपकारकत्वात् योऽप्येकस्य वेतनस्य परिग्रहो बुद्धादिरचेतनभागः स एवाप्य
 स्य वेतनस्योपकरोति न तु स्वयमेव वेतनं अतनांतरस्योपकरोति अथ पकरोति वा तिरतिशयात् यत्कर्त्तारश्चेतना इति सांख्यमन
 ना तस्मादवेतनं कार्यकारणं न च को नोऽप्यवेतनं त्वे किंचित्स्य माणमस्ति प्रसिद्धं च वेतना वेतनप्रविभागो लोके त
 आदुस्य विनश्यत्तत्तात्वे दंतजगत्प्रत्यक्षत्वं यो विकस्मिदावज्ञातकृत्वजगत्तत्वेतनप्रकृतिकं तां तद्वत्त्वेनैव समस्तेतनं वेत
 नमवगमिष्यामि प्रकृतिरूपस्य तिकासत्वं दर्शनात् अविभाजनं तु वेतनस्य परितो मतिरप्यद्विषयविषयास्यैवेतन्या

मी.
४

रगानि धतिवक्तव्यानि। तान्यपि तर्कपयति। पातत्तत्ता नायो पकुर्वतीति चेत् उपकुर्वतु तत्त्वज्ञानं तु वेदोक्तं वा
 कोमलमेव भवति। नावेदविन्मनुतेतं हतोते त्वोपविष्टं प्ररुषं बुद्ध्या मात्मेव मादिक्रितीभ्यः। न विलक्षणत्वादस्य
 तथा च शब्दार्थः। ब्रह्मास्य जगतः कारणं प्रकृतिश्चेत्यस्य पक्षस्याहो पक्ष्यति निमित्तापरिहृतस्तर्क निमित्तः। इति
 नीमादस्य परिहृत्योक्तं पुनः पुनरस्मिन्नवधारिते। आगमार्थकज्ञानं निमित्तस्याहे पक्ष्यावकाशः। ननु धर्मवत्त्व
 गण्यनपेक्षे आगमोक्तवितुमर्हति। न वेदयमवष्टं यो यदि प्रमत्तः। तरानवगत्य आगममात्रमेव यो यमर्थः स्यात्।
 अनुष्टेयस्यैव धर्मस्य निष्पन्नरूपं तु ब्रह्मावगम्यते। परिनिष्पन्नं च वस्तु निप्रमाणात्तराणामिदमेव काशः। यथा
 च यथा विद्यादिषु यथा च शरीरं पश्यति विरोधस्यैव केशेन तदानीयेन। एवं प्रमाणांतरविरोधेपि तद्वशेन च प्रति
 नीयते। इति तदर्थोक्तं वा इदमर्थं समर्थं यन्त्री पुनरनुभवस्य सन्निह्यते। विज्ञाप्यते तु अतिरिक्तमात्रे
 तास्वार्थमिधानात्। अनुभवावसानं च ब्रह्माविज्ञानमविघातं न निवर्तकं मोक्षसाधनं च दृष्टं तथेति।
 तिरपि आतयो मेतव्य इति अवगम्यतिरेकं। न न विदधतीतर्कमप्यत्र दर्शयति। अतस्तर्क निमित्तं पुनराहो पक्षि राम
 मते। न विलक्षणत्वादस्येति। पक्ष्यते चेत् न ब्रह्मजगतः प्रकृतिरिति नोपपद्यते। कस्मादिति तत्ता तथैव विकारस्य प्रत्यक्षं दृष्टं कार्यत्वेन।

करणी २२

वोगति सप्यदर्शनामपायत्वेनैव योगो गी कियते। अस्ते संप्रति पत्रार्थे कदेशत्वा दृष्टादिस्मृतिवैद्योगस्मृतिर
 पि अनपूर्वदनीयाभा विषयता यमम्य विकारातिदेशेनानिर्वर्त्यते। अर्थे कदेशसंप्रतिपत्तावप्यर्थे कदेशविप्रति
 पत्तेरर्वात्ताया दर्शनात्। सतीषु प्यात्म विषया सुखिहो पुस्मृतिपुसां खयोगस्योरे वनिराकरणे यत्नरुतः सां
 ख्ययोगो हि परमपुरुषार्थसाधनत्वेन लोके प्रख्यातो शिष्टेषु परिगृहीतौ लिंगेन वश्रोने नोपबृंहितौ। तत्कारणो सां
 ख्ययोगाविषयं तत्त्वादेवं मुच्यते सर्वपाशेरिति। निष्कर्णं तु न सोऽस्मत्तानेन वेदनिर्णये केण योगमार्गेण वा निश्च
 य समधिगम्यत्मातिश्रुतिर्हि वेदिकादात्मैकत्वदिता मां नानिश्चयससाधनं वारयति। तमेव विदित्वा तिमृग्य
 मेति नान्यपेया विधतेऽयनायेति। देतिनो हिते सां ख्ययोगाश्च नात्मैकत्वदर्शिनः। यन्नुद्गीतमुक्ते तत्कारणो सां ख्य
 योगाभिपन्नमि सिवेदिकमेव तत्त्वज्ञानं नान्येनैव सां ख्ययोगशब्दम्यामभिन्नत्वेन तास्ते रित्यवगंतव्यं। येन
 त्वेशेन विरुध्यते तेनैव सां ख्ययोगस्यो साधका शत्वं। तद्यथा असंयो त्वये पुरुष इत्यादि वमादिश्रुति
 सिद्धमेव पुरुषस्य विमुदत्वं निर्गुणगुण विरूपरूपेण सां ख्योरे नुगम्यते। तद्यथा योगे रपि अथ परित्रा विवर्तना
 सां मुजे पारिग्रहस्य वमादिश्रुतिप्रसिद्धमेव निवृत्तिनिवृत्तं। प्रवृत्त्यापु पदेशेनानुगम्यते। एतेन सर्वाणि तत्त्वज्ञा

द
 ख

प्राप्तिरहितस्यासाधकत्वात्तन्मवतिचात्यामनोर्माहात्म्यं प्रख्यापयन्ती कृतिः यदौ किंच न मनुरवदत्तद्वेषजमि
 तिमनुनाच सर्वभूतेषु चात्मानं सर्वभूतानि चात्मानि। समं पश्यन्नात्मप्राप्तिं सारज्जुमधिगच्छति। सर्वात्मत्वदर्श
 नं प्रशंसता काविकं संमते निधतश्चिगम्यते। कपिलो हिन सर्वात्मत्वदर्शनमनुमन्यते। आत्मभेदाभ्युपगमा
 द्वा महाभारते विबहवः पुरुषा ब्रह्मचुता हो एक एव त्विति विचार्य बहवः पुरुषाराजस्यारम्ययोगविचारिरामि
 ति परपुरुषमुपन्यस्य तच्छरीरे न च बहूनां पुरुषाणां हियथे कायो निरुच्यते। तथा ते पुरुषं विश्वमाख्यास्य
 मिश्रणा विकर्मिष्य पञ्चमममां तत्तत्त्वात्तवचये चाभ्येदेह संस्थिताः सर्वेषां सांख्यभूतो सो न ग्राह्यः केन चिद्
 चित्। विश्वमूर्धा विश्वचुजो विश्वपादाहिना सिकः। एकश्चरति भूतेषु स्वेरचारी यथा मुखमिति। सर्वात्म
 तैव निर्हा रिता। कृतिश्चुसर्वात्मतार्या भवति। यस्मिन्मूर्धा रिता भूतायात्मैवा भूदिजानतः न ब्रह्मो मोहः कः शो
 कः एकत्वमनुपश्यन्तश्चित्ते विधा। अत आत्मभेदकल्पनया विनश्यते न वेद विरुद्धे वेदानुसारि मनोवचनं विरुद्धं
 केवलं स्वतंत्र प्रकृतिपरिकल्पनयेवेति विदस्य हि निरपेक्षं स्वार्थं प्रामाण्यं रेखिवरूपविषये। पुरुषवचसो तु
 मूलोत्तरापेक्षेव कृतिव्यवहितं चेति विषयकं तस्याद्वैतविरुद्धविषये स्पष्टमनवकाशप्रसंगो न दोषः। अतश्च स्पष्ट

कवि ३

तस्मात्कृतं

प्रभवत्यस्मादिति प्रभवो जन्म इव प्रजावतोऽस्मिन्नात्मन्युत्पत्तेः
तथापि जातं ह

[illegible]

स्त्रियापरतं न प्रकृत्यापिना कस्मात्स्मृतिविशेषविषयः पक्षपातोऽप्युक्तः। कस्यचित्पक्षपातेऽपि पुनरुक्तं
 मतिवैयर्थ्यरूपेण तत्कालवस्थानप्रसंगततस्मात्तस्यापि स्मृतिविप्रतिपत्त्युपन्यासेन श्रुत्यनुसारा
 ने तु सारविवेचने न च सन्न्यासे प्रहासं ग्रहणीया। बाहुश्रुतिः कपिलस्य ज्ञानातिशयदर्शयतीति प्रदर्शितं
 तानतया श्रुतिविरुद्धमपिकोपिले मते अर्द्धधातुं शक्यं कपिलमिति श्रुति सामान्यमात्रत्वादप्यस्य
 च कपिलस्य सगर्पुत्राणां प्रतपुर्वा सुदेवनाम्नः स्मरणादप्यर्द्धदर्शिनस्य च

[illegible]

